

Хмельницька обласна державна адміністрація
Хмельницька обласна рада
Департамент інформаційної діяльності, культури, національностей та релігій
Хмельницької обласної державної адміністрації
Хмельницький обласний краєзнавчий музей

**МАТЕРІАЛИ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ
НАУКОВО-ПРИРОДНИЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ**

**ПРИРОДА І ЛЮДИНА:
ШЛЯХИ МОЖЛИВОЇ ГАРМОНІЇ**

**КРАЙМУЗ
ХМЕЛЬНИЧЧИНИ**

Хмельницький
2024

Редакційна колегія:

Брицька Олена Миколаївна, директор Хмельницького обласного краєзнавчого музею (голова, відповідальний редактор); *Єсюнін Сергій Миколайович*, кандидат історичних наук, учений секретар Хмельницького обласного краєзнавчого музею (співголова, відповідальний секретар); *Горанська Марина Анатоліївна*, головний зберігач фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею, *Мальована Неллі Євгенівна*, завідувач відділом природи Хмельницького обласного краєзнавчого музею, *Мовчан Наталія Олександрівна*, заступник директора Хмельницького обласного краєзнавчого музею; *Стрижак Ніна Петрівна*, завідувач відділом історії Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Рецензенти:

Денисик Григорій Іванович, доктор географічних наук, професор
Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор

Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Хмельницького обласного краєзнавчого музею
Протокол №7 від 04.12.2023 р.

М34

Матеріали Всеукраїнської науково-природничої конференції «Природа і людина: шляхи можливої гармонії» / Ред.кол. Брицька О.М. (голова, відповід. редактор); Єсюнін С.М. (співголова, відповід. секретар) та ін. Хмельницький : Хмельницький обласний краєзнавчий музей, 2024. 122 с.

Збірник містить матеріали Всеукраїнської науково-природничої конференції «Природа і людина: шляхи можливої гармонії», яка була організована та проведена Хмельницьким обласним краєзнавчим музеєм. Участь у конференції взяли дослідники з Вінниці, Дунаєвець, Житомира, Літина, Нетішина, Рівного, Тернополя, Хмельницького. Матеріали друкуються в авторській редакції.

© Автори публікацій, 2024

© Хмельницький обласний краєзнавчий музей

СЛОВО ДО УЧАСНИКІВ КОНФЕРЕНЦІЇ

Олена Брицька ПРИВІТАННЯ ДИРЕКТОРА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ.....	5
---	---

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РОЗВІДКИ

Антоніна Баран, Людмила Бочарова. ІНТЕРАКТИВНІ ФОРМИ РОБОТИ У ВІДДІЛІ ПРИРОДИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ.....	6
Ольга Богун. ПРИРОДНИЧІ МОТИВИ В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ САМЧИКІВСЬКИХ МАЙСТРІВ З ФОНДІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ.....	8
Галина Босюк. ВІД КНИЖКИ ДО КВЕСТУ (з досвіду роботи Хмельницької ОУНБ).....	11
Тетяна Будяй. ПРИРОДА У ФОТОМИСТЕЦТВІ: ВІДТВОРЕННЯ КРАСИ НАВКОЛИШНЬОГО СВІТУ ЧЕРЕЗ ОБ'ЄКТИВ КАМЕРИ.....	17
Микола Весельський. ПРИРОДНИЧІ МОТИВИ У ПОВІСТІ ВАСИЛЯ ЗЕМЛЯКА «РІДНА СТОРОНА».....	20
Тарас Вихованець. ЗИМІВЛЯ ЛЕБЕДІВ-ШИПУНІВ У НЕТІШИНІ В 2021–2023 РОКАХ. НОТАТКИ БЬОРДВОЧЕРА.....	25
Марина Горанська. ЗООАНТРОПОМОРФНІ СИМВОЛИ ЧОТИРЬОХ ЄВАНГЕЛІСТІВ (на прикладі артефактів з колекції Хмельницького обласного краєзнавчого музею).....	36
Альона Грідіна. УНІКАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО З ПР'Я.....	44
Катерина Данилова. ПАЛАЦО-ПАРКОВІ АНСАМБЛІ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В ТУРИСТИЧНИХ МАРШРУТАХ УКРАЇНОЮ.....	45
Світлана Дашкевич. РОЛЬ БІБЛІОТЕКИ У ФОРМУВАННІ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДІ.....	49
Григорій Денисик, Людмила Атаман. ХУДОЖНЄ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО І СУЧАСНЕ КРАЄЗНАВСТВО.....	51
Сергій Єсюнін. БУДІВНИЦТВО ВОДОСХОВИЩА ТА СТВОРЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО ПАРКУ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.....	53
Костянтин Завальнюк. ДЖЕРЕЛО ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ – САКРАЛЬНА ПАМ'ЯТКА ЛІТИНЩИНИ.....	59
Руслан Зелінський. КОМАХИ - ПОМІЧНИКИ ЗЕМЛЕРОБА.....	61
Тамара Копаничук. ФОРМУЄМО ЕКОЛОГІЧНУ СВІДОМІСТЬ ДІТЕЙ (З досвіду роботи Хмельницької обласної бібліотеки для дітей імені Т. Г. Шевченка).....	63
Ірина Корчевна. ПОТОЙБІЧЧЯ ЕКСПОЗИЦІЇ.....	66
Світлана Крижановська. МУЗЕЙНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТАРІУМ ЯК НОВА ФОРМА КОМУНІКАЦІЇ З АУДИТОРІЄЮ (з практики Хмельницького обласного краєзнавчого музею).....	68
Володимир Лазаренко. ШОВКОВА НИТКА ЗАВДОВЖКИ В ТИСЯЧІ РОКІВ.....	69
Неллі Мальована. «НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО ПАЛЕОНТОЛОГІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ У 2022-2023 РОКАХ».....	71
Оксана Мельничук. ОБЛАСНА ПРЕМІЯ ІМЕНІ П. БУЧИНСЬКОГО ЯК СКЛАДОВА ВІДЗНАЧЕНЬ ВИДАТНИХ ОСІБ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ.....	78
Наталія Мовчан. ДОБРОЧАСВА ДАРИНА МИКИТІВНА – УКРАЇНСЬКИЙ БОТАНІК, МУЗЕЄЗНАВЕЦЬ, ІСТОРИК НАУКИ.....	83
Ніна Нечепорук. ПРИРОДНІ МАТЕРІАЛИ В ПАМ'ЯТНИКАХ І СПОРУДАХ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.....	85
Марина Орловська. ЗГАДАЄМО ПЕРШИХ.....	87
Петро Печенюк. ВПЛИВ ТРАДИЦІЙНИХ І СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ СТВОРЕННЯ ЗООЛОГІЧНИХ ЕКСПОНАТІВ НА ЗДАТНІСТЬ ЇХ ЗБЕРІГАННЯ ТА ПРОТИСТОЯТИ БІОЛОГІЧНОМУ УШКОДЖЕННЮ.....	89
Наталія Поберезька. ПРИРОДНИЧА ТЕМАТИКА МОНЕТ НБУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ КЗК «ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ».....	94

Ніна Стрижак. ЗООМОРФНІ ОРНАМЕНТИ НА ВИШИТИХ РУШНИКАХ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ З КОЛЕКЦІЇ ФОНДІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ.....	98
Зоя Тунцева. КВІТИ НА КИЛИМАХ СЛАВУТЧИНИ 2 ПОЛ. XX СТ. (за матеріалами етнографічних розвідок).....	105
Олена Шаварська. ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ВИКОРИСТАННЯ ЛЬОНУ ТА КОНОПЛІ У ВИГОТОВЛЕННІ НАРОДНОГО ОДЯГУ ТА ПОБУТОВОГО ТЕКСТИЛЮ З ЗАЛУЧЕННЯМ МАТЕРІАЛІВ КОЛЕКЦІЇ ТКАНИН ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ.....	110
Ярослав Штирко. ПРИРОДА В ЕКСПОЗИЦІЯХ.....	113
Олеся Ярмолюк. НОВІ МЕТОДИ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ НА ПРИКЛАДІ РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ.....	116
ПРО АВТОРІВ	120

ПРИРОДА І ЛЮДИНА: ШЛЯХИ МОЖЛИВОЇ ГАРМОНІЇ

Що перше, крім маминого обличчя, бачить немовля? Мабуть, небо. Мабуть, сонце. Мабуть, зелень трави, розмаїття кольорів квітів. Що перше, крім маминого співу, чує немовля? Мабуть, щебет пташок. Мабуть, шум дощу. Мабуть, виття сніговійниці...

Отак, мабуть, й народжується любов до природи як народжується любов до матусі, а природа ж, як не даремно говорять в народі, наша матінка. І вже звідси впливає любов до своєї Батьківщини. Ця любов спонукає до вивчення свого родинного дерева, свого коріння. І чим більше ти вивчаєш витюки, звідки це коріння проростає, тим більше сповнюєшся шаную до свого родинного гнізда, гордістю за свою землю.

Ооо! Зверніть увагу, ми говоримо про наші відчуття, а слова використовуємо ті, що стосуються навколишньої природи: дерево, коріння, земля... То чи не з цього починає бити те джерело, яке в соціальному сенсі має назву патріотизм? Патріотизм, що змушує віддавати найцінніше, що є – життя, – за благополуччя та процвітання своєї Вітчизни.

Впевнена, що всі учасники конференції «Природа і людина: шляхи можливої гармонії» саме цю концепцію життя, необхідну людині як повітря, намагалися донести до кожного, кому дорог його край, аби зберегти наш дім – природу у всіх її проявах – для своїх дітей, онуків, правнуків...

Олена Брицька,
заслужений працівник культури України
директор Хмельницького обласного
краєзнавчого музею

*Антоніна Баран
м. Тернопіль
Людмила Бочарова
м. Тернопіль*

**ІНТЕРАКТИВНІ ФОРМИ РОБОТИ У ВІДДІЛІ ПРИРОДИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ**

У статті висвітлено нові форми роботи та впровадження інноваційних технологій науковими співробітниками відділу природи Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

Ключові слова: інновації, інтерактивні форми роботи, диференційований підхід, екскурсії, квести.

У відповідності з вимогами часу у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї активно розвивається інноваційний рух із застосуванням інтерактивних форм роботи та диференційованого підходу до потреб різних вікових та соціальних груп відвідувачів.

Наукові співробітники відділу природи ТОКМ зробили певні кроки у впровадженні інноваційних технологій, що дозволило нам зовсім по новому працювати з відвідувачем, зацікавити його подачею інформації, спонукати до дискусії та викликати бажання відвідати заклад ще.

Ми розробили екскурсії, які дають можливість кожному стати не об'єктом, а суб'єктом музейного дійства. Для прикладу – окремі фрагменти однієї з екскурсій.

Експозиція відділу природи створена за хронологічно-тематичним принципом (це було зроблено вперше в Україні). Спочатку ми показуємо короткий відеоролик про розвиток органічного світу, про тварин, які жили десятки тисяч та мільйони років тому, про палеонтологів. Потім розповідаємо і показуємо скам'янілості та відбитки цих тварин в експозиції. А задля цікавого інтерактивного завершення першого етапу екскурсії та закріплення отриманих знань проводимо «розкопки», де діти, молоді і навіть дорослі можуть відчути себе справжніми палеонтологами; віднайти у спеціальному великому ящику з піском зуб мамонта, дикого коня, відбиток давнього морського їжака, ортоцера, панцирної риби тощо.

У вітрині «Мешканці лісу» гості музею пізнають голоси птахів, які мешкають на території Тернопільщини.

Серед опудал червонокнижних тварин учні називають тих, кого, знають, і в ігровій формі вивчають інших.

У діалозі про охорону та захист тварин відвідувачам пропонується відеоролик, під час перегляду якого вони стають віртуальними учасниками рятувальних операцій і пропонують свої способи порятунку.

На завершення проводиться квест. Дві – чотири команди виконують завдання, що включають набуті під час екскурсії знання. Вони беруть участь у вікторині «Пізнай викопну тварину за її відбитком»; складають пазли по рослинах; вибирають в колекції насіння та плодів ті, якими харчується та чи інша тварина; вчать сортувати непотрібні речі і відрізнити пластик, скло, папір, метал, засвоюючи при цьому, що такі дії допомагають не засмічувати середовище і допомагають зберегти природу рідного краю.

Враховуючи необхідність нового підходу до використання сучасних засобів відображення інформації, науковцями відділу проведено велику роботу. Створено цікаві фільми, які доповнюють інформаційне середовище мультимедійними засобами тоді, коли справжні матеріальні об'єкти не можуть бути представлені в експозиції. Використовується ряд відеороликів про сезонні зміни поведінки тварин, необхідність допомоги тваринам в зимовий період, про зміни фауни в зоні відчуження після чорнобильської аварії, короткометражних мультиплікаційних фільмів з екології (різних для початкових, середніх та старших класів), слайд-шоу про альтернативні види штучних новорічно-різдвяних ялинок. Ми включаємо записи фонових звуків природи (голоси тварин, шелест листя, дзюрчання струмка у супроводі релаксуючої мелодії), які допомагають відвідувачу перенестись в просторі, показуємо відбитки слідів тварин під час проведення вікторин, квестів.

Добре зарекомендувало себе в нашій роботі використання принципу «ситуація рівноправ'я», коли демонстрація, наприклад, опудала птаха поєднується із прослуховуванням запису її співу, а опудала

тварини – відеофільмом, який показує тварину в природному середовищі її існування. При цьому очевидно, що такі сучасні засоби відображення інформації є більш видовищними та результативними.

«Забороняється не торкатись, не думати, не відчувати!», – такими є гасла прогресивних сучасних музеїв, на відміну від традиційних «do not touch!». Тому під час проведення тематичних уроків, екскурсій з елементами квесту та інших заходів ми надаємо можливість тактильного сприйняття: можна потримати в руках і роздивитись ближче скам'янілості з відбитками викопних тварин, насіння та плоди рослин, роги буйвола, оленя, лося, взірці корисних копалин тощо. Особливо така методика є ефективною для роботи з дітьми з особливими потребами.

Палеонтологічні «розкопки»

Розпізнаємо голоси птахів

Вчимося сортувати непотрібні речі для подальшої переробки

Складаємо пазли

Ми бачимо, як учнів заряджають позитивом екскурсії з елементами ігрового формату, і тому проводимо міні-ігри «Впізнай червонокнижну тварину», «Які технічні винаходи зробила людина, спостерігаючи за рибами, птахами», «Пошук деталей», «Молодий природодослідник».

Діалог із старшокласниками та студентами, надавати їм інформацію для аналізу. Інноваційні технології – це цілеспрямований системний набір прийомів організації пізнавальної діяльності лю-

дей, що охоплює процес музейної співпраці (між науковцем або екскурсоводом і групою) від визначення мети до одержання результатів. І ґрунтується на гуманістичному підході з опорою на «Я-концепцію», праві вибору теми і її розвитку, заглиблення у власний суб'єктивний досвід та використання його у процесі діалогу [4]. Молодь підходить не тільки до висновків суто інформаційних. Набагато важливіше почути від них про певну трансформацію світогляду, наприклад, про зрозуміння кожним своєї ролі у справі охорони природи рідного краю, можливості свого внеску у вирішення певних екологічних проблем. Це означає, що музейна робота поступово входить на новий сучасний рівень.

Співпрацюючи з школою мистецтв, художніми школами, експонуємо у відділі природи творчі роботи їхніх вихованців, які викликають живий інтерес у відвідувачів-однолітків.

Ми вважаємо важливим завданням сучасного музею формування музейної культури відвідувача, знайомимо їх з деякими музейними термінами, такими як «вітрина», «діорама», «турнікет», що допомагає в подальшому орієнтуватися у музейному середовищі.

Сучасний музей – це місток із минулого в майбутнє. Ні в кого не викликає подиву музейний «тандем» минулого (музейні експонати) та сучасних інтерактивних технологій. Застосування мультимедійних технологій значно полегшує діалог між предметом та глядачем, створює відчуття переміщення у просторі та часі, підвищує ефективність заходів.

У світі за допомогою мультимедіа створюється єдиний культурно-інформаційний простір, в тому числі і музейний. Одним з пріоритетних напрямків у нашій роботі ми бачимо вливання в загальноєвропейську мережу.

Джерела:

1. Василик Н.М., Ляхов Ю.Ю. Інноваційні мультимедійні технології в роботі музеїв. URL: http://www.confcontact.com/2013-sotsialno-ekonomicheskie-reformi/3_vasilik.htm.
2. Вітенко Л. Застосування інноваційних технологій в музейній практиці (сучасні проекти та методичні розробки музею В.Г. Короленка). URL: <http://photo-lviv.in.ua/zastosuvannya-innovatsijnyh-tehnolohij-v-muzejnij-praktytsi/>
3. Інноваційні музеї світу: «забороняється не торкатись, не думати та не відчувати!». URL: <https://geektimes.com/company/mailru/blog/289299/>
4. Климишин С.С. Наукові основи природничої музейної діяльності // Наукові записки Державного природознавчого музею. Львів, 2000. Т. 15. с. 11-12.
5. Найцікавіші музеї України. URL: <http://znaj.ua/news/regions/35000/top10-najcikavishih-muzeyiv-ukrayini.html>
6. Природнича музеологія: теорія та практика. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів – Кам'янець-Подільський, 2009.
7. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

*Ольга Богун
м. Хмельницький*

ПРИРОДНИЧІ МОТИВИ В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ САМЧИКІВСЬКИХ МАЙСТРІВ З ФОНДІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

В даній статті висвітлено особливості декоративного розпису та вагомий вплив природи на творчість самчиківських майстрів.

Ключові слова: Самчики, Самчиківський розпис, картина, малюнок, графіка.

Українське народне мистецтво виникло в сиву давнину серед чарівної природи, краса якої наповнювала душу працюючого народу мрією про щастя, дарувала творчу наснагу!

Народний декоративний розпис увійшов яскравою сторінкою в історію культури українського народу. До нього належать настінний розпис культових приміщень (церков), жител і надвірних господарських споруд, багатобарвні декоративні малюнки на папері, відомі як мальовки, станковий народний живопис і графіка, оздоблення олійними фарбами дерев'яних виробів (скринь, мисників, іграшок, посуду), писанкарство [1].

Хмельниччина ж володіє таким безцінним скарбом, як Самчиківський декоративний розпис.

Самчиківський розпис (або самчиківка) як вид українського декоративно-ужиткового мистецтва зародився наприкінці XIX – початку XX ст. у селі Самчики Старокостянтинівського району Хмельницької області й поширився Південно-Східною Волиною, на межі з Поділлям. На жаль, імена перших майстрів нам не відомі, але відомо, що вони розмальовували свої оселі рослинними візерунками, які вважалися оберегами й візитівкою кожної гарної господині. Розписи на стінах – переважно сюжетні – виконувались великим зубчастим малюнком, схожим на гобеленовий. Найпоширенішим орнаментом були ружі (жоржини), маки, калина, обов'язково присутні такі рослинні елементи, як гілочка, стебло, листочки, ягідки, квітка, бруньки. Також нерідко можна зустріти звірів і птахів: соловейка, курку, лебедів, сороку, ворону. З тварин найчастіше зображали лисиць, собак, котів, коників. Надзвичайно велика увага приділяється майстрами врівноваженій симетричній композиції малюнку і кількості елементів. Їх має бути не більше семи. Квіти зазвичай виділяються формою, розміром, кольором. Цікаво те, що звичайні й знайомі нам квіти перетворюються на казкові, фантастичні рослини, що надає самчиківці тонкого українського колориту [4].

Самчиківський розпис містить в собі елементи орнаментів Трипільської (V-IV тис. до н.е.) та Черняхівської (III-IV ст.) археологічних культур, а також елементи традиційних орнаментів Поділля. Основні кольори – жовтий, зелений, синій, фіолетовий, коричневий, разом з тим й чорний (для розділення кольорів і підсилення та експресії на малюнку).

Основна тематика самчиківського розпису – рослинні мотиви у найрізноманітніших їх інтерпретаціях. Кожен орнамент мав свою назву, за якою його одразу можна було уявити.

Одним з найулюбленіших і найпоширеніших орнаментів є зображення вазону як символу світобудови, «дерева життя», як його розуміли в давнину наші предки. Це казкове дерево, в основі якого може бути писанка як символ початку роду або жолуді, з яких дерево проростає. Стовбур дерева символізує продовження життя та роду. Біля дерева або в його кроні часто зображують пташок, які є невід'ємними супутниками життя. Так рослинний орнамент органічно переплітається у розпису з елементами світу тварин.

Вишуканий та неповторний, самчиківський розпис – чудовий привід для гордості українців. Ще б пак, адже в основі його барвистих візерунків лежить безмежна любов до рідного краю. Так, на стінах, полотнах утворюється свій, особливий світ краси та натхнення. Готуючись до роботи, художники ретельно вивчають різні квіти та трави, рухи птахів і тварин, гру світла і тіні, дбайливо відтворюючи ці особливості в кожному виробі. При цьому вони творчо осмислюють кожен елемент картини, завдяки чому створюється особливий фантастичний світ, де польові маки, півонії та айстри співіснують з небувало пишними суцвіттями.

Не менш цікавою є символіка мотивів розпису. Так, композиція букет-вазон – це одвічний образ квітучого дерева життя; лиштва (фриз) символізує безкінечність; квітка – вершина краси природи, її апогей; калина – символ дівочої вроди; мальва – козацької доблесті; дуб – вияв сили та мужності; зображення птаха – символ гармонії, світла, щастя; півник символізує пробудження, відродження; зозуля уособлює таємницю вічного плину часу.

Самчиківський розпис почав відроджуватися значною мірою завдяки зусиллям українського етнографа, заслуженого майстра народної творчості України, лауреата Всеукраїнської премії ім. Д.Щербаківського та обласної премії ім. П.Бучинського Олександра Пажимського. Його творчість підтримали колеги – митці народної студії (Генадій Раковський, Михайло Юзвук, Михайло Панчук), адже розпис мав ще одну особливість – ним займались лише чоловіки. Відродженню сприяла також діяльність дитячої школи образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва.

Отож, як це відбулось? У 60-х роках XX ст. у с. Самчики виник гурт народних митців, які на традиціях місцевих майстрів минулого відродили народний декоративний розпис – мальовку. У 1969 році було створено об'єднання «Факел» (нині – студія «Просвіт»). Воно згуртувало групу художників, які створили свій неповторний стиль декоративного розпису, що отримав назву «самчиківський». Місцеві художники зуміли зібрати та відродити безцінний народний матеріал, збираючи та відшукуючи орнаменти мальовок по волинських селах. Є в самчиківському розпису щось від писанкарства, щось від вишиванки, щось від гуцульських килимів, адже він поєднує в собі традиційні місцеві українські елементи орнаментів з орнаментикою прадавніх племен, що жили колись на цій землі. Майстри з Самчиків, створюючи свою школу розпису, намагались зберегти в ній всю багатогранну історію України та її народу. Фантастичними сюжетами, поєднанням реального життя зі світом казки самчиківські майстри переносять нас до життя предків, до тисячолітніх традицій, що створювались і зберігались на нашій землі. Так саме, як і в прадавні часи, вони звертаються до самої матінки-природи,

спостерігаючи за нею та відтворюючи її явища на своїх полотнах. Кожен елемент візерунку, кожен відтінок, кожна форма цього розпису несе в собі інформацію, яку, роздивляючись, можна розкривати для себе щоразу по-новому.

В Українському домі, навесні 2002 р., в рамках акції «Мистецтво одного села», де Самчики представляли Хмельницьку область, мистецтвознавці вперше познайомилися з «самчиківським» розписом.

В фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею знаходяться роботи самчиківських майстрів: Олександра Матвійовича Пажимського, Геннадія Францовича Раковського, Віктора Геннадійовича Раковського, Михайла Карповича Юзвук, Мирослава Станіславовича Ярківського. Ці твори віднесені до групи збереження «Графіка» і представлені 25 музейними предметами.

Самчиківські майстри безмежно закохані у свій край, природу, несуть в собі людяність та внутрішнє тепло. А земля, на якій живуть і творять митці, її природа, люди й справді прекрасні. І відтак на полотнах народжуються чарівні, сонячні пейзажі, фантастичні квіти. А головна у живописі художників – волинська природа.

Серед робіт майстрів декоративного живопису с. Самчики слід відзначити твори Пажимського Олександра Матвійовича. У фондах Хмельницького краєзнавчого музею зберігаються 8 робіт цього талановитого художника.

З 1960-х років минулого століття Олександр Пажимський розпочав свою громадську діяльність як дослідник-краєзнавець. Записував спогади самчиківських старожилів для уточнення та збагачення знань про історію краю загалом та, зокрема, про історію села Самчики, за твердженням істориків ХІХ століття – одного з найкрасивіших сіл Волинської губернії. Лише за 2005-2007 роки Олександр Матвійович взяв участь у 21 виставці [2]. Слід відзначити його роботу «Ранкові квіти» (Кн-47966, Г-1945, 1987 р., гуаш). Скільки в ній тепла, любові до рідної землі! Майстер безмежно закоханий у рідний край, його працелюбний народ. Фантастичні квіти – це своєрідне сприйняття художником навколишнього світу. В картині переважають білі, жовті, червоні, зелені кольори. Тло картини рожеве. В українській народній уяві цей колір сприймається як ознака «чистоти», молодості, краси. Зелений – сади, ліси, лани – символ життя, радості. Червоний – доповнення до квіткового орнаменту, підсилення мальовничої композиції [3, с.192]. Отож, на написання картин його надихала природа краю.

Гідний внесок у скарбницю декоративного розпису с. Самчики зробили Геннадій Францович Раковський та його син Віктор Геннадійович. Геннадій Францович – один з організаторів і керівників народної творчої студії «Просвіт», ініціатор створення цеху дитячої студії декоративного мистецтва.

Головне у художніх творах митця – волинська природа. Милування рідним краєм – основа пейзажних полотен «Лісова казка» (Кн-47830, Г-1954, 1990 р., ватман, акварельні фарби), «У неділю пораненьку зацвіла рожа дрібненько» (Кн-47828, Г-1955, 1990 р., гуаш). Перше, що вражає у роботах Геннадія Францовича – глибока співзвучність часу, патріотизм, що прослідковується у роботах «Квіти смутку» (Кн-47827, Г-1951, 1989 р., гуаш, акварельні фарби), «Над рікою, над кручами» (Кн-47831, Г-1952, 1989 р., акварельні фарби, ватман), «Летить галка через балку» (Кн-47829, Г-1953, 1989 р., акварельні фарби). Всього у фондах музею 5 картин автора.

Зберігаються в фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею також твори Віктора Раковського (триптих «Хай живе Україна і славнеє козацтво!» (Кн-47842, Г-1935, 1990 р., гуаш, акварель), «Ой за дуби, за дубами сивії голуби...» (Кн-47841, Г-1934, 1990 р., гуаш, акварель), «Та ти, хрещатий барвінку...» (Кн-47840, Г-1933, 1990 р., гуаш, акварель), «Закувала та сива зозуля...» (Кн-47839, Г-1932, 1990 р., гуаш, акварель). Віктор Геннадійович – член Національної спілки майстрів народного мистецтва України (з 1992 року), викладач Самчиківської народної творчої студії «Просвіт», учасник Першого Всесоюзного фестивалю самодіяльної народної творчості та Всеукраїнської культурно-мистецької акції «Мистецтво одного села». Він створює оригінальні художньо довершені полотна, розвиваючи традиції народного декоративного розпису. Образи в його творах казкові, чарівні, фантастичні.

У творах Ярківського Мирослава Станіславовича бачимо загадковий чарівний світ фантастичних квітів. Його роботи – «Ранкові квіти» (Кн-49974, Г-1965., 1988 р., гуаш), «Букет» (Кн-49970, Г-1961, 1990 р., гуаш), «Букет весняний» (Кн-66953, Г-2091, 1988 р., гуаш) зберігаються у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею серед семи інших.

Слід відзначити роботу Юзвук Михайла Карповича «Птахи у квітах» (Кн-47985, Г-1956, 1987 р., гуаш). На світло-сірому тлі зображені яскраві стилізовані птахи і квіти. Михайло Карпович – член Національної спілки майстрів народного мистецтва України, лауреат республіканських, обласних виставок, фестивалів.

Самчиківський розпис поширюється Україною і світом. У 2018 р. майстри виграли державний грант Українського культурного фонду та зробили з ним спільний проект «Нове життя самчиківського розпису». Традиції декоративного розпису села Самчики внесено до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини.

Сьогодні самчиківським орнаментом розписані хати, зупинки громадського транспорту. Село Самчики стало візитівкою Хмельниччини. Розписом зацікавились відомі майстри та художники, пересічні громадяни України. Відродженню самчиківського розпису сприяє проект «UAmaze. Дивосвіт українського мистецтва», спрямований на популяризацію найкolorитніших доробків народного декоративного мистецтва України. Його координатори впевнені, що самчиківський розпис стане сучасним трендом, тому створили навчальні відео-уроки. «Ми щиро прагнемо, щоб кожен зміг опанувати цю техніку, як у режимі офлайн, так і онлайн; як за кордоном, так і в будь-якому населеному пункті України!», – говорять засновники проекту.

Самчиківський розпис розквітає й на стінах будинків, дитячих клубів, шкіл, театральних студій. Кияни віднедавна милуються муралом «Життя козацьке» Ольги Машевської. Чого тільки вартий найбільший в Україні паркан самчиківського розпису завдовжки 142 метри біля школи №105 в Києві! Авторка його – професійна художниця Яна Власенко-Бернацька.

Майстри самчиківського розпису підтримують багато соціальних проектів, навчають дітей і дорослих. Малюючи Україну, вони повертають нам весну, створюють наше щасливе майбутнє. Україна переможе і завітнеть у відбудованих містах і селах життєдайною силою традиційні українські обереги – самчиківські квіти [5].

Джерела:

1. Кириченко М.А. Український народний декоративний розпис. К.: Знання-Прес, 2006. 228 с.
2. Біографічний та бібліографічний довідник до 70-ліття від дня народження О.М.Пажимського.
3. Косміна Т.В. Сільське житло Поділля кін. XIX – XX ст. Київ: Наукова думка, 1980. 192 с.
4. Здибель Ю. Самчиківський розпис – такий неповторний, такий барвистий... // Подільські вісті. 2019. 14 лютого.
5. Козак І. Самчиківський розпис завойовує країну // Голос України. 2021. 29 травня. С.6.
6. Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею: Г-1932-1935, Г-1945, Г-1951-1956, Г-1961, Г-1965, Г-2091.

Галина Босюк
м. Хмельницький

ВІД КНИЖКИ ДО КВЕСТУ (з досвіду роботи Хмельницької ОУНБ)

У статті висвітлено досвід роботи Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки з популяризації природничої літератури та поширення екологічних знань.

Ключові слова: екологія, нові форми роботи, квести.

Сьогодні екологія є не просто наукою, а способом мислення та життя. Сучасний стан довкілля змушує змінювати точку зору щодо подальшого економічного розвитку і технічного прогресу й оцінювати їх з урахуванням екологічних пріоритетів, наявності екологічних ризиків та стану екологічної безпеки. Проблема використання природних ресурсів і збереження навколишнього середовища стає дедалі актуальнішою у зв'язку із зростанням техногенного навантаження і процесами глобалізації. Людство зіштовхнулося з низкою екологічних та техногенних катастроф, повальною хімізацією, надмірним та неконтрольованим використанням природних ресурсів, тому люди все частіше шукають шляхи здобуття емоційного комфорту. І зазвичай це відбувається у гармонізації відносин між людиною та природою. Ми повертаємось до наших споконвічних цінностей, де людина і земля – єдине ціле, взаємне джерело енергії. Для реалізації цих цілей люди об'єднуються у групи, асоціації, клуби, товариства, які діють при бібліотеках.

Бібліотеки сприяють формуванню екологічної свідомості користувачів шляхом популяризації знань про стан природного середовища, підвищення рівня екологічної освіти та культури громадян, усвідомлення того, що кожна людина несе персональну відповідальність за майбутнє нашої планети.

Бібліотеки – місце, де користувачі можуть отримати доступ до важливої інформації, підвищити свою екологічну освіту, знайти однодумців і партнерів для спільних проєктів та ініціатив, спрямованих на збереження навколишнього середовища. Важливою складовою цього процесу є постійне оновлення та розширення фонду літератури з екологічної тематики, щоб задовольнити різноманітні інтереси та потреби користувачів.

За допомогою видань, які присвячені екології та природі, організуються тематичні заходи: презентації, дискусії, бліц-інфо, засідання клубів, декади популяризації літератури, екологічні мандрівки, презентації книжкових виставок, огляди та перегляди літератури, тематичні зустрічі з представниками екологічних служб, що дозволяють залучати людей до активного навчання та обміну думками з цієї тематики.

У Хмельницькій ОУНБ проводяться презентації нових книг, які надходять за Державною програмою: «104 дні без поліетилену» Маріанни Бойко, «Жити із «зеленим серцем». Подбай про себе і планету» Гей Браун, «Ловець пластику та інші професії майбутнього» Софія Россі та Карло Канепа); тижні та уроки екології «Чиста вода для здоров'я світу»; Дні довкілля «Як жити сьогодні, щоб мати шанс побачити завтра»; уроки екологічної правди «Біоконверсія відходів заготівлі та переробки лісу в Україні»; Дні інформації «Енергетика: історія, сучасність і майбутнє»; інформаційні години «Добре для довкілля – корисно для здоров'я», «Заміни лампу – зміни світ», «Сертифікація органічного виробництва»; екологічні бумеранги «Екологія в побуті»; Дні корисних порад «Цифри та факти для екологічного споживача»; диспути «Харчове марнотратство чи екологічно відповідальне харчування», «Безпека в житті – життя у безпеці»; тижні екологічного споживача «Екологія в тарілці»; екологічні години «Зелена економіка» як сучасний феномен»; Дні економіки «Глобальні проблеми людства та шляхи їх розв'язання»; круглі столи «Світ, який не повинен загинути. Людина і довкілля: сучасний аспект», «Поєднання екології і благодійності», «Екологічно чисті продукти харчування»; екологічні боти «Екологічні додатки до смартфонів»; години екоосвіди «Батарейкам – утилізація!»; уроки-реквієм «Чорнобиль. Трагедія. Пам'ять» тощо.

Постійно організуються цикли презентацій книжкових виставок та періодичних видань: «Економіка. Туризм. Послуги», «Екосередовище і сучасність», «Біорізноманіття України», «Зелені легені планети Земля», «Життєдіяльність людини та довкілля», «Екокіта – створена книговидавцями Хмельниччини», «Вода для життя», «Земля в руках людини», «Джерела альтернативної енергії», «Екологічна енциклопедія», «Чорнобиль: від мирного атому до катастрофи», «Енергозбереження. Від виживання до розвитку», «До бібліотеки завітай – зелену книжку почитай», «Замість ялинки – зимовий букет», «Екологічна варта», на яких представляється література про взаємодію суспільства і природи, світову екологічну кризу та її наслідки для людства, необхідність дбайливого ставлення до природи тощо.

Підготовлені віртуальні виставки на вебсайт бібліотеки: «Інвестиції в економіку України», «Органічне землеробство: крок за кроком»; проведені вебконференції з редактором газети «До Землі з любов'ю»; розроблені методичні поради, дайджести та консультації для бібліотек області «Роль публічної бібліотеки в процесі екологізації економіки», «Економічна література в житті суспільства та шляхи її популяризації», «Економіка від простого до складного», «Українське село запрошує: поради тим, хто розпочинає бізнес у сільському туризмі», «Бібліотека як банк ідей екотуризму».

Проведено екологічні години:

- «Вода і довкілля» (до Міжнародного дня річок) з метою привернути увагу громадськості до необхідності дбайливого ставлення до водних ресурсів планети. Презентовано книжково-ілюстративну виставку «Земля – планета спраги», яка розкривала засади екологічної, економічної, геополітичної безпеки людства в епоху глобальної водної кризи;

- «Збережемо ліси для майбутніх поколінь» (до Міжнародного дня лісів). Презентовано книжково-ілюстративну зелену виставку-айстопер, яка знайомила з багатством лісу, бережливим ставленням до стану лісів, збереженням та захистом ресурсів живої природи;

- «Альтернативні види енергії» (до Міжнародного дня енергозбереження) про впровадження технологій чистої енергетики в життя людини; нові програми, проєкти щодо впровадження чистої енергетики тощо.

У бібліотеці проводяться заходи еколого-економічного спрямування, метою яких є ознайомлення користувачів із закономірностями формування інноваційних методів екологізації економіки; сформулювати уявлення щодо визначення існуючих взаємозв'язків між вимогами соціально-економічного розвитку, станом навколишнього середовища й умовами життєдіяльності людей; аспектами взаємодії

суспільства і природи; набути навичок визначення економічної цінності компонентів навколишнього природного середовища, еколого-економічного обґрунтування господарських рішень; сформувати уявлення щодо напрямів підвищення еколого-економічної ефективності національної економіки.

Для цього налагоджена співпраця з Департаментом екології та природних ресурсів, Навчально-методичним центром цивільного захисту та безпеки життєдіяльності Хмельницької області, Хмельницьким молодіжним клубом розвитку, Хмельницьким обласним осередком Всеукраїнської екологічної громадської організації «МАМА-86», еколого-натуралістичним центром, клубами органічного землеробства «Садиба», «Крокус», навчальними закладами та громадськими організаціями.

З метою поліпшення екологічної ситуації в державі, формування нового природоохоронного менталітету бібліотека проводить просвітницьку діяльність, долучаючись до різноманітних всеукраїнських та обласних ініціатив та акцій еколого-економічного спрямування, спрямованих на покращення екологічної ситуації в країні.

Проведення акції «Збережи довкілля» спільно з Департаментом екології та природних ресурсів Хмельницької обласної державної адміністрації мало на меті безкоштовний збір від населення (фізичних осіб) відпрацьованих батарейок. Користувачам бібліотеки та місцевим мешканцям запропоновано використати батарейки не викидати на смітник, а принести до спеціального контейнера.

В бібліотеці проведено скайп-спілкування в рамках XI Миколаївських міських екологічних читань «Збережемо для нащадків». Захід відбувся за участю фахівців Управління з питань екології та контролю за благоустроєм міста та фахівців обласної універсальної наукової бібліотеки.

В ході проведення заходу заступник начальника управління з питань екології та контролю за благоустроєм міста – начальник відділу з питань екології Куцка І.В. презентувала проєкт «Розумне довкілля», в якому розглядалися питання створення якісної, комплексної та довготривалої системи управління відходами на території міста, впровадження технологій чистої енергетики в життя людини, досвід використання чистої енергії в місті та регіоні, інноваційні технології переробки відходів в енергію.

Під час проведення Всесвітньої кампанії Година Землі за темою «Злови зв'язок з Землею» фахівці та користувачі бібліотеки взяли участь в посадці дерев, кущів, квітників під девізом «Посади дерево». В рамках акції "60+" користувачам бібліотеки запропонували віддати нашій планеті 60 хвилин без світла.

На Обласному форумі Взаємодії обговорювалися екологічні проблеми Хмельниччини та шляхи їх вирішення, а також розглядалася роль громадських активістів, молоді та бізнесу у вирішенні екологічних питань.

Приєднуючись до глобального руху, користувачі роблять свій внесок у збереження ресурсів і біорізноманіття Землі. Ця кампанія щороку об'єднує всіх, кому небайдуже майбутнє планети.

В рамках Всеукраїнської екологічної акції «Зробимо Україну чистою Разом!» проводились Дні інформації «Еко-інновації як шлях до зеленої економіки», ««Сонячна» бухгалтерія», «Що стоїть за еко-, біо-, органік- продуктами» для ознайомлення з літературою з питань екології, «зеленої» економіки та органічного виробництва продукції.

Бібліотека взяла участь у Всеукраїнському Інтернет-челенджі (естафеті) «Ми діємо», яка ініційована громадською організацією «Агенція сталого розвитку «АСТАР». Дана акція реалізовувалася до Дня дій та проводилася в рамках програм «Активуй енергію» і «Міста для життя» за підтримки міжнародної кліматичної організації 350.org. з метою розповісти про те, як організації працюють у напрямі протидії зміні клімату, енергоефективності та відновлюваних джерел енергії.

В рамках співпраці з Агенцією сталого розвитку «АСТАР» бібліотека долучилась до семінару «Традиції та інновації в тепличному бізнесі», організованого Центром підтримки бізнесу м. Хмельницький за сприяння Європейського банку реконструкції та розвитку та ініціативи «EU4Business».

Фахівці бібліотеки презентували книжково-ілюстративну виставку «Парники і теплиці як засіб підвищення врожайності», на якій була представлена література про особливості будівництва сучасних теплиць та парників, агротехнічні рекомендації, технології вирощування коренеплодів, листяних, капустяних овочів, полуниці тощо.

З метою розвитку дружнього до природи та соціально справедливого фермерства на базі бібліотеки відбулася пермакультурна зустріч «Екологічне фермерство і пермакультура». Пермакультура (перманентна або стала культура+стале землеробство) – підхід до вирішення проблем, спрямований на пошук взаємовигідних рішень; дизайн земельних та соціальних систем на основі принципів сталого розвитку, перейнятих з природи та місцевої культури.

В рамках заходу учасники перейняли досвід вітчизняних фермерів та експертів зі східної Євро-

пи, які розповіли про розвиток пермакультури в Україні, обшинне сільське господарство, створення багатопрофільних сімейних ферм, фермерство у місті, природне землеробство на базі теплої грядки Розума та шляхи покращення ґрунту в органічному землеробстві; відвідали майстер-класи: «Верми-ферма в місті» та «Пермакультурне садівництво: зимові щеплення».

Окрім доповідей, презентацій та майстер-класів проводилося робоче спілкування у міні-групах за регіонами та напрямками пермакультури. Учасники створили пермакультурну мапу України, а також працювали над проєктами (освітні, пермакультурні дизайнери, інформаційні, соціальна пермакультура).

Екологічний марафон «Сортування сміття» проведено англійською мовою для вчителів іноземних мов та учнів гімназій міста. На ньому були висвітлені екологічні проблеми світу з питань екології, нестандартні шляхи вирішення екологічних проблем Швейцарії, Японії, Німеччини і Фінляндії, проблеми сортування та переробки сміття в Україні та у м. Хмельницький; представлені ЕКО-проєкти, які останнім часом реалізовувались у м. Хмельницький.

Відбувся семінар «Еколого-просвітницька діяльність бібліотечних установ» за участю представників Всеукраїнської екологічної ліги. Фахівці бібліотек Хмельниччини були ознайомлені з основними напрямками діяльності Всеукраїнської екологічної ліги та взяли участь у тренінгу «Розроблення програми екологічної акції», під час якого презентовано низку видань Всеукраїнської екологічної ліги: журнал «Екологічний вісник», реферативний журнал «Екологія», видання із серій «Європейська інтеграція», «Карти», тематичні збірники, матеріали науково-практичних конференцій, форумів, круглих столів, які безкоштовно передали у фонди наукової бібліотеки.

Бібліотека здійснювала інформаційне забезпечення Міжнародної науково-практичної конференції «Бджільництво як компонент сталого розвитку», організованої Центром підтримки бізнесу в м. Хмельницький, за підтримки Європейського Банку Реконструкції та Розвитку, в рамках ініціативи EU4Business Європейського Союзу. Для учасників конференції фахівці бібліотеки презентували книжково-ілюстративну виставку «Бджільництво – океан знань і досвіду», на якій була представлена література, що розкриває історію бджільництва, стан розвитку цієї галузі на сучасному етапі, користь меду та продуктів бджільництва для людини. Виставка користувалася активним попитом серед науковців, бджолярів.

Проводяться онлайн-засідання кіноклубу Docudays UA «Право в об'єктиві» в рамках адвокатської кампанії по збереженню довкілля – на підтримку реформи сфери довкілля на тему «Еко діяти – не можу чи не хочу...».

До всіх акцій бібліотекою створюються мініпроєкти, відеоролики, блоги та сторінки для соціальних мереж («Бібліотека насіння», «Зелена бібліотека», «ДовколаБотаніка», «Зелений туризм: відпочиньте по-справжньому!», «Альтернативна ялинка»); організовуються флешмоби, віртуальні подорожі, вебконференції, семінари для працівників області, уроки та вікторини з екологічних тем.

Така робота бібліотеки сприяє вирішенню екологічних і соціальних проблем; орієнтують користувачів на екологічний розвиток, допомагають усвідомити важливість охорони навколишнього середовища та сприяти позитивним змінам у суспільстві.

Під час проведення екологічного екстриму «Запаси Землі скінченні...» презентовано книжкову виставку «Довкілля б'є на сполох». Користувачі Літнього читального залу під відкритим небом дізналися про фактори, які підштовхують наш світ до екологічної катастрофи, а також про географічні точки, в яких діяльність людини спричинила вже невідворотні зміни клімату, ландшафту, забруднення такого масштабу, що впливає на загальну біосферу планети – зникнення Аральського моря, велику тихоокеанську сміттеву пляму, космічне сміття, війну в Україні, яка нещадно руйнує всю природу – страждають люди, повітря, вода, земля, рослини і тварини. Присутніх зацікавила книжково-ілюстративна виставка «Нові професії в сільському господарстві» про найновіші та мало відомі професії: оператори дронів, сіті-фермери, фахівці з карантину, генної інженерії, біохакеми, фермери вертикальних ферм, сільськогосподарські екологи, виробники органічних продуктів харчування тощо.

Це закликає до активної екологозберігаючої поведінки: сортувати сміття, не використовувати надлишкової поліетиленової тари, слідкувати за чистотою особистої території, брати участь в екологічних акціях.

Проводяться інформаційні заходи з популяризації землеробства, екологізації економіки та сталого розвитку. Наша мета – підвищення обізнаності та зацікавленості користувачів з цих питань та сприяння формуванню екологічної свідомості.

Бібліотека взяла участь у конкурсі розвитку місцевих громад Ініціатива «Лідер бібліотечної справи» і отримала грант для впровадження проєкту «Клуб органічного землеробства». Вже понад 10

років поспіль активно працює клуб органічного землеробства «Успішний дачник – здорова громада», тематика якого присвячена вирощуванню та споживанню екологічно чистих продуктів.

За цей час прихильниками клубу стали понад 200 користувачів, інтереси яких лежать у сфері екологічного землекористування. Це здебільшого «дачники» та «городники», працівники фермерських та колективних господарств, які вивчають методи органічного землекористування.

Завдання клубу – сформувати свідоме ставлення до землі як до живого організму, вирощування овочів та фруктів природним шляхом, без застосування мінеральних добрив, хімічних засобів захисту, без шкоди для здоров'я, формувати екологічну культуру у населення та виховання громадянина, який здатний мислити екологічно та турбуватися про навколишнє середовище, в якому він живе.

В рамках роботи клубу проводяться засідання за темами: «Необхідність води для організму людини», «Життя у чистому довкіллі», «Екотовари», «Перші поради для найперших висівань насіння», «Сад і город – без шкідників та хвороб», «Вітаміни на грядці», «Вчимося у досвідчених виноградарів», «ЕМ-препарати в рослинництві – запорука успіху», на яких учасники дізнаються про переваги органічного землеробства та перспективи екологічного агробізнесу, діляться досвідом вирощування сільськогосподарської продукції без застосування хімічних препаратів, ознайомлюються з новими сортами, особливостями дії біопрепаратів, сповідуючи принцип «Здорова земля – здорова рослина, здоровий землероб та його родина».

З метою інформування про зниження ризиків впливу шкідливих речовин на здоров'я людей і навколишнє середовище та популяризації органічного харчування та землеробства серед громадян проводяться Дні інформації «Сад і город без хімії», «Результативне органічне землеробство», інформаційні години «Екологічно відповідальне харчування: десять кроків назустріч природі», «ГМО: від міфів до правди», «Органічне сільське господарство як чинник економічної безпеки», Дні спеціаліста «Збереження ґрунтів України – завдання державної ваги», «Фермерство у розвитку сільської кооперації».

У бібліотеці організовуються виставки-ярмарки сільськогосподарської продукції, де представляються натуральні та органічні продукти, влаштовуються фотозони, реаліті-виставки «Дивовижне в саду і на городі», «У бібліотеку за ... насінням», «Дарунки щедрої осені», «Золотиться осінь урожаєм», на яких учасники клубу представляють результати своєї праці та діляться успішним досвідом вирощування сільськогосподарської продукції; розкривають особливості створення бібліотек насіння, розширюють місію сучасної книгозбірні та сприяють збереженню локальних рослин.

На виставці-інсталяції «В працюючих руках – щедрій врожай» учасники клубу представили композиції з овочів, фруктів, квітів, екзотичних рослин та поділилися власним досвідом їх вирощування. Присутні мали змогу дізнатися рецепти оригінальних домашніх заготівель: каперсів з бутонів настурції, варення з фізалісу, горіхів, соснових шишок, маринованих та сушених фруктів тощо.

Заходи супроводжуються переглядами та обговореннями відеофільмів та презентацій: «Екологічний зорепад у іграх та розвагах», «Чорнобиль – хроніка подій», «Що справді трапляється з пластиком, що ти викидаєш», «Вибираємо екологічні іграшки», «Зелені коктейлі», «Ази органічного землеробства», «На дачу – через бібліотеку», «На город – не з лопатою, а з книгою!» тощо.

На цих заходах учасники отримують інформацію про шкідливість хімічних речовин, навчаються ефективним та безпечним методам вирощування рослин без використання хімічних препаратів, обговорюють переваги органічного харчування для здоров'я та важливість охорони навколишнього середовища, діляться своїм досвідом та рекомендаціями щодо успішного землеробства в екологічно чистий спосіб.

Бібліотека регулярно проводить інформаційні заходи на тему «Органічне садівництво та землеробство», «Біологічне землекористування: переваги та технології», на яких презентуються література та джерела інформації про органічне землеробство, екологічні агротехнології та сталий розвиток. Вони спрямовані на підвищення обізнаності громадян з питань органічного землеробства, формування свідомого споживання та поширення екологічних практик серед населення.

Заходи відвідувала ведуча телепередачі «У колі домашніх турбот» Алла Супрунова, яка залучала учасників клубу до співпраці та участі в телепередачі, а також активних учасників клубу «Крокус» (м. Деражня) та його керівника Макаренко Світлану Антонівну. Про роботу клубу бібліотека анонсує на радіо та телебаченні, створює власні відеофільми та відеоролики, веде архів публікацій та фото.

Для відвідувачів презентовано книжково-ілюстративну виставку «Органічне землеробство: крок за кроком», яка розкриває особливості вирощування органічної продукції; продемонстровано відеоролик про роботу клубу, який підготовлено на ХХІХ Міжнародну агропромислову виставку «Агро-2017» (<https://www.youtube.com/watch?v=wooyI9kTdb0>).

Перед сучасною бібліотекою стоїть завдання пошуку нових видів і форм популяризації книг, інтерактивних та ігрових форм роботи з користувачами. Сьогодні робимо ставку на агротуристичну діяльність.

Повернення до природи вже давно популярне в світі. Доходить ця тенденція і до нас. Все більше й більше сімей шукають альтернативу єгипетсько-турецьким маршрутам. І ця альтернатива – поруч! Для заохочення особистих селянських та дачних господарств до агротуристичної діяльності та розвитку підприємницької ініціативи бібліотекою проводяться Дні інформації «Сільський зелений туризм і довкілля – поради для небайдужих», «Сільгоспкооперативи – шлях до добробуту», «Сімейна ферма: досвід функціонування», «Аграрний бізнес і розвиток сільських територій», віртуальні подорожі «Зеленому туризму – зелене світло». Ці заходи висвітлюють питання сільського зеленого туризму, роботу сільгоспкооперативів, сімейних ферм та аграрного бізнесу. Здійснюємо віртуальні подорожі, присвячені зеленому туризму, екологічним маршрутам та можливостям агротуризму. Програми заходів включають різноманітні активності: інтерактивні лекції, екологічні читання, ектолоки, презентації екологічних проєктів, а також ігри, квізи, вікторини, опитування, тестування аудиторії, конкурси, квести, майстер-класи, що спрямовані на підвищення екологічної освіти, де учасники відповідають на запитання про природу, збереження ресурсів та вплив людини на екосистеми, беруть участь у виготовленні виробів з вторинної сировини або інших екологічних матеріалів, створюють власні вироби зі старих газет або пластикових пляшок. Організують демонстрацію корисних технологій, які сприяють збереженню енергії та екологічному способу життя. Наприклад, демонстрація роботи сонячних панелей або енергоефективних пристроїв для дому, майстер-класи з обрізки винограду, екологічні дослідження у природі.

Важливим аспектом цих заходів є взаємодія та обмін ідеями між учасниками, заохочення інтересу до науки, стимулюють дослідницький підхід, підвищують екологічну освіту та розширюють розуміння її «величності» природи та наше місце в ній. Проводяться дискусійні панелі або круглі столи, де люди з різних сфер життя обговорюють екологічні проблеми, виступають в ролі екологічних героїв та шукають спільні рішення, знайомляться з актуальними дослідженнями та вивченням природи, цікавими фактами та новинами зі світу природничих наук. Організуються квести з природничої тематики, щоб розвивати свої знання, вирішувати загадки та головоломки, досліджувати різноманітні аспекти природи на різні теми (біологію, екологію, астрономію тощо). Проводяться виставки природничих знахідок, де учасники діляться своїми знахідками та спостереженнями про навколишнє середовище, організують лабораторні дослідження або практичні заняття, проводять експерименти та спостереження за явищами в природі, розвивають свої дослідницькі навички та поглиблюють знання про навколишнє середовище, сприяють розвитку любові до природи та зростання екологічної свідомості, популяризують розвиток зеленого туризму як інтерес до екологічно чистого життя.

Останніми роками швидко розвиваються агротуристичні розваги, які можна віднести до нової генерації – квести. Квест – це одне з краших, захоплюючих і чудових розваг, які пропонуються городянам, щоб весело, цікаво і незабутньо провести час. Проведення квесту дарує море позитивних емоцій, дозволяє відволіктися, розважитися, відмінно відпочити і забезпечити приплив нових сил.

Сьогодні квест став улюбленою формою участі користувачів у заходах бібліотеки. Оскільки переважають пошукові, а часто й пригодницькі та ігрові прийоми. Основним принципом квесту є покрокове виконання низки різноманітних логічних дій. Квест є командною грою, обов'язковою умовою його проведення є спільність дій. Шукаючи відповіді на запитання, розв'язуючи екологічні задачі, розгадуючи загадки, вони не тільки самі вчаться, а й навчають одне одного, обмінюються досвідом і знаннями.

Важливо, що під час проведення квесту реалізується низка пріоритетних завдань, зокрема: формування ціннісного ставлення до живої природи; розвиток екологічної культури, віри у свої сили та усвідомлення власної потреби в діяльності, спрямованій на захист і збереження природи; виховання наполегливого прагнення до активної охорони та відновлення навколишнього природного середовища.

Різні вікторини, квізи, ігри «Що? Де? Коли?» – це різноманітні групові програми і тренінги, які проводяться в неформальній обстановці і спрямовані на згуртування колективу, підвищення мотивації. Ідей ігор можна придумати безліч: від караоке-батлу, до масштабного талант-шоу.

Ідеї для тимблдінга в приміщенні можуть бути абсолютно різними, проте найчастіше це різні творчі, інтелектуальні та психологічні ігри, які легко провести в обмеженому просторі. Головною перевагою квіза є можливість задіяти в грі досить багато людей одночасно.

Популярність квестів росте щодня, як і кількість ідей для їх проведення. Квест відмінно підхо-

дять для проведення тимблдингу, так як змушує групу людей згуртуватися для досягнення певної мети. Організувати квест можна в будь-якій локації: відвідування парків і садів; виїзди в волошкові та макові поля; плетіння вінків з кульбаби та інших квітів та трав; збирання лікарських рослин для чаїв різного застосування; збирання грибів та ягід; риболовля; мандрювання кукурудзяними й соєвими лабіринтами; колективна посадка дерев; фотосесії в ріпаковому та соняшниковому полях; а також біля тюкованого збіжжя; польові ігри нової генерації на території, забудованої солом'яними конструкціями; перегонки на санках, лижні забіги, будівництво снігових фортець і бої сніжками. Солом'яні конструкції будують на дерев'яній основі або з блоків спресованої соломи. З них створюють солом'яні містечка, фортеці, старовинні села тощо. Солом'яні конструкції можна використовувати для вітчизняного агротуризму.

Значну інформаційну насиченість щодо популяризації агротуризму серед користувачів, дбайливого ставлення до природи та навколишнього середовища, питань екологічного вирощування чистої продукції та здорового харчування можуть мати такі заходи: екологічні мандрівки, презентації книжкових виставок, які рекомендують спеціальні сайти і пошукові системи, вебінари, виступи і консультації фахівців, віртуальні подорожі, квести, онлайн-конкурси, конференції, розробка туристичних маршрутів, навчання екскурсіводів та інші заходи щодо популяризації зеленого туризму. Доцільно буде провести круглі столи на тему «Зелений туризм – аспекти і перспективи», «Зелений туризм – реальний шанс започаткування власної справи», інформаційні години «Туристична садиба – з нуля до успіху» та «Краще моря може бути тільки рідний край».

Звичайно, це лише мала частина нових форм популяризації роботи бібліотек з екологічного напрямку. Кожен фахівець обирає для себе найкраще, те, що можна організувати в умовах кожної конкретної бібліотеки.

Саме діяльність бібліотек з популяризації екологічних знань допоможе запровадити інноваційні послуги бібліотек, сформувати образ відкритого закладу культури, що надає не лише інформаційні послуги, але й сприяє організації змістовного навчання, дозвілля та розвитку агротуризму в територіальних громадах.

*Тетяна Будяй
м. Хмельницький*

ПРИРОДА У ФОТОМИСТЕЦТВІ: ВІДТВОРЕННЯ КРАСИ НАВКОЛИШНЬОГО СВІТУ ЧЕРЕЗ ОБ'ЄКТИВ КАМЕРИ

У статті розглянуто роль та значення зображень природи у фотомистецтві; історія виникнення пейзажної фотографії як самостійного жанру та особливості її створення; як фотомистецтво сприяє збереженню природи та які техніки використовуються для вираження унікальних аспектів природи через об'єктив фотокамери.

Ключові слова: природа, пейзаж, навколишнє середовище, фотографія, фотозйомка.

Фотографія завжди відігравала важливу роль у сприйнятті дивовижного світу природи. Фотографи мають здатність за допомогою фотознімків відобразити неймовірну красу та велич природи, зафіксувати її унікальність та вразити дивовижними деталями. У той же час природа може бути найкращим джерелом натхнення для фотографів, які допомагають нам бачити навколишній світ в новому світлі, відкриваючи його дивну красу через свої знімки. Ці фотографії можуть вразити нас безмежним спокоєм гір, величчю океанів, барвистістю квітів та різноманітням тваринного світу.

Один із окремих аспектів фотомистецтва – це уміння передати емоції та настрої через зображення природи. Світло, колір, композиція – усі ці елементи допомагають фотографам виразити власне відчуття та її сприйняття. Наприклад, ранішні тумани над гірськими вершинами або захід сонця над океаном можуть бути відображені так, що глядач має відчуття, наче сам переживає ці миті краси.

Одним з найпопулярніших та найдавніших жанрів фотомистецтва є пейзажна фотографія.

Пейзаж в фотографії, як і у живопису (від французького слова «paysage» і «pays», що в перекладі означає «місцевість»), – самостійний жанр, в якому головним об'єктом для зображення є природа: ліси і поля, гори і моря та й інші її об'єкти та прояви.

Ще у XIX ст., з появою перших фотопристроїв, пейзаж почали зображати не лише на полотні, а й на фотопапері. Перша в світі фотографія «Вид на міські дахи», що зроблена Жозефом Нісефором Ньепсом в 1826 р., являє собою міський пейзаж. З того часу фотографія стала важливим засобом фіксування природної краси та явищ. Замість малювання чи словесного опису з'явилась можливість закарбувати природу точно такою, як вона є.

Цей жанр фотомистецтва вимагає від фотографа бачити та відчувати красу навколишнього світу, а також вміти передати цю красу через об'єктив фотокамери. Для досягнення вражаючих пейзажних знімків фотограф повинен врахувати багато аспектів, таких як композиція, світло, колір, контраст, глибина різкості та деякі технічні аспекти, такі як вибір об'єктива та налаштування діафрагми та витримки.

Головна особливість фотозйомки пейзажу це те, що тут неможливо привнесення ніяких коректив. Не можна, наприклад, прибрати схил гори, який заважає загальній композиції, неможливо поміняти розташування в цілому. Таким чином, робота над компонованням сюжету обмежена єдиним прийомом: вибором точки зйомки і вибором об'єктива з бажаною фокусною відстанню. Цих точок може виявитися безліч і кожна з них має свою особливість, свою індивідуальність.

У кожному пейзажі є кілька планів: ближній, дальній і середній. Їх поява пов'язана зі зменшенням масштабів предметів, що віддаляються в глибину простору, до лінії горизонту. Зіставлення масштабів лінійних форм є лінійною перспективою фотографічного знімка.

Іноді трапляється так, що на знімку є кілька планів глибини простору. Наприклад, в сонячний день ліс може виглядати просто як темна смуга, однак, змінивши яскравість або кут зйомки, використовуючи спеціальні фільтри, можна отримати хорошу перспективу.

Невід'ємною частиною побудови фотознімка є освітлення. Індивідуальність пейзажу залежить, головним чином, від єдності і цілісності, які надає naturі вдало вибраний ефект освітлення. Світло дає можливість бачити реально існуючий світ. При цьому важливу роль відіграє своєрідність і привабливість освітлення, яким воно буває в різний час світлового дня: на світанку, вранці, опівдні, у другій половині дня, під час заходу сонця.

Помилково вважати, що найбільш сприятливим для зйомки є сонячний день. У похмуру погоду, туман, сніг або дощ можна знайти чимало цікавих тем і об'єктів та передати відповідний настрій природи та пори року.

Якщо ми говоримо про фотографії природи, то, для того щоб зробити хороший кадр, людина повинна дуже любити і розуміти її, бути спостережливою та уважною. Перед фотографом, який знімає пейзаж, стоїть не просте завдання вловити та відтворити в одному знімку найбільш виразне поєднання неба і землі, передати і доповнити все це оточуючими квітами, світлом, грою вітру, масштабами і відчуттям часу, зловити і зафіксувати один єдиний, найбільш повний і яскравий момент життя природи.

У всіх пейзажах, незалежно від того, що на них зображено, є одне загальне явище, що має над глядачами і фотографом особливу владу. Це – небо. Величезна різноманітність неба – хмарного, грозового, ясного, розфарбованого променями сонця на світанку або сонця, що заходить за горизонт, дозволяє створювати різноманітні за емоційним навантаженням фото з одного і того ж єдиного ракурсу.

Не менш улюблена для зйомки пейзажів і вода – річки, моря, озера. Особливий інтерес викликає темна фактура води. Вона передає різні настрої; пофарбована «сонячною» або «місячною» доріжками вода може подарувати глядачеві відчуття ночі або вечора, а за різного освітлення водойми можна створити ефект, як теплого, так і холодного дня.

Зйомка в горах також приваблює безліч фотографів величчю і красою гірських масивів, чистим повітрям і природною грою світла та тіней.

Фотографування природи дозволяє фотографу показати власний погляд на світ, помітити нове й дивовижне в звичних явищах та речах, поділитись тими враженнями та відкриттями, які він зробив в цьому уважному спогляданні деталей.

Технологічний прогрес також відіграє важливу роль у розвитку фотомистецтва. Розвиток технологій у фотографії в останні десятиліття значно змінив спосіб, за допомогою якого ми бачимо і реєструємо природний світ.

Сучасні фотокамери та обробка зображення дозволяють фотографам захоплююче виразити свою творчість, адже вони можуть знімати в режимі високої роздільної здатності, використовувати різноманітні об'єктиви для фіксації найдрібніших деталей природи, таких як краплі роси на листі, маківки квітів або текстури кори дерев, неймовірну деталізацію комах тощо. За допомогою макроз-

йомки можна зафіксувати те, що невідчужуване людському оку, відкрити приховані природні скарби, такі як візерунок у вигляді лабіринту на зворотньому боці листя або унікальна складна структура сніжинки ідеальної форми.

Новітні фотокамери вміють передавати неймовірно широкий спектр кольорів та відтінків. Це дозволяє зберегти на фотознімках природню кольорову гамму. Також вони здатні зберігати динамічний діапазон, що дозволяє фотографам зафіксувати деталі, як в яскраві сонячні дні, так і в хмарні. Покращено й можливості зйомки в умовах низької світлової інтенсивності. Це дозволяє фотографувати нічне життя дикої природи або ж відтворювати ранкову або вечірню атмосферу, що було раніше для фіксування неможливим.

Дрони та водонепроникні камери дозволяють здійснювати зйомку з висоти пташиного польоту та під водою, створюючи унікальні кадри, що розкривають нові куточки природи, які раніше були недоступні для дослідження.

З появою цифрових фотоапаратів і смартфонів з потужними камерами зображення стали більш яскравими, деталізованими та реалістичними. Цифрові технології дозволяють легко зберігати, миттєво переглядати та обробляти фотографії. Це надає можливість фотографам експериментувати та створювати унікальні зображення природи, негайно реагуючи на зміни в світлі та композиції.

Природа завжди була об'єктом великого захоплення для людей. За допомогою фотокамер ми намагаємося закарбувати її красу, розмаїття та велич. Однак в останні роки фотографія стала не лише засобом вираження мистецької індивідуальності, а й потужним інструментом для вивчення та розуміння природи, що сприяє підвищенню свідомості щодо збереження навколишнього середовища.

Фотографії природи можуть вразити наші почуття гармонією та красою навколишнього світу. Але водночас можуть і шокувати, демонструючи наслідки людської діяльності: забруднення природного середовища, знищення лісів, вимирання окремих видів тварин та рослин. Вони можуть стати мовчазними свідками екологічних проблем, викликати відчуття відповідальності у глядачів, стимулюючи їх діяти на благо природи, а також навчити цінувати та поважати біорізноманіття нашої планети.

Фондівська колекція Хмельницького обласного краєзнавчого музею містить фотознімки природничої тематики. Для них створено окрему групу зберігання основного фонду «Фото природи». Ця група налічує 696 музейних предметів, серед яких найбільшу частину складають світлини заповідних територій Хмельниччини, що відносяться до об'єктів різних категорій: ботанічні заказники, геологічні та гідрологічні пам'ятки природи, парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва, ландшафтні заказники, ботанічні та зоологічні пам'ятки природи, заповідні урочища. Також в колекції музею зберігаються фото різноманітних видів рослин та тварин, у тому числі птахів, плазунів, комах, що поширені територією України. Група зберігання «Фото допоміжний» включає кольорові зображення флори і фауни Хмельниччини, серед яких понад пів сотні вражаючих фотографій квітів та комах, виконаних у техніці макрозйомки.

Працівники музею постійно працюють над поповненням фондівської колекції природознавчими світлинами з метою збереження пам'яті про природничі об'єкти нашого краю, адже фотографія може бути не лише мистецьким виразом, але й силою, що може змінити світ, роблячи його чистішим, здоровішим і кращим для нашого сьогодення та прийдешніх поколінь.

Джерела:

1. Бобесюк Р. Фотомистецтво. URL: <https://dyvensvit.org/blogs/1007727>.
2. Докерілл Л. Гра зі світлом і тінню: чорно-білі фотографії природи. URL: <https://www.canon.ua/get-inspired/stories/black-white-nature-photography-compact-camera>.
3. Гудков А. Посібник з фотографії дикої природи: корисні поради та напрямки для ідеальних знімків тварин. URL: <https://l-house.in.ua/blogs/tpost/m5v7ctory1-posbник-z-fotograf-diko-prirodi-korisn-p>.
4. Курський Л.Д., Фельдман Я.Д. Ілюстрований посібник з навчання фотозйомці. К.: Вища школа, 1991.
5. Левашов В. Лекції з історії фотографії. К.: Тримедіа Контент, 2014.
6. Михалкович В.И., Стигнєєв В.Т. Поетика фотографії. К.: Мистецтво, 1990. 286 с.
7. Уейд Дж. Техніка пейзажної фотографії. М.: Мир, 1989.
8. Пейзажна фотографія (жанр пейзажу у фотомистецтві) – стаття фотомистецтва розділу жанри фотографії. URL: <https://jak.bono.odessa.ua/articles/pejzazhna-fotografija-zhanr-pejzazhu-u.php>.

ПРИРОДНИЧІ МОТИВИ У ПОВІСТІ ВАСИЛЯ ЗЕМЛЯКА «РІДНА СТОРОНА»

«Рідна сторона» – перша повість видатного українського письменника, кіносценариста, журналіста, лауреата премії ім. Т.Шевченка. Висвітлено історію написання твору, картини природи, необхідність збереження довкілля. Особливе ставлення митця до пернатих. Повість через роки не втратила своєї художньої цінності.

Ключові слова: *Василь Земляк, «Рідна сторона», Полісся, природа.*

«Рідна сторона» – це той дебют митця через який читач потрапляє у дивосвіт його душі з романтичним поглядом на світ. В повісті вигадане органічно сусідує із реалістично-достовірним. Саме Житомирське Полісся письменник вважав своєю літературною батьківщиною: Лугини, Олевськ, село Замисловичі, де однієї запізнілої весни люди вирятували з біди перелітних птахів. На цій землі формувалися його естетичні позиції, а перші книги, від яких повіяло, за словами М. Стельмаха, «зеленим пахучим шумом Полісся і свіжістю молодого таланту», теж присвячені людям цього краю, поліській глибинці [2; 6].

Василь Земляк родом з Поділля, тут він вчився сприймати світ у всій різноманітності звуків, барв, любові до людей та природи рідного краю. А згодом майбутній письменник зі своїм поетичним шуканням відкрив для себе нову землю – Полісся. Його вабили віддалені лісові райони Житомирщини де уважно вдивлявся до життя поліщуків, пізнавав їх, милувався ними. Все це зміцнювало закоханість в природу та історію цього краю. Тут, як зазначав Микола Сингаївський (1982), зустрів письменник прообрази першої своєї повісті. Письменник мав прихильність до натур своєрідних, на перший погляд, непомітних, проте цікавих, колоритних, дивакуватих, з усіма гріхами, з усіма правдами й кривдами земними [2, с. 396-404].

Шлях до сердець читачів митець віднайшов через знання людського матеріалу, тонке відчуття природи. Оригінальна мова поліщуків підсилила цей багаж, розкрила талант мислення і діяння – праці. Особлива, суто своя манера повісткування Земляка, викликає в уяві зорові, чуттєві картини.

23 квітня 2023 року в Україні відбулося відзначення 100-річчя від дня народження Василя Сидоровича Земляка (Вацика) – видатного письменника, кіносценариста, журналіста, лауреата премії ім. Т.Шевченка. Його твори перекладені болгарською, російською, чеською, польською мовами. З цієї нагоди в Житомирському обласному літературному музеї в інтерпретації оригінальних предметів та допоміжних матеріалів було створено виставку. Експозиційний матеріал відображав різні етапи життя і творчості письменника, насамперед його житомирський період.

Побудові експозиції передувало опрацювання творів Земляка, а також знайомство з спогадами, статтями й віршами прозаїків, поетів, критиків, журналістів, друзів та рідних письменника де вони розповідають про життєвий шлях, наголошують про його неабияку любов до природи [2; 7].

Журналістський шлях Земляка розпочався з 1946 року в південних районах області, де він працював власкором газети «Радянська Житомирщина». Згодом газетярська доля Василя Сидоровича привела до Житомира. В обласному центрі він швидко вписався в редакційний колектив цієї газети, освоївся на посадах літ працівника, завідуючого відділом сільського господарства і відповідального секретаря. Він багато їздив, багато бачив, саме тоді складаються перші обриси поліської повісті, відбирались її майбутні герої [2; 3]. Опанувавши строкаті газетні жанри – від скупої інформації швидко ручної замальовки до розлогого нарису, досягнувши самоусвідомлення від всеохопних знань і накопичених вражень, у митця виникає природна потреба виразити свій внутрішній світ.

Зі спогадів Лисавети Кізуб-Листовської (1983) відомо, що Василь Сидорович з журналістських відряджень привозив не тільки те, що потрібне було для нарису чи кореспонденції. Були в нього чисельні блокноти, до яких він записував слова й вирази, розповіді про випадки, які траплялися з його співбесідниками, нерідко пісні, народні оповідки, місцеві назви рослин, грибів, дерев. У тумбі його письмового стола були самі блокноти, то був його письменницький скарб, зібраний упертим трудом за багато років. А Зіновій Водоп'янов (1983) додає, що Земляк радів приїздові кожного кореспондента й завжди жадібно розпитував про все, зрідка занотовуючи щось на перекладному календарі. Вбирав у себе ті спогади й розповіді, як губка. Згодом вони вплітались у тканину його творів.

Василь Лемешко (1982) згадує, що у відрядження по області Василь Сидорович вибирав для себе найвіддаленіші райони – Олевський, Лугинський, Овруцький, Народицький. Поліська природа в його уяві була незмінно ясна й радісна. Бувало, повернеться з відрядження й почне розповідати: «Уявляєте: ранок, поміж деревами, над болотами пливе густий сріблястий туман. Легенький вітерець лагідно перебирає березове листя. Потім туман поволі тане, і погляду відкривається раптом зграя лебедів. Птахи збираються у далеку дорогу й немов ведуть між собою неквапливу розмову про далекі південні землі».

До творчості також надихали невимушені бесіди в яких нерідко брали участь письменники й журналісти з Києва. Гостювали в редакції Максим Рильський, Андрій Малишко, Володимир Сосюра, Остап Вишня. Зустрічі й розмови з ними не минули безслідно для Василя Сидоровича. Крім того, великим поштовхом до літературної роботи було й знайомство з Василем Кучером, яке потім переросло в їхнє близьке приятелювання. Тож не виключено, що саме Василь Кучер спонукав Земляка серйозно взятися за перо, бо десь з осені 1953 року він відкрито засів за свою першу повість «Рідна сторона» [2, с. 446-450].

Колега по редакції Данило Окийченко (1983) писав, що тоді, кожного дня, коли всі розходилися по домівках, Василь не йшов. Він лиш пересідав од великого, секретарського столу до окремого, меншого столика в своїм кабінеті, на якому завше лежала ручка й купка чистого паперу.

Згодом, у 1954 році в Києві, до відповідального редактора журналу «Дніпро» підійшов високий чорнявий легінь з єдиним проханням – прочитати його повість. У нарисі про Земляка – «Перші його кроки» Олександр Підсуха (1983), який був тим самим відповідальним редактором зазначив, що у запропонованій повісті ще досить помітні були сліди учнівства, там і тут давалися ознаки художня недосконалість і незрілість. Над повістю потрібно було ще довго й терпляче працювати: і над стилем, і над поглибленням людських характерів, і над композицією...

Земляк не здавався, переробляв, вдосконалював твір і подав його до вичитки вдруге. Проте знову редактор наполягав на тому, щоб стрункішою була композиція, щоб розвиток фабули не уповільнювався через надмір несуттєвих діалогів... І раптом, зазначає Дмитро Павличко (1982), у 1956 році – повість «Рідна сторона». Майже невідомого журналіста з Житомира [2, с. 235-238]. Вже з самого засвіту до повісті, прозорого і легкого, як весняна пора, вчувалося нам щось значне й непідробне. Війнуло чарами поліської землі [3, с. 5-16].

24 листопада 1956р., під рубрикою «Книжковий огляд» житомирська обласна газета вмістила відгук М. Острика на повість Василя Сидоровича «Рідна сторона», яка того року вийшла у видавництві «Радянський письменник», а роком раніше була опублікована в журналі «Дніпро» [2].

Події, про які йдеться в повісті, відбуваються на колишній древлянській землі – Замисловичі, Талаї, Ковалі, Несолонь... За вступним словом О. Дяченко (1968): читаєш повість і оживають картини чудової природи, бо й справді природа ніби живе разом з людьми. То вона чудова, як і чудові люди, що там живуть, то дика з непрохідними болотами, які вступають в поєдинок з людиною... Рідна сторона! Вона рідна і для тих людей, що там живуть, вона рідна і для автора, вона стає рідною і для нас усіх [3, с. 5-16].

Василь Земляк не тільки любив природу, а й ревниво її відстоював. З великим запалом і наполегливістю захищав чудовий пам'ятник природи над Тетеревом у Житомирі – скелю, відому під назвою Голова Чацького (нині – геологічну пам'ятку природи місцевого значення в Україні). Він часто бував у цих місцях, вслухаючись у муркотливе жебоніння ріки. Скелю цю Земляк так любив, що потім переніс її у «Рідну сторону» під назвою Голови руського Лицаря. І хоч Голова Чацького знаходиться над Тетеревом, а письменник «Голову лицаря» перемістив на береги Уборті, щоб приховати від тих доскіпливих читачів, котрі в художньому творі прагнуть знайти точність не так образну, як буквальну [2, с. 338-362].

І раптом поширилась чутка, що комунальники міста, відкривши на березі Тетерева кар'єр для видобування будівельного каменю просуваються в напрямку Голови Чацького й мають намір зірвати її. Чутка ця підтвердилася. Колектив обласної газети був надзвичайно обурений, а найбільше Василь Сидорович: «Знищити такий чудовий пам'ятник?! Та це ж нечуваний вандалізм!» – сказав він і тут же сів писати гнівну замітку в номер. Виступ газети знайшов загальну підтримку читачів, однак не зупинив губителів природи. Мотивуючи тим, що для відбудови міста необхідний камінь, комунальники продовжували руйнувати мальовничі береги Тетерева. Газета виступила ще раз. У двобій втрутився перший секретар обкому партії України, двічі Герой Радянського Союзу О.Ф. Федоров. Який виїхав на місце й заборонив подальші підривні роботи. Кар'єр закрили. Голова Чацького й по сьогодні зви-

сає над стрімким урвищем. Тепер вона дивиться на тихе плесо Житомирського моря, по якому катаються на човнах люди й милуються скелею [2]. А хтось, можливо, читає на одній з сторінок «Рідної сторони» Земляка: «...Роздольно. Під самі Талаї розкинулось на рівнині недооране Вдовине болото, наче який велетенський птах накрив землю срібним підбитим крилом. В Корабельній дачі, близько над річкою, горить червоною цеглою будинок колгоспного санаторію, а від Голови Руського Лицаря у три села побігли по стовпах електричні проводи... Високо в небі обізвалися журавлі. Товкач подумав, що треба і йому триматися ключа...» [4, с.152].

Також гаряче відстоював Василь Сидорович озеро Корму, коли йшлося про осушення та спорудження на його місці торфобрикетного комбінату. Земляк наголошував про унікальність цього природного об'єкту Житомирщини, необхідність збереження для нащадків. Виступав з тривожними статтями в «Літературній Україні», «Известиях» [1].

Проте не вдалося врятувати велетенську водойму, яку перебрало в свої руки Міністерство паливної промисловості й висушило, або, як тут кажуть, «спалило» (Озеро Корма мало 1300 гектарів) [2, с. 97].

Микола Олійник згадує з яким обуренням розказував йому Земляк про велике лісове озеро Корма, що на Житомирщині, де були плавучі острови, куди приїздили поважні особистості, і яке потім спустили, висушили, аби добувати там торф.

- Ні-ні, ти послухай, – наполягав, хоч не слухати його не можна було, – що ж це таке? Навіщо? Зруйнувати таку красу! [2, с. 296-302].

А в «Рідній стороні» Земляк писав про Корму: «Світ зійдїть, а другого такого озера не знайдете. Вода видає зелено-бурою від водоростей, а насправді чиста, як сльоза, довкола мокрий луг чергується з гаями, що підступають до самої води, а по всьому озеру цілий архіпелаг блукаючих островів у зарослях берізок і верболозу. Ввечері ті острови в одному місці, а вранці встанеш – вони вже в іншому, навіть легенький вітерець і той може гонити їх по озеру. І, може, тому, що вони під владою одного, а не кількох вітрів, то ще ніхто не бачив катастрофи на озері – острови блукають, але не зустрічаються. Живуть на тих островах дикі качки, горласті бугаї і деркачі. Вдень усе те мовчить, а вночі вирушає у невідомі мандри на своїх живих кораблях і сповнює озеро хто чим може: качки кричать, бугаї стогнуть, а деркачі тріщать – ніякі симфонічні оркестри не здатні відтворити подібної музики. А ще як втрутиться соловейко на прибережній калині, тоді слухайте і милуйтеся, бо такого чуда не почуєте ніде в світі...» [4, с.271-272].

До птахів у Василя Сидоровича завжди було особливе ставлення. Тому й не дивно, що поміж описів людського буття та ліричних замальовок краєвидів, автор у повісті також приділяє увагу пернатим, згадуючи їх прямо або опосередковано понад 60 разів. Загалом, впродовж повістування, письменник використав назви, які стосуються 21 виду птахів. Найчастіше на сторінках повісті зустрічаємо лелек білих, де автор зазначає їх традиційними місцевими назвами – чорногузи або бусли, дику качку й селезня (вірогідніше, маючи на увазі крижня – типового мешканця водно-болотних угідь. *Прим. Авт.*). Не оминув і «тубільця нашого» – горобця, назвавши цього звичного сусіда людської оселі влучним словом *тубілець* – слов'янського походження, що є абсолютним синонімом нині частіше вживаного слова *абориген*, тобто корінний житель, проте запозиченого з латинської мови.

В його розлогіх описах бачимо барвисту мозаїку порівнянь та афористичних замальовок з участю птахів:

«Ідеш притихлим полем, а тобі назустріч поспішають на південь перелітні птахи – вічні супутники сонця і тепла» [4, с.144].

«Люди як птахи – завжди радіють весні, і більше за всіх раділа їй Зоя» [4, с.242].

«... знову забринить пісня, то ніжна і тиха, як воркування горлиці в лісовій глушині» [4, с.14].

«Ще купається в повені Теплий Олекса, ранній жайворонок натягує струни над полем...» [4, с.15].

«... такі опецькуваті всі, ситі, як горобчики, що внадились у соняшник...» [4, с.24].

«Джерело булькоче, як перепел в перестиглій пшениці, а думки мчать кудись, що й не встигнеш зіткати в уяві ту даль» [4, с.34].

«Туди ж із Вдовиного болота поодиночі та парами поверталися чорногузи, що цієї весни поприставали в приймї до замисловицьких удів...» [4, с.45-46].

«Звідси добре видно Бурчакову хату. Бусли на повітці, журавель над криницею прицілився прямо в місяць...» [4, с.86-87].

«Що не кажіть, а зорі, небо і невгамовний наш соловейко роблять своє...» [4, с.118].

«Скриплять порожні вози, відчайдушно, розпачливо, як запізнілий журавлиний ключ, гнаний негодою...» [4, с.153].

«Одна ластівка не робить весни, але одне весілля може зробити ще кілька весіль...» [4, с.180].

«...а в пшениці горював перепел, дочікуючись стиглого зерна» [4, с.290].

По ліричним описам птахів видно, що Василь Сидорович дуже захоплювався ними. Крім того мав спостережливе око натураліста, тому й знав багато тасмниць з життя пернатих, обрисовуючи їх коротко і влучно:

«... Неподалік пружно вдарила крилом дика качка, зринула над очеретом і полетіла на сусідні озе-ра...» [4, с.64].

«...Низько шугають ластівки» [4, с.114].

«...Злегка зблід і несміло рум'янівся схід, на колгоспному дворі сперечалися півники-пізняки, пролетів із здобиччю запасливий сорокопуд» [4, с.120].

«З усіх музикальних птахів найраніше починає співати жайворонок. Десь сховається в синім небі, майже ніколи не видно його, а чути далеко-далеко навкруги» [4, с.236].

«Ти знаєш, як мені страшно. Десь недалеко ячать сови, а кругом степ, степ, степ...» [4, с.263-264].

«Над полями проносяться кудись тісні, дружні зграйки вгодованих ішпаків...» [4, с.292].

Та й в описі помешкання і мові замисловецького «великого рятівника птахів» Земляк змалював орнітологічну тематику:

«На столику, біля глобуса, лежали книжки в коленкоровій оправі, тиснені сріблом: «Флора і Фауна СРСР». Одна з них була відкрита на розділі «Птахи».

- А де ж Полікарпівна?

- Полетіла... – показав рукою Антон План. – Вона в мене друга, молодша, значить, від мене – так прийшлося... Що ж, думаю, годок непомітно збіжить, а моїй Полікарпівні та наука на користь піде. Пташка красна своїм пір'ям, а людина своїм знанням...» [4, с.87-88].

Одного року, у Житомирі, коли народжувалась «Рідна сторона», згадували друзі Земляка:

- У ту глуху осінню ніч він прибився до нашого дому, як птах, знесилений тяжким перельотом. Надворі перішив в'дливий дощ, і вітер... Він не зміг дістатись до своєї хати, бо десь на Богунії відмовив мотор вантажної машини, якою він добирався з відрядження. Промоклий до нитки, зголоднілий і стомлений... Поки йому готувалась вечеря й постіль, розповів про лебедів, які цієї осінньої пори сіли десь на озерах в Олевському чи Лугинському районах, звідки він щойно приїхав..., казав: «Уявіть: кругом чорні болотяні береги, чорна вода, а вони – білосніжні, і пух їхній, наче хмаринка, ані дощ, ані осіння сльота не в змозі його забруднити. Лебеді...». У нашому саду Василь Земляк найбільш любив височенну плакучу березу. А ще – бузки... Якось весною, коли буйно квітли яблуні, Василь прийшов послухати солов'їв, що шаленіли вночі від співів... Ми сиділи на лавці під стрункою сріблястою ялиною, і Василь мріяв цей куточок зробити музеєм [2].

Свого часу Василь Сидорович взяв у Житомирській обласній бібліотеці 33-й том «Енциклопедического словаря» Брокгауза і Єфрона, де була стаття про білих лебедів. Він дуже захоплювався цими сторожкими й розумними великими птицями, лебедями... Своє продовження «Рідної сторони» Земляк інакше й не називав, як «Білі лебеді»... А попрощавшись із наперед задуманою назвою, котру виношував 10 літ, він попрощався і з лісами Житомирщини, бо події в «Лебединій зграї» розгортаються уже на тлі степової природи Поділля [1].

Окрім пернатих у «Рідній стороні» можемо натрапити і на отарку диких кіз [4, с.76], а «За селом, на житнищі, показався рідкісний в цих місцях ховрах. Він ніс пророслого колоска. Зачувши скрип возів, став на задні лапки, свиснув і побіг до нори...» [4, с.158]. «...Десь на рові, в калині, лукавила вивірка...» [4, с.290].

Описаний у повісті край є частиною Житомирського Полісся де бортництво збереглося і нині. Тут історія бджільництва сягає сивої давнини, це прадавнє ремесло є одним із основних занять поліщуків. Древлянські землі були відомі як вагомні експортери меду та воску. Зараз також займаються цим промислом у північних районах Житомирщини. Вулики-колоди бджоларі розміщують на розлогих деревах, по узліссях або поруч лісових галявин з багатими масивами медоносів.

В середині ХХ століття, бортництво подекуди перебувало у занепаді, підтвердження тому знаходимо у творі Земляка: «...Це його не дивувало, бо знав добре, що бджіл у Талаях немає. Рідко в кого є дуплянки, так і то в лісі. Залишки старого бортництва...» [4, с.45-46]. Або: «...Крім своєї владної моці кожна така груша ще має на собі кілька здоровенних колодок і нагадує древнього лицаря в

доспіхах. Це залишки старого бортництва. Може, бджіл в тих колодах і нема, але жоден господар не знімає їх, бо, мабуть, сподівається, що коли-небудь там оселиться роботяща сім'я» [4, с.163].

Поміж того милуємось розлогими описами автора: «А на луках трави поспівають поволі і не всі разом, а одна за одною. Ідеш лугом – ніби жива райдуга впала після дощу з неба до ніг, але їй не дають довго постояти. Те, що мають випити бджоли, чим пахне луг, мусить лишитися в сіні. Казкові суцвіття, в яких стільки найдивніших тонів, складуть у сірі, безмовні копиці. Опізнишся на день-другий – і з багатьох квіток облетять пелюстки, погасне червона, як жар, конюшина, побуріють зелені свічки тимофіївки, і сіно в копицях буде пахнути бур'яном, а не медом [4, с.54].

Також Земляк у повісті згадує рослину – релікт, яка в умовах Центрального Полісся збереглася з льодовикових епох, і зростає у вигляді щільних чагарників. Це рододендрон жовтий або азалія понтійська, по-місцевому – дрябоштан: «В один день вистигають пізні хліба, просто на очах доходить льон, висипаючи насіння, сіріють і в'януть картоплі, навіть лісовий дряпоштан, що зацвів чистим жовтим цвітом, передчасно починає відцвітати, сповнюючи густим солодким чадом облюбовані ним місця...» [4, с.120].

І ще, – простий та зворушливий вираз письменника: «Що може зрівнятися з осінню, яка стоїть на Поліссі у вересні? Природа ще не зібралася на сон і одежі не скинула. Цвіте верес...» [4, с.143].

Після «Рідної сторони» Василь Сидорович подарував читачам та вітчизняній літературі ще низку чудових творів, проте пішов од нас назавжди, маючи всього лише п'ятдесят три роки. Він любив ліс, річки, озера, коней, лебедів, трави, роси і часто спілкувався із сім'єю природи, старався захистити її [2, с. 266-278].

Як зазначав Олесь Гончар (1983), на багатьох сторінках його прози читачеві зустрічаються справжні мовні перлини. Уважний був письменник до етнографічно барвистих звичаїв рідного Побужжя, до побутового народного етикету, де автор міг помітити і щось смішне, архаїчне, і особливо ж чутливо сприймав багатющу музику рідної мови, а мова ж завжди була душею народу, душею культури і тому ніколи не перестане справжнього художника хвилювати. Уважність до людини. Мовна культура, невимушений гумор, щира лірична інтонація оповіді надають багатьом сторінкам Землякових творів справжньої чарівності [2, с. 210-214].

«Рідна сторона» має багато прихильників з першого ж прочитання, бо повість через роки не втратила своєї художньої цінності.

Джерела:

1. Грабовський В. Уроки Василя Земляка // Творчість В. Земляка в контексті вітчизняної та світової літератури (до 75-річчя від дня народження). Зб. наук. праць. Житомир, 1998. С. 22-31.
2. Заповіт любові: Збірник / Упоряд. Комар Б.П. Київ, 1983. 471с.
3. Земляк В.С. Рідна сторона: Поліська повість; Підполковник Шиманський: Героїчна Повість. Київ, 1968. 511с.
4. Земляк В.С. Рідна сторона. Кам'яний Брід. Гнівний Стратіон. Київ, 1974. 487с.
5. Катиш Т.В., Миронюк Л.В., Брацун О.І. Природа в художній спадщині Василя Земляка // Творчість В. Земляка в контексті вітчизняної та світової літератури (до 75-річчя від дні народження). Збірник наукових праць. Житомир, 1998. С. 75-77.
6. Монастирецький Л.С. Поліські джерела творчості В.С. Земляка // Творчість В. Земляка в контексті вітчизняної та світової літератури (до 75-річчя від дня народження). Зб. наук. праць. Житомир, 1998. С. 5-9.
7. Тематико-експозиційний план виставки з нагоди 100-річчя від дня народження Земляка Василя Сидоровича // КЗ «Житомирський обласний краєзнавчий музей» Житомирської обласної ради. Житомир, 2023. 29с.

ЗИМІВЛЯ ЛЕБЕДІВ-ШИПУНІВ У НЕТИШИНІ В 2021 – 2023 РОКАХ. НОТАТКИ БЬОРДВОЧЕРА

У статті окреслено стан світової, європейської та української популяції лебедя-шипуну *Cygnus olor* (Gmelin, JF, 1789). Приведено відомості про зимування цих пернатих на ставку-охолоджувачі Хмельницької АЕС. Основну увагу приділено особистим спостереженням зимівлі лебедів-шипунів на нетішинських міських водоймах упродовж 2 сезонів у 2021 – 2023 роках.

Ключові слова: лебідь-шипун, популяція, зимівля, міські водойми, р. Горинь, закільцьований птах.

Лебідь-шипун (*Cygnus olor*) (інша українська назва – лебідь-шовкун [18, с.17]) є одним зі звичайних та розповсюджених видів на європейських теренах [26, р.122; 28, с.48; 30, р.27; 31, р.14; 32, р.10; 33, р.73-75; 24, с.38], у тому числі і в Україні [29, с.144; 25, с.22; 23, с.67; 2, с.39; 6, с.27-28; 18, с.96-99,101-102; 9; 20; 8]. Його європейську, а також світову популяції оцінюють як такі, що викликають найменше занепокоєння та виявляють тенденції до зростання. Чисельність пернатого на планеті становить близько 598 – 615 тис. особин (2015), у Європі – 83 400 – 116 000 пар (2015) [27]. В Україні кількість лебедя-шипунів оцінюють у 0,95-1,55 тис. пар [11, с.118].

Впродовж останніх десятиліть позитивна динаміка чисельності виду спостерігається і для території України. Так, у фаховій літературі 1960-1980-х років указувалося, що лебідь-шипун є «досить звичайний гніздовий птах гирла Дунаю і Дністра, рідкісний – гирла Дніпра» [4, с.128; 3, с.62]. З початком 1990-х його характеризували як вид, котрий «гніздиться на значній частині території» України [22, с.74; порів. 23, с.67]. Насамкінець, новітнє видання «Атлас гніздових птахів України» представляє лебедя-шипунів як такого, що влаштовує гнізда по всій території нашої держави, крім гір. Щоправда, щільність розселення пернатого не однакова: вид численніший у південних та західних областях [1, с.15]. Немає сумніву, що від'ємні корективи в позитивну динаміку розселення шипунів на українських теренах внесе російсько-українська війна, в першу чергу на теренах активних бойових дій.

Суттєві зміни відбулися і в ареалі зимівлі лебедів-шипунів. Спочатку повідомлялося, що вид проводить холодну пору на Чорноморському узбережжі [3, с. 62; 4, с.128]. В 1991 році вже зазначалося про те, що основні місця зимівлі лебедів-шипунів знаходяться на Азово-Чорноморському узбережжі, хоча «невеликі групи і поодинокі птахи іноді зимують і в інших регіонах України». В цитованій праці приведено приклади за попередні десятиліття. Серед іншого, згадано про зимування лебедів поблизу м. Луцька Волинської області [22, с.77; порів: 23, с.67]. Своєю чергою, Костянтин Татаринів повідомив, що в січні 1970 року, а також у наступні роки лебеді проводили зиму на незамерзаючому струмку поблизу Луцька, а також у Ходорові й на Сокальщині в Львівській області та у тогочасному Волочиському районі на Хмельниччині [21, с.40. Див. також: 10; 5; 17; 15].

Згідно з «Атласом гніздових птахів України», територія Хмельницької області відносно приваблива для лебедів-шипунів з точки зору влаштування гнізд і виведення потомства. У виданні «Птахи Хмельниччини» (2009) зазначається, що згідно з даними обласної організації Українського товариства мисливців та рибалок на цій території нараховувалося 1502 лебеді, зокрема в тогочасному Шепетівському районі на р. Хоморі – 192 птахи, у Волочиському р-ні на р. Південний Буг – 136, у Славутському р-ні на р. Горині – 121, чимало у Красилівському і Хмельницькому районах [7, с.113]. На жаль, не конкретизується специфіка обліку, відтак незрозуміло, чи йдеться про пернатих, що гніздяться, а чи про тих, котрих зафіксували під час перельотів або ж зимівлі.

Значною популярністю серед лебедів-шипунів, зокрема у зимовий період, користуються водойми півночі Хмельницької області, зокрема ставок-охолоджувач Хмельницької АЕС, який майже не замерзає. Тут упродовж тривалого часу велися систематичні обліки пернатих, також і лебедів-шипунів. Так, у період 2007-2010 рр. кількість останніх на водоймі в різний час була різною. В цілому ж за три зимові періоди найбільше лебедів-шипунів зафіксовано 18 січня 2010 року – 174 птахи [12, с.28]. Згідно зі спостереженнями впродовж наступного десятиліття, лебедя-шипунів охарактеризовано тут як звичайний зимуючий вид, хоча траплялися птахи, які літували, а також окремі пари, що гніздилися. Кількість шипунів на основному маршруті спостереження не перевищувала 200 особин. Серед них траплялися пернаті, закільцьовані в Польщі, Угорщині та Латвії [14, с.9; 13, с.153-

154]. Зазначається і про те, що у шестикілометровій зоні західної частини водойми кожного року зимує до 300 особин лебедів-шипунів [13, с.152].

Коли саме лебеді-шипуні вперше прилетіли зимувати на нетішинські міські водойми – сказати складно, бо в попередні роки цілеспрямовані спостереження навряд чи проводилися. Звичайними місцями їхнього перебування тут у холодну пору є обвідний дренажний канал, міське озеро та акваторія річки Горині. Локацію пернаті обирають за власним уподобанням, яке, буває, коригується температурою повітря. З настанням холодів канал й озеро вкриваються кригою, річка ж звичайно не замерзає та може й надалі правити за прихисток водолюбним птахам.

Свої спостереження за лебедями-шипунами, а також за іншими пернатими я розпочав у 2021 році. Вже у другій половині грудня чимала лебедина зграя, близько трьох десятків особин, трималася неподалік містка через канал поблизу того місця, де раніше стояло кафе «Старий Томас» (Фото 1, всі світлини до статті зроблені *автором*). Серед інших помітно виділялася група із двох дорослих та шістьох молодих – очевидно, родина. Лебеді, добуваючи корм, дуже часто займають позу «лапками вгору» (Фото 2) і в цей момент стають схожими на маленький айсберг. При берегах каналу маневрували лиски (*Fulica atra*), в пошуках поживи раз-по-раз віртуозно ховаючись із головою у воді.

Поява лебедів у місті – непересічна подія. Поблизу пернатої зграї не бракувало співчутливих – хто із зерном, хто з хлібом. Підгодовували і з берега, і з містка. Одного разу я безуспішно переконував якусь пані, що годувати лебедів хлібом не можна – вона вперто стояла на своєму і продовжувала кидати шматки у воду. Гадаю, не завадило б у таких місцях (та й, зрештою, скрізь, куди лебеді прилітають на зимівлю) поставити відповідні інформаційні щити із додатковими роз'ясненнями про це. Кому-кому, а ось польовим горобцем (*Passer montanus*) на березі був справжній «край». Вони то дружньою хмарою осідали на берег, поспішаючи поживитися розсипаним зерном, то такою само хмарою здіймалися й ховались у прибережному очереті.

Мої зустрічі з лебедями відбувалися звичайно у світлу пору доби, й мені кортіло дізнатися, де вони ночують. Як допитливий ненатураліст я одного разу взявся цю справу з'ясувати. Стояла остання декада грудня (22.XII.2021 р.). День був уже настільки короткий, що по шістнадцятій, коли я поспішав уздовж каналу вбік міського озера, сутеніло буквально на очах. На звичних місцях птахів не виявилось, а на поверхні води поблизував тоненький лід. Вдалині, там, де водойма з'єднується з озером, по кризі чалапав лебідь. Підійшовши ближче, я побачив лише двох молодих своїх героїв на невеличкій незамерзлій ділянці. Разом із ними тісний простір ділили десятків зо три лисок та кілька попелюхів (*Aythya ferina*). Решта лебедів відлетіла, тож де більшість із них проводила попередні ночі, я так і не довідався.

Наприкінці грудня (28.XII.2021 р.), під час обідньої перерви я став свідком неймовірного видовища. Падав невеликий сніг, а ділянка Горині, якраз поряд зі старим кількаповерховим млином, перетворилася на справжню лебедину оазу (Фото 3). За моїми підрахунками, там було близько шести десятків птахів. Хтось обідав, випасаючи рослинність на дні річки, дехто відпочивав чи старанно чепурився, а комусь доводилося проганяти геть «сусідів», старанно кусаючи супротивника за шию.

Наступного дня (29.XII.2021 р.), теж в обідню пору, лебедів на Горині поблизу старого млина було приблизно стільки ж (Фото 4). Саме тоді на лівій лапі одного з самців я помітив кільце-мітку. Лебідь на берег не виходив. Про те, щоб його впіймати, не було й мови. Розгледіти ж букви та літери на смужці металу, яка то виринала, то знову ховалася під водою, було б пориванням із царини фантастики. В тих обставинах мені допоміг фотоапарат. Птах, на щастя, тримався неподалік берега, а я знімав на відео його за кільцьовану лапку. Пізніше при повільному перегляді я робив скріншоти з тих епізодів, які могли придатися у реконструкції напису. За короткий час символи вдалося відновити – АН 6397.

В нашій країні кільцьованням птахів а також відслідковуванням міграцій пернатих «в обручках» займається Український центр кільцьовання птахів Інституту зоології НАН України. Того ж дня я повідомив про своє спостереження очільникові Центру, кандидату біологічних наук Анаталію Полуді та надіслав відповідні доказові матеріали. Виявилось, що в українській базі за кільцьованих птахів цього лебедя-шипуну ще не було. А вже наступного дня стало відомо, що кільце йому одягнули під час зимівлі у грудні 2015 року в Кракові (Польща). Зробила це Орнітологічна станція Музею та Інституту зоології Польської академії наук, що діє у Гданську. Протягом 2015 – 2017 років його регулярно фіксували під час зимування на півдні Польщі. По тому інформація про пернатого перестала поступати, аж нарешті взимку 2021 року він був зафіксований в Україні, у Нетішині. Згодом, за збігом обставин, мені вдалося побачити й інше – пластикове жовте кільце із написом 2КА1 на його правій лапі (31.XII.2021 р., фото 5).

Біля старого млина лебедина зграя трималася кілька днів. Крім них, тут мені трапилося побачити й інших птахів – лиску (30.XII.2021 р.), чепуру велику (*Egretta alba*) (29.XII.2021 р.) та пірникозу малу (*Podiceps ruficollis*) (28.XII.2021 р., фото 6). На цій же ділянці поблизу млина мені трапилося спостерігати цікаве явище. Двоє молодих (сірих) лебедів, притулившись навпроти один до одного шиями, скубали один одного, причому один із них виявляв більшу активність. Подеколи така поведінка навіть нагадувала такий собі мирний поєдинок... (14.I.2022 р., фото 7).

З часом лебедів біля млина поменшало. Частина, можливо, перебралась на ставок-охолоджувач Хмельницької АЕС, інші, схоже, розселились уздовж акваторії річки чи перебрались до інших місць. Чимало їх завдяки щедрому підгодовуванню містян трималися біля містка через Горинь неподалік міського стадіону. Щодо їх перебування на річці впродовж холодних зимових днів не раз переконувався особисто. Лебеді поводили себе по-різному: деякі приязно підпливали, сподіваючись на гостинець, інші запопадливо віддалялися.

Наприкінці 2022 року лебедів-шипунів на Горині я вперше побачив у середині листопада (14.XI.2022 р.), обідньою порою. Два білі птахи-красені трималися напроти гімназії № 3. Вони зупинилися на міліні й чепурилися. Наступного дня (15.XI.2022 р.), під вечір «обходив» частину Горині та берег озера. Лебедів, на жаль, не зустрів, проте на широкоплесій міській водоймі трапились баклан великий (*Phalacrocorax carbo*) та дві самки гоголя (*Bucephala clangula*), якого занесено до Червоної книги України. Іншим разом (26.XI.2022 р.) на озері зграйками трималися крижні (*Anas platyrhynchos*) та пірникози великі (*Podiceps cristatus*). Уздовж річки неодноразово бачив чепуру велику (19.XII.2022 р., 5.I.2023 р.). При цьому жодного разу не зустрів лисок, яких минулого сезону було чимало! Починаючи з 14 листопада, я десятки разів виходив спостерігати лебедів, фіксуючи їхню кількість та місцезнаходження у свій щоденник.

До середини першого календарного місяця зими біля старого млина, мого звичного місця спостережень, зграя лебедів-шипунів уже пересічно налічувала близько двох десятків. У другій половині грудня їх число побільшало до трьох-чотирьох із «хвостиком» десятків: у щоденниковому записі за 22 грудня я відмітив, що лебедів уже дуже багато, навіть важко полічити – десь близько сорока п'яти. До речі, того часу вода в Горині суттєво піднялася й острівець, традиційне місце лебединого обіднього відпочинку, рясно підтопило.

Через недугу я деякий час не мав змоги навідуватися до річки, а коли прийшов сюди у другий день Нового 2023 року, бадьора пташина компанія вже складалася із близько п'ятдесяти чи й більше особин. Це був, здається, пік, найвищий «злет» тутешнього лебединого гамору та метушні. До певної міри повторилася, як я й очікував, ситуація кінця 2021 року, коли на цій ділянці річки зосередилося було близько шести десятків птахів. Однак, число поволі спадало. До середини січня птахів на місці спостереження бувало три-чотири десятки. По тому кількість стрімко пішла донизу, так що у деякі дні лебедів на момент спостереження не було зовсім. В лютому їх зграйка виявилася ще більш нестабільною – бувало, до прикладу, 4, а бувало й 25 особин...

Окрема історія в цій історії – про птахів із кільцями. Мічені шипуни трапились мені вперше 29 листопада 2022 року. Як і попереднього разу, про свої знахідки я повідомив Український центр кільцювання птахів. Двоє пернатих, крім металевих кілець, на лапках мали ще жовті пластикові добре помітні здалеку нашійні пластини з номерами UT05 і UT13 (Фото 8-10). Цих пернатих позначили в січні 2022 року під час кільцювання лебедів на ставку-охолоджувачі Хмельницької АЕС із боку м. Острога (Рівненська область).

До двадцятих чисел грудня 2022 року, кожного разу, коли я «провідував» лебедів, за кільцюванні UT05 і UT13 були «в наявності» (Фото 11), й лише 23 грудня, вперше за весь час моїх особистих спостережень, другого з них не виявилось. Напевне, птах подався до якогось іншого місця. Востаннє в одній компанії цих двох мічених птахів я бачив 3 січня 2023 року. Наступними разами, й то не завжди, мені траплявся, точніше траплялася лише самиця UT05, востаннє – 25 січня 2023 року. Між іншим, із приємною пригодою.

Того дня я вибрався до річки, як звично, обідньою порою. На водному плесі трималося 11 лебедів-шипунів, але мічених серед них не було жодного. Тож я вирішив навідатися й до сусіднього каналу (це інший, не обвідний канал), що вузькою протокою з'єднаний із Горинню. Вже біля цієї водойми почув у піднебесі лебединий «голос», хоча птахів ніде не було видно. Вирішив податися до млина ще раз – раптом хтось новий прилетів? В підсумку мої обідні мандри винагородилися черговою зустріччю з лебідкою на «ім'я» UT05.

Спостерігати за лебединим життям, пташиним «побутом», дарма що тільки зимового періоду – це щось особливе (Фото 12). Чого тільки варті їх довірливі погляди в очікуванні гостинців, а після кількох хвилин призвичаєння до вашої персони – незграбне чалапання з води на берег, визбирування зумисне розсипаних кимось наїдків (цьогоріч тутешні береги Горині перетворилися на місце справжнього «па-ломництва»), чалапання у зворотньому напрямку (Фото 13-14). Примітно, що колективна пташина тра-пеза у лебедів-шипунів, напевне, рідко минає без дрібних стусанів, чи то пак «кусанів»... (Фото 15).

Іншим разом і тут, і там на широкому річковому плесі замість лебединих силуетів на якусь мить з'являються мініатюрні «айсберги» – то пернаті випасають річкове дно, а може шукають якусь іншу поживу. Чи стоять на прибережній міліні, чи на острівці, який уже по-праву можна було б найменувати Лебединим, чепуряться, відпочивають (Фото 16-19). Або злітають, розганяючись насупро-ти течії, у повітря... Проте чи не найяскравішим видовищем за три місяці спостережень стало «приймання» одним із лебедів «водних процедур» – він так бадьорився і старався, що навколо стояла ну майже хмара із крапель та бризок!

В природі – вересень. Нещодавно помітив у тому місці, де міський обвідний канал з'єднується з озером, двох лебедів-шипунів. Чи вони прилетіли сюди зимувати, чи може й не відлітали далеко з цих країв... (Між іншим, одинака шипуна на міському озері я зустрів був ще 11 травня цього року). Сподіваюся, що з похолоданням на наших міських водоймах знову з'являться зграї цих граціозних білих птахів (Фото 20), а відтак і нові нагоди для орнітологічних спостережень.

Ілюстрації:

Фото 1: Лебеді-шипуні на обвідному каналі в Нетішині

Фото 2: Птахи часто займають позу «лапками вгору»

Фото 3: Лебеді-шипуні на р. Горині біля старого млина

Фото 4: Білі красені біля млина на Горині

Фото 5: Лебідь-шипун, закільцьований у Польщі. Металеve кільце АН 6397, пластикове — 2КА1

Фото 6: Пірнікоза мала серед лебедів-шипунів на р. Горині

Фото 7: Лебединий «поєдинок»

Фото 8: Закільцьовані лебеді-шипуні UT05, UT13

Фото 9: Металеve кiльце P 0505 лебедя UT05

Фото 10: Металеve кiльце P 0505 лебедя UT05, показане з iншого боку

Фото 11: Лебедi бiля млина на р. Горинi. Серед них закiльцьованi UT05, UT13

Фото 12: Лебедина ніжність

Фото 13: Лебеді на березі р. Горині біля млина

Фото 14: Лебединий «клинопис» на снігу. Берег р. Горині

Фото 15: ...Трапляються і лебедині «кусани»

Фото 16: Догляд за пір'ям — життєво важливий

Фото 17: Пташиний обідній «туалет»

Фото 18: Причепурюся і попливу...

Фото 19: Може скупаємося?

Фото 20: Лебедина граціозність — неймовірна!

Джерела:

1. Атлас гніздових птахів України. – Київ, 2021.
2. Бондарець В. Атлас птахів України. Повна збірка. – Хмельницький, 2020.
3. Воїнственський М. Птахи. – Київ, 1984.
4. Воїнственський М., Кістяківський О. Визначник птахів УРСР. – Київ, 1962.
5. Гаврилюк М., Грищенко В., Люха О., Борисенко М., Яблонівська-Грищенко Є. Нові дані по зимовій орнітофауні Східної Черкащини та сусідніх районів // Беркут. – 2014. – Т. 23. – Вип. 1. – С. 1-10.
6. Гальченко П. Пернаті друзі. – Київ, 1978.
7. Говорун В., Тимошук О., Антонюк Н. Птахи Хмельниччини: середовище існування, зовнішня будова, живлення, розмноження, особливості поведінки. – Хмельницький, 2009.
8. Гринюк П., Гедзюк В., Ільчук В., Котик Р. Зимуючі птахи півдня Рівненщини // Troglodytes. Праці Західноукраїнського орнітологічного товариства. – 2020. – Вип. 9-10. – С. 64-76.
9. Гринюк П., Ільчук В. Підсумки регіональної моніторингової програми обліку лебедя-шипуну *Cygnus olor* на заході України за 2016-2017 роки // Troglodytes. Праці Західноукраїнського орнітологічного товариства. – 2017. – Вип. 8. – С. 121-122.
10. Грищенко В., Гаврилюк М., Яблонівська-Грищенко Є. Зимівля водоплавних та навколководних птахів на Дніпрі, в районі Канівського заповідника у 1998 – 2004 рр. // Заповідна справа в Україні. – 2004. – Т. 10. – Вип. 1-2. – С. 62-65.
11. Енциклопедія мігруючих видів диких тварин України / Під заг. редакцією А. Полуди. — Київ, 2018.
12. Ільчук В. Зимова орнітофауна водосховища Хмельницької АЕС у 2007 – 2010 рр. // Авіфауна України. – 2014. – Вип. 5. – С. 25-31.
13. Ільчук В., Бондарець В., Гедзюк В. Щодо зимівлі лебедя-шипуну (*Cygnus olor*) на деяких водоймах Рівненської та Хмельницької областей // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2021. – Вип. 7. – С. 151-155.
14. Ільчук В., Жерлиця Т., Гедзюк В., Гринюк П., Бондарець В. Зимуючі та пролітні водно-болотні птахи Нетішинського водосховища // Беркут. – 2021. – Т. 30. – Вип. 1. – С. 1-13.
15. Матвеев М., Тарасенко М., Дребет М., Мартинюк В. Орнітофауна орнітологічного заказника «Великобрезнянський» // Troglodytes. Праці Західноукраїнського орнітологічного товариства. – 2016. – Вип. 7. – С. 63-70.
16. Матвеев М., Тарасенко М., Дребет М., Мартинюк В. Орнітофауна орнітологічного заказника «Кузьминський» // Troglodytes. Праці Західноукраїнського орнітологічного товариства. – 2016. – Вип. 7. – С. 71-79.
17. Матвеев М., Тарасенко М., Дребет М., Мартинюк В. Орнітофауна регіонального ландшафтної парку «Мальованка» // Troglodytes. Праці Західноукраїнського орнітологічного товариства. – 2016. – Вип. 7. – С. 55-62.
18. Новак В. Загальна характеристика фауни та населення птахів сільських населених пунктів Подільського Побужжя // Беркут. – 2015. – Т. 24. – Вип. 2. – С. 93-106.
19. Словник зоологічної номенклатури (1927 – 1928). — Київ, 2005. [Назви птахів].
20. Станкевич-Волосянчук О. Видовий склад та динаміка чисельності водно-болотних птахів у місті Ужгороді протягом 1993 – 2012 років // Troglodytes. Праці Західноукраїнського орнітологічного товариства. – 2012. – Вип. 3. – С. 39-45.
21. Татаринов К. Щоб жили лебеді. – Львів, 1983.
22. Фауна Украины. – Киев, 1991. – Т. 5.
23. Фесенко Г., Бокотей А. Птахи фауни України (польовий визначник). – Київ, 2002.
24. Фесенко Г. Вітчизняна номенклатура птахів світу. – Кривий Ріг, 2018.
25. Фесенко Г. Різноманіття сучасної орнітофауни України. – Київ, 2022.
26. Alderton D. The illustrated encyclopedia of birds of Britain, Europe and Africa. – Wigston, 2011. – P. 238.
27. BirdLife International. 2016. *Cygnus olor*. The IUCN Red List of Threatened Species 2016: e.T22679839A85946855. <http://dx.doi.org/10.2305/IUCN.UK.2016-3.RLTS.T22679839A85946855.en>
28. Bouchner M. Kapesni atlas ptáků. — Praha, 1981.
29. Grishchenko V. Checklist of the birds of Ukraine // Беркут. – 2004. – Т. 13. – Вип. 2. – С. 141-154.
30. Hume R. Birds of Britain and Europe. The definitive photographic field guide. 5th ed. – London, 2018. – P. 218.
31. Svensson L., Mullarney K., Zetterström D. Collins bird guide. 2nd edition. – London, 2009. – P. 214.
32. Taylor M. RSPB British birdfinder. – Bloomsbury wildlife, 2012.
33. Wood S. The birds of Essex. – London, 2007.

**ЗООАНТРОПОМОРФНІ СИМВОЛИ
ЧОТИРЬОХ ЄВАНГЕЛІСТІВ.
(на прикладі артефактів з колекції
Хмельницького обласного краєзнавчого музею)**

В науковій роботі представлені дослідження сакральних музейних предметів за тематичним напрямком – християнські символи. Під час аналізу писемних та образотворчих культурних цінностей особлива увага приділялася іконографічним сюжетам в цілому та деяким окремим елементам.

Ключові слова: *Християнство, символи, Євангелісти, гравюра, мініатюра, книга, оклад, медальйони.*

Заявлена робота не запланована всебічно дослідити сакральні музеалії, про які піде мова нижче, вона лише спрямована на конкретний тематичний напрямок – на зооантропоморфні символи Євангелістів. Більше того, розглядатимуться виключно предмети Хмельницького обласного краєзнавчого музею з фондів груп «Документи» та «Ікони», які містять на різних носіях(дошка, папір, метал) зображення Євангелістів із символами.

Євангелісти – апостоли, автори чотирьох канонічних Євангелій: Матвій, Марк, Лука та Іоанн. Матвій – один з 12-ти апостолів Ісуса Христа. До знайомства з Ісусом був митарем, одним з тих, кого зневажали й ненавиділи сучасники. Марк – один з 70-ти апостолів Ісуса Христа. Походив із левитського роду. Працював помічником у місіях Павла і Петра. За наказом останнього склав своє Євангеліє. Лука – один з 70-ти апостолів Ісуса Христа. Супутник св. апостола Павла в його апостольських подорожах. Мав освіту, був лікарем за професією. Іоанн – один з 12-ти апостолів Ісуса Христа, належав до його улюблених учнів. Був рибалкою за професією. Іоанн до кінця земного служіння Спасителя не полишав Його. Був присутнім при Преображенні Господньому, стояв під Хрестом, коли Його розпинали.

За церковною традицією кожен з чотирьох Євангелістів був наділений своїм символом: ангелом, левом, волом або орлом. Розподіл тварин-символів між Євангелістами встановився не одразу – в християнському богослов'ї з кін. II ст., а в християнському мистецтві – з IV ст.

Одна з версій говорить, що ще у II ст., одним з перших, Іринеєм Ліонським пов'язував Євангелістів та тварин з видіння Іоанна Богослова (Апокаліпсис) таким чином:

Лев – Іоанн
Віл – Лука
Ангел – Матвій
Орел – Марк.

З Іринеєм Ліонським були згодні також Анастасій Сінаїт, Арефа Кесарійський, Феофілакт Болгарський та інші.

За іншою версією, в кінці II ст. Епіфаній Кіпрський, Ієронім, Григорій I та інші трактували зв'язок інакше:

Лев – Марк
Віл – Лука
Ангел – Матвій
Орел – Іоанн.

Такий розподіл вони пов'язували з оповідями кожного з Євангелістів у своїй частині Євангеліє.

Ангел символізує Матвія, оскільки вважають, що його Євангеліє зосереджене на земному житті Христа. Саме в ньому згадується та розповідається про родовід Ісуса.

Лев – символ Марка. Його Євангеліє розпочинається з зустрічі Ісуса з Іоанном Хрестителем. Для Марка Спаситель – це лев з покоління Іуди, хоча так він ніде Його не називає. Євангеліст не згадує дитячі роки Христа, а показує відразу могутнім Месією. Згідно з церковним тлумаченням, проголошує владу та могутність Спасителя, підкреслює Його величність та царську гідність.

Віл символізує Луку, бо його Євангеліє розкриває Христа як досконалого первосвященника та зосереджує на Його жертвої смерті. Євангеліє від Луки має багато спільних рис і подібностей з те-

кстами Матвія і Марка, але апостол описує такі деталі життя Ісуса, які не зустрічаються в інших Євангеліях. Книга написана не для юдеїв, тому в ній пояснюються юдейські звичаї та традиції.

Орел є символом Іоанна. Його Євангеліє, що сповнене богословського змісту, розповідає про мученицьку смерть, про воскресіння Спасителя з натяком на Його друге пришествя, провісником якого є саме цей птах.

Існує ще й третя версія розподілу символів. Її притримувалися Іполит Римський та Блаженний Августин. За нею:

Лев – Матвій

Віл – Лука

Ангел – Марк

Орел – Іоанн.

Різні богослови, філософи, теологи та церковні діячі, починаючи з II ст., намагалися всебічно роз'яснити значення істот-символів.

Наприклад, Ієронім пов'язує їх з чотирма сторонами світу, а також з чотирма елементами, порами року, чеснотами. Григорій Великий вважав, що істоти виступають, в першу чергу, символами Ісуса Христа та пов'язані з різними етапами Його земного життя: народився як людина, смерть прийняв як жертвний віл, при воскресінні був левом, а вознісся як орел.

За іншою версією, лев уособлює світ диких тварин; віл – світ приручених свійських тварин; орел – світ пернатих; ангел – світ людей. Це ще одне розповсюджене та цікаве пояснення символів.

З інших суджень, Євангельським звірям притаманні людські якості: лев – мужність та благородство; віл – сила; орел – швидкість; ангел – мудрість та розум.

Символи іноді ще називають Апокаліптичними тваринами. В Апокаліпсисі Іоанна Богослова говориться: «...перша тварина була подібна до лева, друга – вола, третя мала людське обличчя, а четверта була подібна до орла, що летить...»

Цікаво, що поєднання різних істот та символів було досить поширеним у Стародавньому Єгипті, а також у Стародавній Месопотамії. Варто лише згадати єгипетських сфінксів, крилатих вавилонських биків та грецьких гарпій тощо. До речі, сфінкс поєднують у собі всі чотири істоти в одну (тетраморф): людська голова, тулуб вола, кігті й хвіст лева, а крила орла. Але це вже зовсім інша тема для досліджень.

У мистецтві чотирьох Євангелістів часто зображають людьми, поруч з якими розміщені відповідні їм тварини. Морди відповідного символу знаходяться біля голови «господаря», ніби істота сховалася за спиною, іноді – виглядають з-за плеча апостолів, наче щось їм «надиктовують», в інших випадках – «підносять» в своїх пашах чорнильниці; або розташовані біля ніг як улюбленці, або біля входу у келію. Нерідко трапляються лише Символи, що тримають сувої або книги.

Поступово, з часом, виробився певний іконографічний канон: якщо зооантропоморфні символи зображувалися в один ряд, то їх порядок залежав від порядку Євангелій у складі Нового Завіту. Якщо стосувалося розташування зображень символів у чотирьох кутах ікони, фрески, картини, мініатюри, то у верхньому ряді як символи небесних сфер ліворуч – ангел, праворуч – орел; у нижньому як символи земного світу ліворуч – лев, праворуч – віл.

На прикладі музейної іконографії по даній темі були досліджені твори темперного живопису, графічного та декоративного мистецтва; проведена їх попередня ідентифікація, опис, класифікація та інтерпретація.

У фондовій групі «Ікони» зберігаються дві ікони «Неопалима Купина», які належать до різних шкіл та помітно відрізняються між собою майстерністю написання, але на обох присутні зооантропоморфні символи Євангелістів.

Іконографія цього типу зображення Богоматері включає в собі елементи іконографії Спаса в Силах: ромби та кола, Сили Небесні, апостоли тощо. Кожен елемент на зображенні має своє значення. Але в даній роботі предметом дослідження є лише той елемент, що пов'язаний з Євангелістами, він і встановлює межі вивчення та підлягає детальному аналізу.

Ікона «Неопалима Купина» (Кн-32991 Ік-14, кін. XVII - поч. XVIII ст.ст., липа, левкас, темпера; 31x27 см) – детальна, багатофігурна композиція; її сюжет відзначається пропорційністю та симетричністю. Палітра використаних кольорів широка: червоний, світло-червоний, рожевий, синій, жовтий, коричневий, фіолетовий, золотистий, зелений, блакитний, чорний, білий. Символи Євангелістів розміщені в кутах червоного нижнього ромбу: ангел, віл, лев та орел (Рис.5).

Ікона «Неопалима Купина» (Кн-33009 Ік-24 поч. XVIII ст., липа, левкас, темпера, 27х22,5 см) у порівнянні з попередньою надто спрощена: кількість силуетів мінімальна та відсутній інтер'єрний простір. Палітра кольорів не широка: блакитний, червоний, чорний, блідо-рожевий, білий, жовтий. Розташування символів Євангелістів таке ж, як і на попередній іконі. Наявність численних цвяхів та невеликих круглих отворів, а головне, малофігурність композиції, свідчать про існування (до потраплення у музейну колекцію) ризи – фігурної металевої накладки (Рис.6).

На цих іконах направлення символів на чотири сторони має символічне значення – розповсюдження світла євангельського вчення по всій Землі. Але! Зображення на цих іконах цікавими є тим, що на них бачимо тільки зооантропоморфні Символи. Нам же відомо, що з 1722 р. церквою було заборонено писати Євангелістів у вигляді істот, а тому тварини-символи могли зображатись лише як супровід людського лику апостола. А ось в традиції старообрядницького іконопису зображення тварин як символів-прообразів Євангелістів залишилися. Тому висновок щодо даних предметів є таким, що зображення або ж належать до старообрядницьких, або ж їх датування однозначно раніше 1650-х років.

Також досить цікавими об'єктами по даній темі є сюжетнооформлені металеві оклади літургійних книг. В дописі мова піде про палітурки Євангелій, які покриті спеціальним металевим покриттям, виготовленим за допомогою різних технік та декорованих медальйонами-мініатюрами. Таких книг з окладами в колекції музею є три, а всього опрацьованих літургійних стародруків – сім.

Із заявленої теми основним об'єктом дослідження в літургійних книгах є ілюстрація – зображення, що наочно пояснює чи доповнює текст у виданні, візуально підсилює його сприйняття й у чомусь є поясненням словесної інформації та водночас є мистецькою складовою книги, тому у виданні має подвійне навантаження: з одного боку, ілюстрація розглядається як витвір мистецтва, а з іншого, – це органічна складова видання, повноправний елемент його внутрішнього художнього оформлення чи зовнішнього (у випадку ілюстрованої обкладинки).

Ілюстрації Євангелістів у даних виданнях, безперечно, виконують три основні функції, які тісно переплітаються і невіддільні одна від одної: інформаційну, емоційно-психологічну та естетичну.

Важливо розуміти також різницю між мініатюрою та гравюрою. У рукописних книгах застосовувався малюнок, що має назву «мініатюра», виконаний зазвичай кольоровими фарбами. Два Євангеліє – Пересопницьке (факсиміле) та Остромірове (репринт), – не дивлячись, що то є копії, все ж таки ілюстровані мініатюрами.

У стародруках на зміну мініатюрі прийшла гравюра – фарбовий відбиток зображення, попередньо нанесеного способом ручного гравіювання на тверду поверхню – форму. П'ять із семи літургійних книг, що зберігаються в нашому музеї, ілюстровані гравюрами.

Іноді ілюстрації виконувалися на окремих аркушах, які потім вклеювали або вкладали в книгу. Один примірник такого видання зберігається у фондовій збірці.

Аналіз тематично-декорованих конструктивних елементів даних книг (оклад, книжковий блок) проводився у комплексі та наведений нижче.

Книга «Євангеліє священне» (Кн-22481 Дк-5443, 1859 р., папір, дерево, тканина (оксамит), метал, друк, 41,0х28,7х8,8 см) потрапила до музею у 1977 р.

На верхній дошці, що обтягнута темно-фіолетовим оксамитом, розміщені середник та по кутах – чотири наріжники із зображенням чотирьох Євангелістів з символами й атрибутами (Рис.4).

В книзі титул одинарний, чорно-білий, комбінований. На ньому по кутах – чотири круглі медальйони із зображенням чотирьох Євангелістів з символами та атрибутами в рослинно-геометричній рамці. Гравюри відкривають кожне з Євангелій та розміщені перед текстом на лівосторонньому боці розвороту аркушів. Євангелісти та їх символи зображені на середнику в такому порядку: Матвій з ангелом, Марк з орлом, Лука з волон та Іоанн з левом. Апостоли Матвій, Марк та Лука – в оточенні інтер'єру та архітектурних елементів, а Іоанн – на тлі гірського ландшафту.

Книга «Євангеліє» (Кн-3298 Дк-1202, кін. XVIII-поч. XIX ст.ст., метал, дерево, фарби, папір, друк, тиснення, 46,0х29,0х9,8 см) була передана музею у 1974 р. уповноваженим Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Хмельницькій області. На металевому окладі даного предмета на злегка овальних дерев'яних медальйонах-вставках зображені Євангелісти, але, на жаль, без символів (Рис.3). При візуальному аналізі книги (використання технік й декору) ми можемо зробити висновок, що примітивність зображень на медальйонах не гармонує з довершеністю окладу. Ймовірно, на період до «музейного побутування» книги ікони-медальйони чотирьох Євангелістів на металевій палітурці були іншими. В книзі є лише одне (не закріплене до книжкового блоку) сторінкове чорно-біле зобра-

ження апостола Луки з волон (Рис.10). На гравюрі по центру – образ євангеліста поєднується з інтер'єрно-архітектурними елементами, тварина-символ у правій нижній частині зображення – біля його ніг.

Серед літургійних книг даний примірник є «найновішим». Книга «Євангеліє» (Кн-38169 Дк-8254, 1909 р., метал, дерево, емаль, папір, друк, тиснення, 44,8x32,5x10,0 см) потрапила у музей у 1984 р. Книга у металевому окладі з кольоровими емалевими вставками, середником та чотирма кутовими, злегка овальними, медальйонами із зображенням чотирьох Євангелістів, їх символів й атрибутів (Рис.2).

У книзі титул одинарний, чорно-білий, комбінований. На ньому по кутах чотири круглі медальйони із зображенням чотирьох Євангелістів з символами та атрибутами в рослинно-геометричній рамці (Рис.7).

Книга ілюстрована чотирма сторінковими гравюрами євангелістів з відповідними їм істотами: Матвій з ангелом, Марк з левом, Лука з волон та Іоанн з орлом. Зображення відкривають кожне з Євангелій та розміщені перед текстом на лівосторонньому боці розвороту аркушів. Характеризуються ознаками єдності стилю: формат, розташування фігур, кольорова палітра тощо. Середник кожного зображення декорований особливою рамкою – таким архітектурним елементом, як трилопатева витончена арка. Довкрузжям Євангелістів Матвія, Марка та Луки є також архітектурно-інтер'єрні елементи, а ось Іоанна – природничі. Крилаті істоти-символи розташовані над апостолами під аркою по центру (Рис.12).

Книга «Євангеліє» (Кн-38172 Дк-8257, 1651 р., дерево, тканина, папір, друк, 30,8x21,0x7,8 см) зберігається у музеї з 1984 р.

У даному виданні розподіл апостолів з символами такий: Матвій з ангелом, Марк з орлом, Лука з волон та Іоанн з левом. Сторінкові чорно-білі, із золоченням німбів, гравюри відкривають кожне з Євангелій та розміщені перед текстом на лівосторонньому боці розвороту аркушів. Усі чотири зображення в цій книзі стилістично відрізняються за певними іконографічними елементами. Спільним для них є лише образ Євангеліста на середнику. Матвій, Марк та Лука представлені у поєднанні з інтер'єрним простором у рамці з архітектурними елементами, декорованими рослинним орнаментом, а Іоанн – поміж природничого середовища, обрамленого рослинно-геометричною рамкою (Рис.9). Символи Матвія, Марка та Луки розташовані в декоративних арках над апостолами, а Іоанна – теж над ним, але на «небі», серед хмар. Істоти зображені з розпростертими крилами, троє з них тримають закриту книгу, а один – розкриту.

Книга «Остромірове Євангеліє» (Кн-43882 Дк-9189, 1988 р.; папір, тканина, друк, 37,8x32,5x6,3 см) потрапила в музей у 1989 р. За фондово-обліковою документацією це видання зазначено як факсимільне, але по факту – воно репринтне, адже, на відміну від факсиміле, не має на меті точне відтворення розмірів попереднього видання, його помилок, друкарських особливостей, приміток чи написів.

В книзі – три сторінкові поліхромні мініатюри із зображенням Євангелістів та їх символів: Іоанн з орлом, Лука з волон, Марк з левом. За логікою мав би бути Матвій з ангелом, але, за ствердженням науковців, їх зображення втрачено.

Усі три мініатюри розташовані по центру, але не мають стилістичної єдності у зображенні й цим відрізняються між собою. Образи євангелістів Іоанна та Луки поєднуються з інтер'єрним простором в облямуванні рослинно-геометричної орнаментики, а навколо Марка – лише орнамент. Над апостолами, у верхніх частинах мініатюр, бачимо тварин-символів і звідти, згори, Орел та Віл подають сувої, а Лев – книгу.

Найбільше привертає увагу книга «Євангеліє на престольне» (Кн-54966 Дк-11864, 1759 р., папір, дерево, тканина(оксамит), метал, друк, 44,5x28,5x11,5 см), яка поповнила колекцію музею у 1993 р. шляхом закупки.

Видання припало на час правління короля польського і великого князя литовського Августа III Саксонця, як про це зазначено на титульному листі. Але цікаво те, що текст книги – церковно-слов'янською. Крім того, вивчаючи текст титулу, дізнаємося ім'я єпископа, який дав благословення на друк. Ним став Сильвестр Рудницький-Любенецький. З багатотомного академічного видання Польського біографічного словника: Сильвестр Рудницький-Любенецький (у світі Стефан Рудницький-Любенецький (іноді Лубенецький) гербу Сас, Sylwester (Stefan) Rudnicki-Lubieniecki herbu Sas – релігійний діяч, єпископ Української Греко-Католицької Церкви; з сер. XVIII ст. єпископ Луцький і Острозький. Зазначимо, що герб Сас I Сас (Драг) – шляхетський герб, до якого належала більша час-

тина української шляхти в Галичині. Ці факти, принаймні, в чомусь пояснюють характер іконографічних сюжетів та вплив на них певних діячів того часу.

На верхній дошці, що обтягнута темно-синім оксамитом, розміщені середник та по кутах – чотири наріжники із зображеннями чотирьох Євангелістів з символами й атрибутами (Рис.1). Титул книги одинарний, чорно-білий, комбінований. На ньому, у нижній частині, досить своєрідно зображено в один ряд чотирьох Євангелістів з символами та атрибутами (Рис.8). Чотири сторінкові чорно-білі гравюри, що відкривають кожне з Євангелій, розміщені на лівосторонньому боці розвороту аркушів перед текстом. На них Євангелісти та їх символи зображені таким чином: Матвій з ангелом, Марк з левом, Лука з волон, а Іоанн з орлом. По центру гравюри образи Євангелістів Матвія, Марка та Луки – у поєднанні з інтер'єрним простором, а Іоанн – серед природничого ландшафту. Ангел розташований біля апостола, а інші тварини-символи – внизу біля ніг. Євангеліст Лука на гравюрі зображений із особливими атрибутами (палітра, пензлі). Вочевидь цим майстер хотів ствердити той факт, що, за переказами, апостол був здібним художником.

Слід зазначити, що на гравюрах з зображеннями Матвія, Марка та Луки відсутні будь-які підписи, а ось на гравюрі «Євангеліст Іоанн» (Рис.11) у правому нижньому куті є приступний зору літерний скорочений напис «I.G.» – ініціали відомого українського гравера на міді та дереві 40-80-х рр. XVIII ст. Юзефа (Йосипа) Гочемського (Гошемського) (роки народження і смерті невідомі). Працював у Почаєві впродовж 1745—1778 років. Створив близько 130 дереворитів і мідеритів на релігійні теми.

Книга для богослужіння «Пересопницьке Євангеліє» (Кн-69964 Дк-15116, 2008 р., папір, метал, шкіра, друк, 30x20 см) в колекції музею – з 2014 р. Це – факсимільне перевидання 1556–1561 р.р., тобто друк твору, що графічно точно відтворює раніше випущене оригінальне видання, підпис, малюнок, монограму, позначки, включаючи усі особливості паперу й обкладинки. Таке перевидання дає нам змогу не лише фантазувати в уяві, а побачити дійсності, як насправді виглядає оригінал та оцінити, в першу чергу, його мистецьку цінність для нашої з Вами культури, адже за красою й багатством оформлення Пересопницьке Євангеліє не має рівних собі серед українських рукописів.

На верхній дошці, що обтягнута шкірою, розміщені середник та по кутах – чотири наріжники із зображеннями чотирьох Євангелістів з символами й атрибутами.

Книга ілюстрована чотирма сторінковими поліхромними мініатюрами Євангелістів та їх символів: Матвій з ангелом, Марк з орлом, Лука з волон та Іоанн з левом. Зображення відкривають кожне з Євангелій та розміщені на лівосторонньому боці розвороту аркушів перед текстом. По центру мініатюри – образи Євангелістів: у поєднанні з інтер'єрним простором Матвій, Марк та Лука, з природничим ландшафтом – Іоанн. Вгорі – тварини-символи над апостолами, на «небі», у хмарах. У нижній частині ілюстрацій є текст – коротка анотація з відомостями про Євангеліста й вказівкою, скільки в даному Євангелії глав, зачал, стихів. Усі мініатюри прикрашені рамками з рослинним орнаментом в народному українському стилі.

Літургійні книги з музейної колекції за іконографією Євангелістів з символами умовно можна поділити на три групи. До першої відносяться зображення, що створювалися до сер. XVII ст., до другої – ті, що створювалися після сер. XVII ст., до третьої – ті, що не відповідають ні першій ні другій групі. Також аналіз зображень досліджуваних предметів на папері, металі, дошці показав, що вони містять елементи різних мистецьких стилів (навіть в одному джерелі), відображають ознаки впливу історії народу, його культури, суспільних ідей, конфесійних традицій, а головним з цього – їх мистецька та наукова цінність.

По завершенню дослідницьких пошуків, вивченню та обстеженню кожного предмету, згаданого в заявленій роботі, прикінцевий аналіз знайденого матеріалу підтвердив, що інтерпретація сакральних речей є надзвичайно складним процесом з різних причин, навіть через таку елементарну, як відсутність правдивої легенди знаходження та передавання предметів. А звідси важко встановити їх походження, кому належали, чому саме відтворено такий сюжет тощо. А можливо, саме завдяки цьому, вони й збереглися та прикрасили нашу колекцію, збагатили Музейний фонд України.

Ілюстрації:

Рис. 1. Верхня кришка палітурки Євангелія з металевими накладками, 1759 р.

Рис. 2. Верхня кришка окладу Євангелія, 1909 р.;

Рис. 3. Верхня кришка окладу Євангелія, кін. XVIII-поч. XIX ст.

Рис. 4. Верхня кришка палітурки Євангелія з металевими накладками, 1859 р.

Рис. 5. Ікона «Неопалима купина»,
кін. XVII – поч. XVIII ст.

Рис. 6. Ікона «Неопалима купина», поч. XVIII ст.

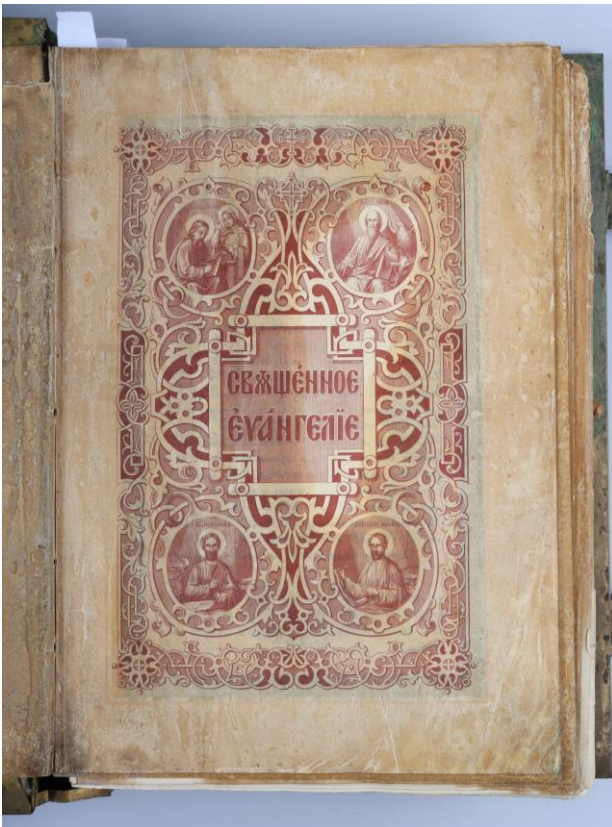

Рис. 7. Лист титульний з «Євангеліє», 1909 р.;

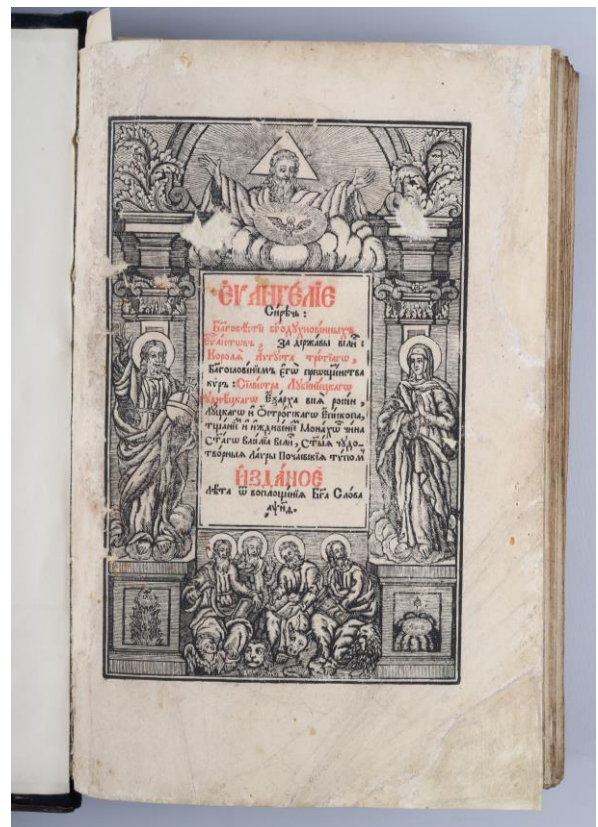

Рис. 8. Лист титульний з «Євангеліє», 1759 р.;

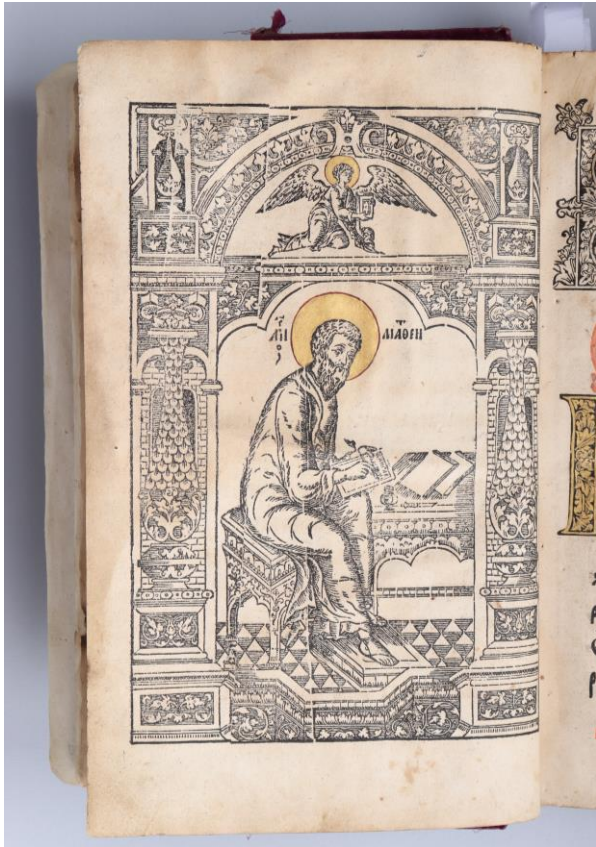

Рис. 9. Гравюра «Євангеліст Матвій» з «Євангеліє», 1651 р.

Рис. 10. Гравюра «Євангеліст Лука» з «Євангеліє», кін. XVIII-поч. XIX ст.

Рис. 11. Гравюра «Євангеліст Іоанн» з «Євангеліє», 1759 р.

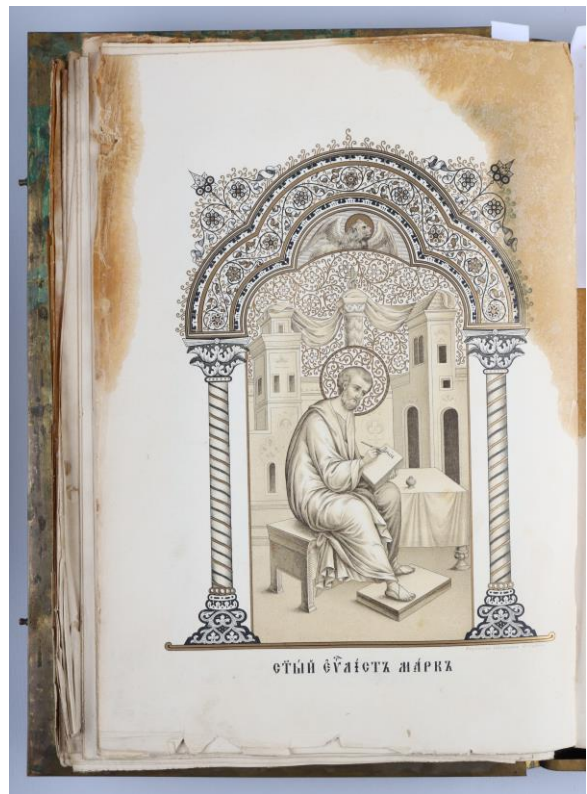

Рис. 12. Гравюра «Євангеліст Марк» з «Євангеліє», 1909 р.

Джерела:

1. Боньковська С.М. Церковний художній метал // Історія декоративного мистецтва України. Т.2. Київ, 2007. С. 162.
2. Горанська М.А. Іконографічна колекція музею: історія, релігійні напрямки, сюжетна тематика / Хмельницький обласний краєзнавчий музей. 2021. 6 с.
3. Каталог «З музейної скарбниці» / Хмельницький обласний краєзнавчий музей. Хмельницький, 2019. 136 с.
4. Каталог «Ікони КЗК «Хмельницький обласний краєзнавчий музей» / Хмельницький обласний краєзнавчий музей. Хмельницький, 2008. 26 с.
5. Митці України // Енциклопедичний довідник / за ред. Л.В. Кудрицького. Київ, 1992. С. 849
6. Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею. – Групи зберігання «Документи», «Ікони»
7. URL: <https://ube.nlu.org.ua/>
8. URL: <http://sum.in.ua/>

*Альона Грідіна
м. Дунаївці*

УНІКАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО З ПІР'Я

У статті представлена особистість Віри Спірякіної та її унікальні роботи з пір'я. Природні матеріали як основа декоративно-ужиткового мистецтва України.

Ключові слова: природа, пір'я, мистецтво, мисткиня.

Народні ремесла є невід'ємною частиною культури та побуту традиційного українського суспільства. З одного боку вони пов'язані із господарством та освоєнням природних ресурсів, а з іншого – є частиною духовної культури народу, оскільки відображають творчість та знання народу. Ремесло, тобто дрібне виробництво ручним способом, слугувало для задоволення особистих побутових потреб, на замовлення чи продаж. Географічне розташування України, її природні багатства сприяли розвитку великої кількості ремесел та художніх промислів.

Вироби з природних матеріалів здавна побутували на теренах нашої країни. Не останнє місце, зокрема у творенні художніх предметів належить вродженій любові українців до природи, краси взагалі. Поступово на основі художніх ремесел виникла, зумовлена розвитком товарно-грошових відносин, така організаційно-виробнича структура, як художні промисли [1, с.369].

Але окрім традиційних технік використання природних матеріалів, як от дерево, глина, камінь, є унікальна в своєму роді техніка робіт з пір'я. Усі знають прекрасні ковдри, подушки з пера, які передавались з покоління в покоління. Досить часто слугувало приданим на посаг наречених. Менш відомим, але не менш важливим є прикраси з пір'я.

Традиція прикрашання голови красивими пір'їнами є загальною для усієї України, проте кожен варіант – зі своїм місцевим колоритом і символікою.

Знаменитий великоклучівський вінок з гусячого пір'я символізує легке подружнє життя та прощання нареченої зі своїм білим, як пір'ячко, дівочтвом. Колись притаманний був такий вінок і Малому Ключевові (про це розповіла у свій час майстриня Параска Кушляк). Хоча гусей масово у цих селах не тримали. В усіх регіонах, де побутували пір'яні прикраси, семантика убору була подвійна: підкреслити високість, надземність (як птах), і красиво виокремитися в гурті, привернути увагу (особливо це стосується чоловічих капелюхів).

У давнину величні вінки з перами шили і дружкам, і князівнам (нареченим), і юнкам, що дівують. На виготовлення вінка (залежно від складності) може іти до двох тижнів. Але є й одна суттєва перевага: це доволі недорога сировина, яка, в поєднанні зі вмільстю та фантазією, здатна витворити диво [2]. Також пір'ям прикрашали головні убори в давнину.

Так, 1576 р. у переліках майна могилівських міщан значився «ковпак чирвоний ліонський оксамитомъ подшитый»; ковпак «аксамітны собольцомъ подшыты», «душками лисими подшитый» [душки – грудна частина шкурки хвіра, лисиці абощо], «шاپка черная куніцами подшита», «шاپка собольцомъ подшита», «кучма, подшытая куніцамі», «магерка чорная з двумя пер'ямі жорава» [пір'я журавля], «берець турецкий червоный новий» і т.п.» [3]

А от справжні унікальні шедеври, картини з пір'я, створює знана майстриня Дунасвеччини, яка є відома далеко за межами країни – Віра Петрівна Спірякіна.

Віра Спірякіна народилася 28 лютого 1941 р. в с. Ліпибоки Городоцького району Хмельницької області. Навчалася у Ліпибоцькій семирічній школі та Калитинецькій середній школі Городоцького р-ну. Закінчила Кам'янець-Подільський педагогічний інститут та Московський заочний університет мистецтв за фахом станковий живописець, графік.

Працювала в Ліпибоцькій школі старшою піонервожатою та вчителем малювання. З 1996 по 2001 р. працювала викладачем декоративно-прикладного мистецтва Дунаєвецької школи мистецтв. Обіймала посади: військовослужбовець, бібліотекар, художник-оформлювач, інструктор культурно-масової роботи, начальник Будинку офіцерів.

Окрім мистецтва пера Віра Спірякіна опанувала такі техніки народного мистецтва як вишивка, витинанка, флористика, писанкарство. Її картини, виконані в техніці «аплікація з пір'я» – унікальні. Унікальність полягає в тому, що її картини виготовлені лише за допомогою картону, пір'я та клею. Спочатку мисткиня малювала фарбами, гуашшю. Проте пізніше перейшла на створення картин за допомогою підручного засобу – пір'я – «вбрання» пернатих, яких природа наділила багатющою гамою відтінків. Основою сировини стало пір'я курей, гусей, індиків та інших птахів, які водяться на Поділлі. Крім того, пташине перо, на відміну від фарб, не вицвітає на сонці, назавжди зберігаючи первозданий вигляд. Щоправда, робота ця виснажлива і тривала, вимагає ледь не ювелірної філігранності. Готові картини художниця покриває лаком для волосся, щоб вони були блискучими. Віра Петрівна на свої картини витрачає від декілька тижнів до двох років.

Над портретом Тараса Шевченка, який зберігається у нашому музеї, майстриня чаклувала чотири місяці, а ось на картини «Село моє, як серце на долоні» чи «Їхав козак на війноньку» пішло майже півроку.

У травні 1997 р. відбулася перша персональна виставка Віри Спірякіної у м. Кам'янець-Подільський. Потім зі своїми художніми творами мисткиня виставлялася у військових частинах Криму, в містах: Пиляві, Городку, Староконстантинові, Хмельницькому.

Унікальні роботи пані Віри мали честь споглядати навіть народні депутати, адже майстриня 4 рази виставлялася у Верховній Раді.

Таким видом мистецтва в Україні не займається ніхто. Унікальні роботи з пір'я Віри Спірякіної прикрашають колекції мистецтвознавців Франції, Німеччини, Ізраїлю, Польщі тощо.

Усього ж у її доробку понад 300 полотен. Чимало з них зберігається в колекціях поціновувачів прекрасного Німеччини, Польщі, Росії, Білорусі, Ізраїлю і навіть Гаїті. Багато своїх витворів дунаївчанка роздарувала, одну картину, на подільську тематику, радо прийняв «майор Вихор» – Березняк. А славної пам'яті Слава Стецько, відвідавши років десять тому місто й оглянувши доробок Віри Спірякіної, захоплено вигукнула: «Скільки об'їздила світу, а такого дива я не бачила».

«Аналогів цих робіт, напевне, немає» – сказав Богдан Ступка, відвідавши виставку і «Українському домі» 17 листопада 2011 року.

Джерела:

1. Етнографія українців: навч. посібн. / за ред. проф. С.А. Макаруча. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 711 с.
2. URL: https://www.facebook.com/2041948802716032/posts/263630306994726/_UkpcmhRcKuAs&_rd
3. Головні убори реєстрового козацького війська XVII ст. URL: <https://dvka.com.ua/>

*Катерина Данилова
м. Хмельницький*

ПАЛАЦО-ПАРКОВІ АНСАМБЛІ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В ТУРИСТИЧНИХ МАРШРУТАХ УКРАЇНОЮ

В статті мова іде про палацо-паркові комплекси Хмельниччини, як відомі, та і перспективні туристичні об'єкти. Наголос зроблено на історичній, архітектурній, природничій, музейній та рекреаційній привабливості комплексів.

Ключові слова: пейзажний парк, бароко, класицизм, палацо-паркові комплекси.

За останні десятиліття в Україні бурхливо розвивається внутрішній туризм. Мальовничість і рідноманіття нашої держави викликає щире захоплення і жвавий інтерес в усьому світі. За роки неза-

лежності значно поліпшилась необхідна інфраструктура, як то: сучасні готелі та hosteli, модернізувалися заклади харчування (готелі «Сім Днів» та «Клеопатра» у Кам'янець-Подільському, «Royal Palace» та «Reikartz» у Хмельницькому тощо).

Особливе місце у туристичному просторі належить унікальним творам мистецтва – палацо-парковим ансамблям. Палацо-паркове мистецтво і, в цілому, архітектурно-ландшафтне, нараховує не одну сотню років. Описи парків збереглися у трактатах давніх істориків, філософів, а також в творах поетів та письменників.

Сади й парки були тісно пов'язані не лише з ідеями та смаками суспільства, а й з побутом господарів, з життям сучасників. Сади в кожному епоху відповідно до використання: для роздумів, поетичних мрій, духовних колегіумів, а в середні віки – для молитов та благочестивих бесід, в більш пізні часи – для прийому гостей.

Архітектура резиденцій Волині та Поділля пов'язана з історією української та європейської культури XVIII-XIX ст. В межах сучасної Хмельниччини збереглися корені відомих шляхетних родів, які залишили у спадок шедеври європейського мистецтва: Потоцькі (Антоніни), Орловські (Маліївці), Сангушки (Ізяслав, Славута), Гіжицькі (Новоселиця), Яблоновські (Ганнопіль, Старий Кривин, Плузжне). Власники маєтків замовляли проекти садів та парків знаменитим архітекторам Європи – італійцям, французам, полякам. Будівництво маєткових палаців почало бурхливо розвиватися після третього поділу Польщі, коли Волино-Поділля стало власністю Росії, а Польща втратила незалежність і Варшава перестала бути столицею. Знаних архітекторів, які працювали у Варшаві в часи Королівства Польського, особливо при королі Станіславові Августі, зустрічаємо на Волині і Поділлі. Саме тоді створюються довершені палаци, мистецька вартість яких не поступається найвидатнішим зразкам палацового будівництва Європи.

Серед відомих архітекторів того часу, що працювали на теренах теперішньої Хмельниччини, особливу увагу заслуговують італієць Паоло Антоніо Фонтана (Ганнопільський палац), один з авторів Королівського палацу в Варшаві; італієць Домініко Мерліні (Малівецький палац), автор королівського палацу в Лазенках та палацу Красінських у Варшаві; поляк Якуб Кубицький (Самчиківський палац); австрієць Фердинанд Фельнер (Антоніни), автор проекту оперного театру в Одесі; литовець Вальдемар Федера (Маків). Поруч з архітекторами на території Волині та Поділля працюють відомі паркознавці та ландшафтні архітектори. Найбільший внесок у будівництво парків вніс ірландець Діонісій Міклер (Деніс МакКлер). Саме за його участі було закладено Малівецький, Самчиківський, Маківський, Новоселицький, Кривинський парки. Пейзажний архітектор Шульц Кайзер є автором маєткового парку в Антонінах. Людвіг Метцель створив парк «Софіївка» в Умані та парк в Киселях, що на Старокостянтинівщині. Парк в усі часи і в усіх стилях повинен був слугувати музеєм живої природи, тому розведення екзотичних рослин, їх інтродукція та акліматизація були поширені у багатьох парках, де працювали досвідчені ботаніки та садівничі. Спеціально спорядженими екіпажами з різних країн світу доставляли для цього різноманітні рослини.

У виборі рослин садівничі не обмежувались архітектурним ефектом, який вони могли б створювати. Важливими були рідкісність, дорожнеча рослин, почуття здивування, захоплення і новизни, які вони викликали. Дендрофлора парків створюється на базі існуючого природного лісового масиву поблизу міст чи сіл, при цьому шляхом реконструктивного вирубування та насадження деревно-кущової рослинності формувались чудові пейзажі. Про це свідчить наявність багатовікових дерев, що збереглися до нашого часу та безпосереднє прилягання лісу до території парку. Основу формування більшості паркових пейзажів становлять аборигенні породи дерев та кущів: дуб звичайний, граб звичайний, клен польовий, липа серцелиста тощо.

Обов'язковим компонентом кожного садибного парку є велика кількість хвойних порід, крони різних відтінків яких збагачують композиції паркових пейзажів, надають їм високої довершеності не лише в літній період, але й узимку. Велика роль в їх створенні належала місцевим майстрам-будівельникам. Їх знання та досвід вдосконалювались з роками, переходили з покоління в покоління, ставали національним надбанням.

На території сучасної Хмельницької області знаходиться біля ста палацо-паркових ансамблів кін. XVIII – поч. XX ст. Природа Хмельниччини багата і різноманітна через унікальне поєднання особливостей Поділля та Полісся. Саме це і приваблювало відомих архітекторів і паркобудівників. Слід зауважити, що для туристичного огляду доступні ті комплекси, де є музеї або заповідники. Після буремних подій минулого століття – війн, революцій, змін існуючих режимів – вціліло лише 27 старовинних садово-паркових комплексів. Двоєке значення для гарного збереження пам'ятки мало

розміщення в колишніх палацах клубів, професійно-технічних училищ (Ілляшівка, Ладиги, Гриців – на півночі), санаторіїв (Маліївці, Удріївці, Михайлівка, Балин – на півдні). Завдяки розташуванню селищної ради у колишньому панському гаражі в Антонінах нам залишилася частинка фахверкової архітектури. Натомість розміщення спеціалізованих лікувальних закладів, геріатричних інтернатів, виправних колоній у колишніх маєтках робить їх огляд недоступним. До прикладу, назавжди втрачені оригінальний неоготичний палац з баштою в с. Кривчик та своєрідний еклектичний палац родини Скибіневських в с. Голозубинці на Дунаєвеччині.

Отож, найбільш пристосованими для повноцінного туристичного огляду на Хмельниччині є три заклади: Державний історико-культурний заповідник «Самчики», Малієвський обласний історико-культурний музей та комплекс в Антонінах.

Поява палацо-паркового ансамблю в Маліївцях завдячує родині Орловських. Палац зведений у стилі раннього класицизму архітектором Доменіко Мерліні (окремі мистецтвознавців не виключають, що автором або співавтором міг бути Якуб Кубицький). Ансамбль стоїть на виступі крутого схилу, на підвищеній частині рельєфу; побудований з гладких блоків тесаного пісковика. Палац прямокутний, з двома бічними одновісьовими та тривісьовими ризалітами. На центральному ризаліті – портик з колонами тосканського ордену. Паркова частина палацу вирішена парадно, з використанням скульптур – погрудь шести атлантів; чотирьох круглих колон у центральному ризаліті та чотирьох балконів, рустованих пілонів, що обмежують галерею. Близько 1826 р. дружина Адама Орловського Роза Бельська до східної частини добудувала великий зимовий сад з оранжересю. Гармонію підсилює кам'яна огорожа та водонапірна вежа.

Англійський ландшафтний парк площею 17,2 га створив Діонісій Міклер разом з садівником – біологом Д. Клігером. Парк доповнює і регулярне мереживо доріжок у формі кленового листя, і багато різновидів дерев та кущів, ендемів та реліктів. Родзинкою та головною атракцією парку є скеля з 18-метровим штучним водоспадом, навколо якого – ставочки з кам'яним островом.

Малієвський обласний історико-культурний музей було зареєстровано 29 вересня 2021 р. Історія його створення розпочалася восени 2020 р. З того моменту, коли де-факто перестав функціонувати обласний дитячий спеціалізований санаторій «Світанок». Санаторій розміщувався в стінах садиби. Попри суперечливі моменти і повне ігнорування історичної цінності архітектурного комплексу санаторій все ж залишався його хранителем.

У грудні 2020 р. громадські активісти почали бити на сполох, а громадська організація «Малієвська спадщина» організувала волонтерську толоку, на якій небайдужі люди заготовили дрова для опалення палацу.

На активний волонтерський рух відреагувала обласна влада, яка вивчила ситуацію, і 8 квітня 2021 р. сесія Хмельницької обласної ради затвердила створення комунального закладу культури «Малієвський обласний історико-культурний музей».

У минулому одним із найкрасивіших і найбагатших на волинських та подільських землях вважався палацо-парковий ансамбль в Антонінах (нині селище на Красилівщині), що належав найзаможнішій родині Потоцьких. Розквіт містечка поклав регент королівської канцелярії Ігнатій Мальчевський. Він перейменував село Холодьки на честь коханої дружини Антоніни і заклав палац з парком в кін. XVIII ст. Продовжив його історію останній з шляхетної родини – Юзеф Потоцький (1862-1922). У 1879 р. в Антоніні запросили французького архітектора Франсуа Арво та німецького ландшафтного архітектора Шульца Кайзера. До палацу добудували ряд приміщень для прислугі. Шарм маєткові додали два парадні в'їзди і кована огорожа. Побудову парку площею 14,4 га було створено в ландшафтному стилі. Біля палацу – чітко виражений регулярний стиль.

Зараз по території парку проходить сім основних алей: ялини європейської, туї західної, липи серцелистої, горобини звичайної, клена гостролистого, берези пухнастої і верби білої форми плакучої. У парку росте 48 видів, форм, гібридів дерев і кущів. Особливу увагу привертають модрина польська, сосна чорна, ялина колюча, бархат амурський, бук лісовий пурпурової форми, вільха чорна, горіх маньчжурський.

У 1990 р. Красилівський машинобудівний завод спільно з Київським інститутом «Укрінжпроект» розробили проект реконструкції парку. Відтоді почали відновлювати цегляну огорожу навколо парку, проводити догляд за зеленими насадженнями. На сьогодні спадщина Антонін, хоча й не належить музейним чи заповідним фондам, але місцева влада (Антонінська ОТГ) досить гарно дбає про колишній мистецький спадок: створено музей на громадських засадах, проводяться екскурсії місцевими краєзнавцями, завдяки чому значно поживався туристичний потік.

Державний історико-культурний заповідник «Самчики» розташований у колишньому Старокостянтинівському р-ні Хмельницької обл. Комплекс – один з найкращих творів архітектури та садово-паркового мистецтва періоду зрілого класицизму в Україні. Гайсинський староста Пьотр Чечіль наприкінці XVIII ст. будує палац, два флігелі, в'їзну браму, оранжереї, теплицю відкритого типу «Сад у мурах», стайні. Архітектором палацу, скоріше за все, був Якуб Кубицький, хоча й не виключають авторство Доменіко Мерліні. Форма палацу прямокутна, центральна частина північного фасаду акцентована далеко висунутим портиком іонічного ордера, шести колонам якого відповідають шість пристінних. У центрі південного паркового фасаду знаходиться тригранний ризаліт, завершений прямокутним аттиком. В інтер'єрі палацу майже повністю збережено первісне розташування приміщень, серед яких – п'ять залів (Кругла, Велика, Римська, Спочивальня та Японський кабінет), що з боку паркового фасаду утворювали анфіладу. Всі зали мають багате художнє оздоблення у стилі ампір і назва кожної відповідає своєму призначенню. Найменша, і напевно, найзагадковіша це – Японська. Фресковий живопис стін складається з трьох ярусів, а загадки витонченої східної філософії не дають спокою жодному мистецтвознавцю. В свій час з Японської зали можна було вийти просто в парк.

До комплексу входять Графські ворота і Китайський будинок. Китайський будинок – взірць еkleктики, де поєдналися риси класицизму, неоготики та псевдоорієнталізму. Зовсім недавно, до відзначення 25-річчя садиби, є можливість оглянути старий палац, який не пов'язаний стилістично, але композиційно вписаний. Це – палац Хоєцьких, споруджений у 1725 р.

У 1801 р. П. Чечіль запросив відомого паркобудівника Діонісія Міклера до садиби, де майстер розпланував парк у романтичному стилі. Пейзажний архітектор майстерно використав природні ділянки деревостану (дубовий, сосновий гаї), змінив компонування насаджень, трасування алей, стежок, створив найкрасивіший елемент парку – штучний рельєф з яром та гіркою з встановленою на ній альтанкою. На початку XX ст. останній власник М. Шестаков приєднав до маєтку територію сільського майдану (близько 3 га) і заклав нові ділянки в регулярному стилі класицизм, через що площа парку становила 18,8 га. За радянських часів більша частина парку була втрачена.

До складу комплексу включили церкву Параскеви П'ятниці (1771 р.) Це єдиний відомий в Україні монастир – резиденція чернечого ордену Маріанів, який в свій час запросила родина Хоєцьких. У північно-західній частині церковної садиби стоїть мурована дзвіниця (колишній склеп костелу, усипальниця Хоєцьких). В храмі є іконостас, виготовлений у стилістичних формах бароко й рококо.

Невідомо, яка б доля була садиби та інших пам'яток півночі, якби не самовіддана праця О.М. Пажимського (краєзнавець, етнограф, історик і художник), який всупереч перешкодам добився, щоб парк і палац стали музеєм. Довгі роки Самчиківський палацо-парковий ансамбль був філією Хмельницького обласного краєзнавчого музею. З 1995 р. завдяки підтримці колективу музею та його методичній допомозі, садиба стала юридично-самостійним закладом.

В усіх вищезгаданих садибах та парках проводиться досить активна дослідницько-пошукова робота з історії та генеалогії шляхетних родин-власників. Долучаються історики та мистецтвознавці, ландшафтні архітектори з інших країн – Польщі, Словаччини, Німеччини.

Культура та історична спадщина відіграють ключову роль у розвитку такого найважливішого активу, як бренд населеного пункту. Головною роллю садибного комплексу є іміджева цінність пам'ятки. Ці комплекси є окрасою містечок, селищ, тією родзинкою, що відрізняє їх одне від одного. З цим брендом, в свою чергу, пов'язана їх привабливість для туристів. А на сьогодні внутрішній туризм, безсумнівно, є однією з найбільш перспективних галузей економіки.

Джерела:

1. Асєєв Ю. Розповіді про архітектурні скарби. Київ: Радянська школа, 1976.
2. Ігнаткін І. Палаці та парки України : матеріали на допомогу лекторові. Київ, 1971. 20 с.
3. Єсюнін С. Незнане Поділля. Городок: «Бедрихів край», 2012. 156 с.
4. Жукова О. Пам'ятки садибного будівництва Хмельниччини в контексті розвитку пам'ятокознавчого руху, краєзнавства й туризму сьогодення // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України». Хмельницький, 2012. 560 с.
5. Казімірова Л.П. Садово-паркове мистецтво Хмельниччини (на прикладі збережених палацо-паркових ансамблів). Кам'янець-Подільський: Оїюм, 2004. 286 с.
6. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Київ: Будівельник, 1983-1986 рр. У 4-х томах.
7. Тиманович Е. Дворцовый ансамбль в Малиевцах // Строительство и архитектура. 1981, № 10.
8. Хмельницька область. Путівник / редкол.: І.Курас (голова) та ін. Київ: Богдана, 2010. 320 с.

РОЛЬ БІБЛІОТЕКИ У ФОРМУВАННІ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДІ

Однією з найактуальніших проблем сучасності є взаємодія людини з природою. Така взаємодія може бути здійснена за наявності в кожній людині достатнього рівня екологічної культури, свідомості, формування яких починається з раннього дитинства і продовжується все життя.

Сьогодні, коли екологічні проблеми набули характеру настільки масштабного, що стали однією з глобальних проблем людства, бібліотеки визначають екологічну просвіту та виховання одним з основних напрямів своєї діяльності.

Екологічна просвіта – це поширення знань про екологічну безпеку, здоровий спосіб життя людини, інформації про стан навколишнього середовища і про використання природних ресурсів з метою формування екологічної культури в суспільстві.

Бібліотека прагне зробити екологічну інформацію та екологічні знання доступними для всіх, перед нею стоїть завдання популяризації серед населення екологічних знань, формування у читачів почуття відповідальності перед майбутніми поколіннями за збереження навколишнього середовища, за розумне господарювання.

Системну роботу з формування екологічної культури своїх читачів проводить Хмельницька обласна бібліотека для молоді.

Використовуючи різні форми і методи бібліотечної роботи, фахівці відділу краєзнавства бібліотеки намагаються підвести юних читачів до усвідомлення себе частинкою екосистеми Землі, спонукати до роздумів над екологічними проблемами та власної ролі в їх вирішенні, пробудити в них небайдуже ставлення до навколишньої природи, залучити до читання літератури з екологічної тематики.

Свою еко-просвітницьку роботу ми координуємо з органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, рухами, навчальними закладами всіх рівнів.

У активі бібліотеки як традиційні форми роботи з читачами, такі як виставки, ігри, вікторини, конкурси, свята подорожі, зустрічі з екологами-краєзнавцями, бесіди, екскурсії, лекції тощо, так і інноваційні, що відповідають сучасним вимогам. Це онлайн презентації, відеорепортажі, екотрибуни, фотоконкурси, екологічні квести та ін.

У 2017 р. відділом краєзнавства бібліотеки було започатковано **проект «Eco Travel»**, який спрямований не лише на популяризацію екологічних знань серед молоді, а й на залучення юнацтва до безпосередньої практичної участі у вирішенні деяких екологічних проблем.

Більшість заходів в рамках проекту проводяться спільно із представниками відповідних інституцій-партнерів, найчастіше із фахівцями Управління екології та контролю за благоустроєм міста Хмельницької міської ради, працівниками Комунального підприємства по зеленому будівництву і благоустрою міста та фахівцями Регіонального офісу водних ресурсів у Хмельницькій області.

Серед розмаїття заходів за програмою проекту, є такі, що стали щорічними. Зокрема, впродовж вже 6 років поспіль, у березні, бібліотекарі спільно із представниками управління з питань екології та контролю за благоустроєм міста з залученням учнівської молоді, організують вуличну акцію «Збережемо первоцвіти». Мета акції: інформувати хмельничан про відповідальність за продаж та купівлю первоцвітів, які занесені до Червоної книги України та Хмельницької області, заохочувати до збереження рослинного світу нашого краю, до природоохоронної роботи.

Жодний закон не в змозі вберегти та захистити природу без нас, без нашого усвідомлення її цінності. І найсуворіші засоби впливу на порушників природоохоронного законодавства не врятують природу від руйнування та знищення. Лише екологічна свідомість і внутрішня культура кожного з нас можуть посприяти цьому.

Традиційно перед початком акції, бібліотекарі знайомлять молодих учасників із Червоною книгою України та Хмельниччини. Бібліотека готує інформаційні флаери, які містять інформацію про первоцвіти нашого регіону та адміністративну відповідальність за їх придбання чи збут, а юнаки та дівчата роздають листівки продавцям та покупцям в місцях стихійного продажу квітів та просто перехожим, розповідаючи, якої шкоди люди завдають природі знищуючи первоцвіти. Незмінними уча-

сниками бібліотечних акцій є заступниця начальника управління з питань екології та благоустрою міста – Інна Куцка та фахівці управління – Роман Міцінський і Владислав Пукас.

Ще одна щорічна акція-відзначення 22 травня Дня однієї з найбільших водних артерій України – річки Південний Буг. Проблеми Південного Бугу зараз широко обговорюються в суспільстві, екоактивісти б'ють тривогу в зв'язку з забрудненням ріки, перевищенням в воді допустимих норм деяких хімічних елементів. Звичайно, що бібліотекарі організують заходи в цей день на березі річки у формі екологічних пікніків під назвою «З Бугом у серці». Щороку в цих заходах беруть участь студенти та старшокласники міста, а партнерами бібліотеки виступають фахівці Регіонального офісу водних ресурсів у Хмельницькій області та Управління з питань екології та контролю за благоустроєм міста. Молодь з фахівцями обговорюють проблеми і перспективи такої важливої для усіх нас водної артерії краю, пропонують свої ідеї щодо оздоровлення ріки. Метою заходів з відзначення Дня Південного Бугу є не лише привернення уваги до проблем, пов'язаних з використанням, охороною і відтворенням водних ресурсів річки, але й сприяння формуванню водоохоронного світогляду молоді, відродженню дбайливого ставлення до водних об'єктів та навколишнього середовища. Бібліотека щиро вдячна за сприяння в проведенні Дня Південного Бугу Катерині Швець – в.о. заступника начальника Регіонального офісу водних ресурсів у Хмельницькій області, Інні Куцкій – начальнику відділу екології Управління з питань екології та контролю за благоустроєм міста та Наталі Сибізі – головному спеціалісту відділу екології.

До Всесвітнього дня прибирання, який відзначають у третю суботу вересня, бібліотекарі організують щорічну екологічну толоку у міському парку «Подільський». Спільними зусиллями юних читачів, бібліотекарів, фахівців із управління з питань екології та працівників Комунального підприємства по зеленому будівництву прибирають територію парку від пластику, паперу та іншого побутового сміття.

Ще одна акція в рамках проєкту, що стала щорічною – організація пізнавальних еко-екскурсій до зеленої оази міста Хмельницького – дендропарку «Поділля», пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення, який належить до заповідного фонду Хмельницької області.

Під час екскурсій фахівці Управління з питань екології та контролю за благоустроєм міста, майстри -озеленювачі знайомлять учасників заходів з різними видами зелених насаджень дендропарку, серед яких тис ягідний, ялиця кавказька, береза Ермана, тюльпанне дерево та інші рідкісні та цінні породи дерев та кущів, а також розповідають про ялинову алею пам'яті Героїв Небесної Сотні, про нові насадження у парку та заплановані зміни по його благоустрою.

Пізнавальні інформаційно-оглядові екскурсії стимулюють інтерес юних читачів до вивчення екосистем міста з усім їх біорозмаїттям.

В рамках проєкту «**Eko Travel**» проводяться як масштабні, так і камерні заходи.

Зокрема, було організовано круглий стіл «Екологічні проблеми міста Хмельницького та шляхи їх вирішення: погляд молоді». Разом із учнями гімназії №1 обговорювали питання екологічного стану нашого міста: чистоту повітря, річок та водоймищ, забруднення, які пов'язані з сміттєзвалищем, говорили про обрізку дерев та висадку нових зелених насаджень. Молодь активно брала участь в заході, пропонуючи свої ідеї щодо поліпшення екологічної ситуації міського середовища. Ці ідеї фіксувались фахівцями відповідних служб, що брали участь у круглому столі.

Темі екологічного стану міста було присвячено екотрибуну «Що загрожує екології Хмельниччини?». Учасники – студенти гуманітарно- педагогічної академії, спікери: заступник начальника управління з питань екології та благоустрою міста Інна Куцка та головний спеціаліст відділу державної екологічної експертизи, економіки, моніторингу та зв'язків з громадськістю Департаменту екології Хмельницької ОДА Наталя Сибіга. На зустрічі розглядалися питання екологічних проблем міста і області, пропонувались ідеї їх вирішення.

Актуальну тему «Екологічно-небезпечні об'єкти на території Хмельниччини» було обговорено на молодіжному екологічному форумі.

Молоді учасники та спеціалісти говорили про загальні екологічні проблеми людства та особливо їх турбував екологічний стан нашого рідного міста: незадовільне функціонування сміттєзвалища, стічні води з підприємств області, що забруднюють водойми, шкідливі викиди в повітря, незаконні забудови в природоохоронній зоні тощо.

Окрім зазначених бібліотечних еко-івентів, ми беремо активну участь у проведенні обласних заходів, приурочених до Дня довкілля, Дня Землі, річниць Чорнобильської катастрофи, Всесвітнього Дня охорони навколишнього середовища та ін.

Наша книгозбірня була серед організаторів громадських слухань у форматі круглого столу «Бібліотека і реалізація Цілей сталого розвитку ООН в Україні». Учасниця слухань Інна Василівна Куцка, заступниця начальника управління з питань екології та контролю за благоустроєм міста, висвітлювала питання «Системний підхід до реалізації спільних екологічних проектів на засадах Цілей сталого розвитку». Її виступ ґрунтувався на досвіді співпраці обласної бібліотеки для юнацтва та управління з питань екології в рамках молодіжного проекту «**Eko Travel**». Результатом цієї співпраці стала участь юнацької бібліотеки в міській програмі охорони довкілля, в ході реалізації якої бібліотека отримала 66 саджанців декоративних рослин для озеленення прилеглої території на суму 5. 4 тис. грн. Туя, ялівець, самшит, спірея та інші вічнозелені насадження прикрасили майданчик перед бібліотекою, де влітку планується облаштувати літній читальний зал.

Об'єднання зусиль і спільні дії бібліотеки, громадськості, державних служб сприяють підвищенню інтересу молоді до проблем екології.

*Григорій Денисик,
м. Вінниця
Людмила Атаман
м. Вінниця*

ХУДОЖНЄ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО І СУЧАСНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Активний розвиток краєзнавства на початку ХХІ ст. стимулює появу нових форм його розвитку, популяризацію та обґрунтування значимості. У цьому процесі необхідно використовувати можливості усіх дотичних до краєзнавства наук або нових наукових напрямків, серед яких і художнє ландшафтознавство. Загалом можливості ландшафтознавства, особливо антропогенного, поки що мало використовують у розвитку краєзнавства. У краєзнавчих описах, дослідженнях, розповідях основну увагу звертаємо на пам'ятки історії або архітектури, історичні події та людей, господарство та заповідні території. Лише ландшафти досліджуваного регіону, на фоні якого це відбувається – поза увагою. Натуральний чи антропогенний, незалежно від того, у якому регіоні проводяться краєзнавчі дослідження, ландшафт є однією із основних складових такого пізнання і явно впливає на якість краєзнавчих досліджень. Виникає потреба не лише звертати увагу на ландшафт, але й показувати його красу, використовувати оригінальні ознаки, інколи й унікальні властивості. За допомогою звичних для ландшафтознавства підходів, методів і понять – це зробити майже не можливо, а застосування можливостей художнього ландшафтознавства явно покращить якість краєзнавчих досліджень і краєзнавства загалом.

Художнє ландшафтознавство у сприйнятті ландшафту.

Класичні зразки географічних і краєзнавчих праць виокремлюють не лише простота і якість викладу результатів дослідження, а й художня образність. Остання органічно властива науковій творчості П. А. Тутковського, О. М. Маринича, Г. Черваньова, М. Д. Гродзинського, Ю. Г. Тютюнника. Аналіз художньої образності у наукових дослідженнях зазначених та інших науковців, потребує окремої статті. Тут лише зазначено, що окремі з таких досліджень, які отримали загальне наукове визнання, зараз можна сприйняти як популярно-краєзнавчі. Їх можна з успіхом використовувати і у сучасних краєзнавчих дослідженнях та краєзнавчих екскурсіях.

З іншого погляду для краєзнавців та екскурсиводів класичними прикладами художнього ландшафтознавства є геніальні твори Т. Шевченка (згадайте лише «Реве та стогне Дніпр широкий»), М. Гоголя «Ніч перед Різдвом», оповідання О. Кобилянської «Битва». Вражена катастрофічними наслідками вирубки лісів у Карпатах, О. Кобилянська значно раніше науковців підняла питання екології цього регіону. Персоніфікувала природу у боротьбі за своє існування. Оригінальний опис степу можна прочитати в оповіданні М. Гоголя «Гарас Бульба», природа Полісся опоетизована в «Лісовій пісні» Лесі Українки. Напрочуд вдалими є описи повсякденної життєдіяльності людей і природи в історичному романі З. Тулуб «Людолови». Як приклад – опис звичайної на ті часи пасіки: «Глибокий рів і пліт на зріст людини з трьома рядами лип оточують пасіку старого Чмеля. Тихо-тихо на пасіці. Пасмами сивого волосся плаває у повітрі павутиння. Променисте жовте повітря віддає медом, мертвим листям і димом від гниличків у руках старого Чмеля. Бурчить старий, і його низьке гудюче буркотіння дійсно нагадує чмеля і виправдовує його прізвище [3, с.241].

А ось як описав антропогенний ландшафт Середнього Придністров'я М. Стельмах у романі «Чотири броди»: «І знов пшениці та жита, біло пінні гречки та губаті соняшники, і погойдування місячних неводів, і загадковість долини. А ось дрімливі верби позначають шлях дрімотної річеньки, і кладка, що пописує, як в'юн і дикі півники, які гарно підвели жовті свічада цвіту, і ошатні в напатланих спідничках копиці, і прив'ялений смуток татарського зілля [2, с.112]. Такими доповненнями характеристик різних об'єктів упродовж подорожі і краєзнавець, і екскурсивод не лише зацікавить людей, але й покаже свою ерудицію.

Художнє ландшафтознавство і шкільне краєзнавство.

Свідоме сприйняття і розуміння свого краю людиною починається із шкільних років. Для дітей екскурсії рідним краєм – найцікавіша сфера їх практичної діяльності. Однак, як не дивно, саме в цей шкільний період, ми найбільше втрачаємо в плані теоретичної підготовки учнів з краєзнавства. Назвіть хоча б один підручник або посібник з географії, краєзнавства і туризму для учнів шкіл, де природа чи ландшафти Землі, окремих її частин або країн були б описані з позиції художньої географії або художнього ландшафтознавства: описані так, щоб дитині захотілося обов'язково у майбутньому там побувати і побачити натуральну красу описаного регіону. Немає таких описів і в хрестоматіях. Скрізь лише стандартні відповіді на програмні питання, що не викликають жодних емоцій. Жива, художня мова, художнє краєзнавство, художній опис ландшафтів і туристичних маршрутів відсутній.

Можна заперечити сказане, враховуючи те, що поняття «ландшафт» надто складне для дітей. Це дійсно так, якщо його вивчати у такому ж типово шкільному стилі, як і компоненти природи. Разом з тим, до вивчення ландшафтів будь-якого регіону, особливо рідного краю, можна підійти, використовуючи можливості художнього ландшафтознавства; тоді його зрозуміти буде не важче, ніж поняття «клімат», «грунт» тощо. Це важливо ще й тому, що саме в дитинстві на все життя формується цільний ландшафтний, а не геокомпонентний образ, зокрема рідного краю. І не важливо, що його природа на перший погляд, може здатися не оригінальною або не досить унікальною. Важливо, що чим більше знаєш про неї, тим усе більше, майже до болю у серці, починаєш любити цю свою звичайну землю [1].

Аналіз опублікованих за минулі роки підручників та посібників з географії рідного краю і туризму показує, що їх автори зовсім не використовують художню образність. Тут є звичайні, як правило відомі, дані про геологічну будову і корисні копалини, річки та озера, клімат, ґрунти, рослинний і тваринний світ, населення та його господарство, частково заповідні об'єкти. Все викладено в академічному, типовому стилі для підручників та посібників освітніх закладів і не викликає жодних емоцій. Чому? Причини різні: підручники і посібники з краєзнавства і туризму готують, здебільшого, на замовлення, за потребою, що рідко викликає справжнє хвилювання душі, яке відчуває істинний краєзнавець, описуючи свій край; не кожен автор підручника з краєзнавства і туризму «хоч трохи художник», а тому художні образи природи рідного краю створити не під силу; в краєзнавчій і туристичній літературі не введено поняття, а відповідно і не вивчається ландшафт рідного краю; не завжди і обсяг підручника дозволяє розглядати заплановані теми з позиції художньої географії або художнього ландшафтознавства.

Висновки.

У сучасному і майбутньому розвитку краєзнавства в Україні, однією з основних складових був, є і буде ландшафт: натуральний, натурально-антропогенний і антропогенний. У краєзнавчій діяльності знання про ландшафт (в Україні переважно антропогенний) є такими ж необхідними, як знання історії, архітектури, економіки й екології окремої країни або її регіону. Враховуючи складність пізнання й популяризації ландшафту у процесі краєзнавчої діяльності, доцільними є використання можливостей художнього ландшафтознавства. При цьому необхідно чітко визначити у яких краєзнавчих аспектах можна використовувати художнє ландшафтознавство. Вважаємо, що художню зацікавленість до пізнання краси ландшафту необхідно прививати дітям із шкільного віку, суттєво розширювати таке пізнання у молодому віці і виокремлювати найбільш оригінальні особливості ландшафту для людей старших вікових категорій. Це дасть можливість людям як зараз, так і у майбутньому краще зрозуміти різноманіття подій та явищ, що відбувається у сучасному світі або окремих його регіонах та країнах.

Джерела:

1. Денисик Г. І., Любченко В. Є. Подільське Побужжя. Вінниця: ЕкоБізнесЦентр. 1999. С. 7-10.
2. Тулуб З. Людолови. Т.2. Хмельницький: Поділля. 1994. С. 241.
3. Стельмах М. Чотири Броди. Київ: Дніпро. 506 с.

БУДІВНИЦТВО ВОДОСХОВИЩА ТА СТВОРЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО ПАРКУ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті розглянуто історію будівництва водосховища та створення центрального парку культури і відпочинку імені Михайла Чекмана (м. Хмельницький). У додатку подані маловідомі фотоілюстрації, що зберігаються у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

Ключові слова: парк, садово-паркове мистецтво, водосховище, пляж.

Після закінчення Другої світової війни розпочалась розбудова адміністративного центру області – міста Проскурова (нині – Хмельницький). Серед перших масштабних проєктів, які були реалізовані наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст., стало створення центрального парку та будівництво на р. Південний Буг водосховища з пляжем.

Перший етап будівництва (кінець 1940-х – початок 50-х років)

У 1947 р. Проскурівський міськвиконком ухвалив рішення про закладення нового великого парку культури та відпочинку на величезному болотяному пустирі у заплаві річки Плоскої при впадінні в Південний Буг.

17 жовтня 1948 р. в місті було проведено перший недільник. На береги річок Плоскої та Південного Бугу вийшло понад 1500 чоловік. Це були робітники різних підприємств, залізничники, учні шкіл, ПТУ, училищ, технікумів тощо. Було висаджено першу тисячу дерев, облаштовано 300 метрів огорожі.

Проте на подальші роботи бракувало коштів. Навесні 1949 р. на місце, де почалась закладка парку, прибула комісія у складі першого секретаря обласного комітету КПУ А. Устенка, голови міськвиконкому Д. Криворучка та міського архітектора В. Соболева. Було вирішено продовжити роботи з насадження парку та розпочати методом «народної» будови та за підтримки підприємств області «відбудову Бузького ставу і створення нового міського парку на площі 45 га».

Так воно і сталось. Майже два роки тривала закладка парку, яка стала справжньою народною будовою: люди працювали безкоштовно, у вихідні дні та вільний від роботи час. У благоустрої парку брало участь близько 170 організацій, але, переважно, то була учнівська юнь – школярі, учні закладів профтехосвіти та студенти. Отож, враховуючи те, що на будівництві працювала здебільше молодь міста, яку очолював О. Пороник (на той час перший секретар обласного комітету комсомолу), новий парк у 1949 р. офіційно назвали «Парк імені 30-річчя ВЛКСМ». Місцеві жителі називали парк «Комсомольський».

Одночасно зі створенням парку, у 1949 р., теж методом «народної» будови розпочалось будівництво водосховища. У травні 1949 р. газета «Радянське Поділля» писала: *«Для створення ставка на р. Південний Буг із заплави буде вийнято 60 тис. кубометрів землі. Ця земля утворить з боку Заріччя дамбу та острівець. Острівець площею до 10 га буде крацим куточком для відпочинку трудящих. Він розташований проти місця впадіння р. Плоскої у Буг на відстані 100 м від ріки. Земля із заплави буде насипана на острівці таким чином, щоб він був зручним місцем для причалювання човнів і для купання. На острівці буде посаджено парк. Пункти для купання відповідно оформляються з двох боків ставка. Вода в ньому регулюватиметься шлюзом, який влаштовується у тому місці, де стоять залізобетонні опори-бики. На биках буде прокладений міст. Уся гребля, що з'єднує місто з Заріччям, крім проїзної частини, буде оформлена тротуарами з двох боків».*

Під час суботників та недільників трудящі міста фактично вручну викопали величезний став. Острів, який зараз посеред водойми – штучний. Його нагорнули саме під час земляних робіт, аби не вивозити зайвий ґрунт. Будівництво водосховища тривало майже шість років. У 1952 р. завершили першу чергу будівництва – викопали став шириною до нині існуючого острова, одночасно спорудили міст, набережні, водноспортивну базу, пляж. Після цього земляні роботи продовжувалися на Зарічанському березі. На острів, який засадили деревами, перекинули металевий місток, що дозволило його зробити досяжним для відпочинку. Згодом цей острів отримав назву «Острів кохання». Воду запустили поступово. Повне заводнення відбулось у квітні 1956 р. Максимальна ширина водойми сягнула 700 м, середня – 540 м, максимальна глибина – до 5 м, середня – до 3,5 м. Повний об'єм водосховища – 2,8 млн м³.

До того ж, враховуючи те, що місцевість при впадінні Платої до Бугу була заболочена, вирішили прокласти мережу штучних каналів для осушення, а також розширити русло річки Платої, а її береги укріпити бетонними плитами. Так само укріпили береги Бузького водосховища, збудувавши на початку 1950-х рр. набережну з балюстрадаю. Набережна вела на піщаний пляж, на водному просторі якого було облаштовано басейн на відкритій воді, організовано прокат човнів та збудована водна станція ДСТ «Спартак». Проект будівництва набережної та водної станції розробив хмельницький архітектор М. Гришаєв.

Другий етап розбудови (1960-ті роки)

З 1961 р. почався другий етап будівництва Комсомольського парку. За декілька років у ньому з'явилися павільйони, танцювальний майданчик, музична естрада, літній театр, спортивні майданчики. Спорудили венеціанський місток через річку Платою, який прикрасив центральний вхід у парк, впорядкували мережу природних та штучних каналів, через які було перекинуто місточки, заасфальтовано доріжки та майдани, встановлено скульптури. У 1961 р. в парку з'явилися перші атракціони – «Повітряна карусель», «Руські гойдалки» та «Петля Нестерова», які стали для багатьох хмельничан улюбленими на багато десятиліть.

До середини 60-х років ХХ ст. територія парку була розширена до 60 гектарів, створені нові алеї, встановлені атракціони. У 1966-1967 рр. провели радіофікацію парку (проклали 5 кілометрів радіолінії); встановили 130 паркових лавок та два нових атракціони – «Ланцогова карусель» та «Віражні літаки»; створили 4 озера загальною площею 2,4 гектара, на яких почали гніздитись лебеді та качки.

У 1967 р. на честь 50-річного ювілею Жовтневої революції парк отримав нову назву «Парк культури і відпочинку імені 50-річчя Жовтня».

Також з 1967 р. у парку щорічно почали проводити масштабні Свята зими, які влаштовували наприкінці лютого – в парку споруджували снігові скульптури, влаштовували масові гуляння, під час яких виступала художня самодіяльність, грали духові оркестри, проводили ярмарки, конкурси, змагання, вікторини та естафети. Снігові скульптури виготовляли головно учні та студенти (усього до 80 різноманітних фігур). Загалом свята збирали до 50 тисяч людей!

З початку 1970-х рр. центральний парк став місцем щорічних гастролей різноманітних пересувних цирків, для яких був влаштований спеціальний асфальтований майданчик, зручний для встановлення шапіто. З середини 70-х рр. регулярними стають гастролі надзвичайно популярного в СРСР тих років пересувного чехословацького «Луна-Парку» – парку розваг, який за пару тижнів збирав десятки тисяч хмельничан.

15 травня 1975 р. згідно рішення Хмельницького обласного виконавчого комітету №132 парку надали статус пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення.

Оновлення (1980-ті – 1990-ті роки)

На початку 1980-х рр. у центральному парку з'явилась неймовірна родзинка – унікальні скульптури з металообробки, створені хмельницьким художником Миколою Мазуром (згодом – Народний художник України, Почесний громадянин міста Хмельницького). Протягом 1979-1984 рр. він на замовлення УМВС створив «Автомістечко» для навчання дітей правилам дорожнього руху. На площі в чотири гектари виникла об'ємно-просторова композиція з доріжками, шляхопроводом, знаками та металевими скульптурами з елементами кінематики («Вертоліт», «Велосипед», «Паровоз», машини «Ретро», «Лев» та інші). Ще одна об'ємно-просторова композиція для дітей «Космос» була створена М. Мазуром протягом 1986-1987 рр. Це – 25-метровий «Космічний корабель», піднятий на шестиметрову висоту і велетенський «Космонавт», заввишки 5 метрів. За комплекс об'ємно-просторових композицій на дитячих ігрових майданчиках Миколі Мазуру у 1987 р. було присвоєно обласну премію «Корчагінець», а у 1989 р. – республіканську премію ім. М. Островського.

Серед інших цікавинок парку – ряд живих пам'ятних знаків: 2 серпня 1987 р. було висаджено дуб на честь спорідненого міста Модесто (США), 20 вересня 1987 р. – голубу ялинку двічі Героєм Радянського Союзу, льотчиком-космонавтом В. Ляховим, 4 жовтня 1988 р. – дуб на честь міста-побратима Сілістра (Болгарія).

Нарешті у 1998 р. у парку розпочав свою історію зоологічний куток. Першою його мешканкою стала ведмедиця Аліса. Нині тут є й лебеді, дикі качки, павичі, голуби, лисиці, собаки, коти, кролі, кози, нутрії, морські свинки, шиншили та інші тварини. У парку в різні пори року та у різний час доби можна спостерігати понад 150 видів птахів.

16 грудня 1998 р. рішенням четвертої сесії обласної ради за №13 парк перейменовано на «Парк імені 500-річчя м. Хмельницького», а його площу розширено до 140,45 га (за рахунок введення в межі парку водосховища).

Згідно рішення двадцять першої сесії Хмельницької міської ради у жовтні 2008 р. парк перейменовано на «Парк культури і відпочинку імені Михайла Чекмана» – на честь міського голови, який керував містом 12 років і трагічно загинув в автокатастрофі в 2002 р.

Сучасний стан

Межі парку культури і відпочинку імені Михайла Чекмана проходять по вулицях Романа Шухевича, Олімпійській та Проскурівського підпілля. На сьогодні з 140,45 га площі цієї природно-заповідної території міста 55,27 га – це безпосередньо паркова зона, решта – акваторія Хмельницького водосховища з островом на ньому. Уся територія перебуває у комунальній власності Хмельницької міської ради.

На території парку зростає понад 100 видів та культиварів деревних рослин, переважно місцевих порід. Серед насаджень парку є й чимало інтродуцентів, серед них ялина колюча, тис ягідний та туя західна різноманітних культиварів, гортензія деревовидна, слива Піссарда, горобина проміжна, катальпа гібридна, різні види кленів, горіхів та ін.

Парк належить до ландшафтного стилю планування. Всюди підкреслюється асиметричність і оригінальність рослинних композицій, повільні форми рельєфу, групи дерев чергуються з відкритими газонами. Прикрашають парк маленькі садові лави та скульптурні групи.

У парку існує зоологічний куточок, де мешкають білі лебеді, цесарки, декоративні індички, качки, гуси, ведмеді та інші тварини.

Джерела:

1. Єсюнін С. Прогулянка Проскуровом: історичні нариси. Хмельницький, 2008. 160 с.
2. Екологічна мережа міста Хмельницького / Н.Г. Міронова, Л.С. Юглічек, Л.П. Казімірова та ін. Хмельницький, 2018. 270 с.
3. Радянське Поділля. 1948. 19 жовтня.
4. Радянське Поділля. 1949. 5 квітня.
5. Радянське Поділля. 1949. 22 травня.
6. Радянське Поділля. 1955. 27 грудня.
7. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. Фонд фотодокументи.

Ілюстрації:

Малюнок І. Садовникова «На недільнику», квітень 1949 р. // Радянське Поділля, 1949 р. 5 квітня.

На березі Південного Бугу, справа наліво: голова обкому А. Устенко, голова міськвиконкому Д. Криворучко та міський архітектор В. Соболев обговорюють будівництво водосховища, 1949 р.

На будівництві водосховища, 1949-50 рр.

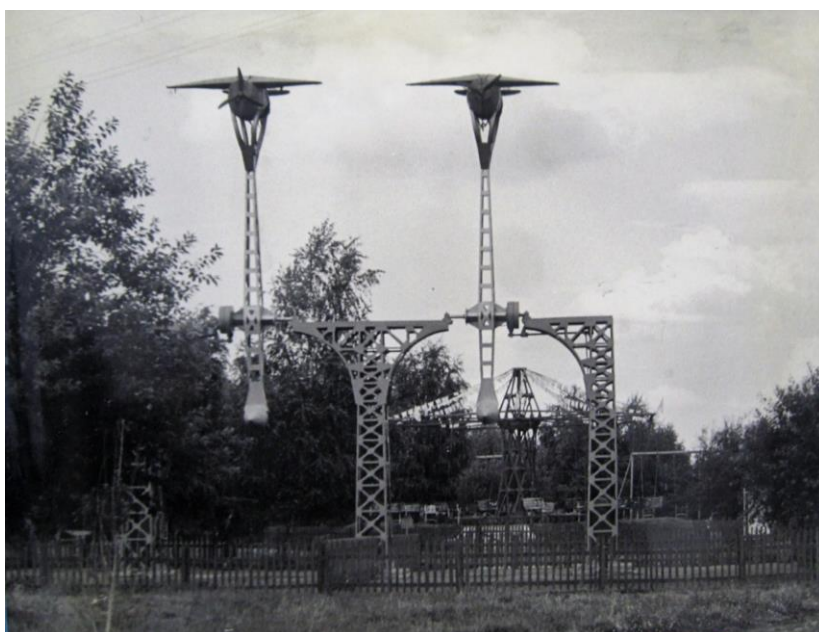
На будівництві водосховища, 1949-50 рр.

Набережна, початок 1950-х рр.

Водна станція, початок 1950-х рр.

Один з перших атракціонів у парку – «Петля Нестерова», 1962 р.

Центральна алея парку, 1968 р.

ДЖЕРЕЛО ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ – САКРАЛЬНА ПАМ'ЯТКА ЛІТИНЩИНИ

У статті висвітлено хронологію подій щодо проявів Божественного впливу на місці так званої кринички на околиці Літина, що на Вінниччині. Джерело Пресвятої Богородиці завдяки старанням священника ПЦУ о. Андрія Грабара, церковних активістів та місцевих благодійників стало візитівкою Літина.

Ключові слова: Джерело Пресвятої Богородиці, Літин, криничка, образ Божої Матері.

Вже понад десять років як візитівкою Літинської громади стала Криничка, що поблизу Літина в напрямку кулизької дороги на Вінниччині. Так місцеві мешканці називають Джерело Пресвятої Богородиці, яке з впевненістю можна назвати сакральною пам'яткою Літинщини. Це унікальне місце має більш як столітню історію, яку умовно можна поділити на два періоди: давній – до 1980-х рр. ХХ ст. й новий – від 2008-го р. до наших днів.

Місцеві старожили свідчать, що це джерельце вони пам'ятають від свого дитинства. До нього ходили по воду люди, які жили на прилеглих вулицях. І є згадки, що вже в ті давні часи до джерельця приходили люди з різних куточків Літина.

Так найдавнішу письмову згадку про це джерельце ми знаходимо у спогадах видатного літинчанина – вченого, кандидата біологічних наук, полковника Кузьміна Миколи, які упорядкував у книзі «Сага про Літин» місцевий краєзнавець Валерій Кривий. Микола Афанасійович так згадує про це джерельце: «За левадами» в кінці «Бурт» (Бурта – ближня частина неширокого луку біля Бугеру (річка – прим. авт.) є джерельце «Кирничка». Біля джерела віддавна оголився великий валун з поглибленням у ньому в вигляді запливаючого сліду босої ступні. «Це тут Божа Мати ходила й наступила на камінь» Про це «кіпоренці» (родина літинчан – прим. авт.) говорили в півголосу, коротко, не вдаючись у розмірковування" [2, с. 29].

Микола Кузьмін народився на Літинщині 4 жовтня 1904 р., тобто 117 років тому, а про криничку та Стопу йому розповіла його бабуся, що дає нам підстави припустити, що цьому джерельцю та сліду Богородиці на камені у Літині щонайменше 100-150 років.

До Кринички по воду ходили орієнтовно до 1980 р., аж поки по вулицях не було проведено селищний водогін та були викопані приватні криниці. Після того, як на подвір'ях з'явилась вода, про джерельце люди перестали піклуватись, і долина, де текло джерельце, перетворилась на непрохідний пустир.

Новітня історія Кринички розпочалась 2008 р. Цей новий початок джерельця був даний Божим провидінням. У 2008 р. стояла тривала посуха і городина сохла без вологи. До джерела зібралися жителі прилеглих вулиць відслужити молебень про дарування дощу. Люди попросили Бога, й увечері цього ж дня насунулися хмари і після тривалої спеки пішов тихий, рясний, життєдайний дощ. У провидіння Боже повірили не всі. Одні казали, що це – збіг, інші кепкували, мовляв, підгледіли в Інтернеті, деякі дивувалися: «дощ іде, а барометр показує протилежне». Після цього про це джерельце знову ніби як призабули. Але через два роки тривала весняно – літня посуха знову зібрала молільників просити Господа про милість у дощі. І чи не диво? Ясне небо, спекотне сонце, після молитви вірних засновується дощовими хмарами. Дощ пішов – не минуло й доби. І за свідченнями людей дощ пішов саме в Літині – у найближчих селах його або не було, або йшов незначний. Тож було вирішено навести біля джерела благоустрій, поставити хрест та здійснити облаштування.

У 2010 р., коли розпочалось облаштування Кринички, територія джерельця являла собою пустир, порослий чагарниками, високим очеретом й кропивою. Коли в попередні роки люди приходили сюди на молитву про дарування дощу, то заходити доводилося через річку Бугер балансуючи по каміннях або в брід. Для проходу до джерельця прокошувалась серед очерету й кропиви доріжка, а джерельце собою являло земляну ямку в яку була вставлена керамічна трубка, з якої текла вода.

Коли розпочалися роботи, підходили старші люди, дякували за добре діло, ділилися своїми спогадами відносно цього місця. Також розповідали, що десь тут вони, ще раніше, будучи малими, бачили камінь на якому був відбиток людської стопи. Таких каменів з відбитком стопи було віднайдено два. Перший камінь було знайдено в 2012 р., а другий – у 2020. Камінь з невеликим заглиблен-

ням схожим на відбиток невеликої людської ступні виявився посередині руслу річки Бугер. А невдовзі, того ж 2012 р., на іншому, зовсім невеликому камені, що був поруч із каменем зі стопою став проявлятися образ Божої Матері з Немовлям. Образ Богородиці проявився у вигляді подібному, як зображують Її на іконах. Дитина знаходиться на правій руці. На фотографіях, які були зроблені на початку з'явлення добре видно, що колір ризи Діви Марії помітно відрізняється блакитним відтінком хоча сам камінь є звичайним, сірим.

Одна жінка, яка проживає неподалік розповіла, що одного разу, коли ще тут був пустир, вона на місці, де знаходяться камені зі стопою й образом бачила Божу Матір на яву: «2012 рік – золота осінь. На деревах золоте листя, в річці тихо тече вода. Майже цілий вересень мені приходилось в обідню пору проходити через річку. Часто стомленою я зупинялася біля одного камінця. Біля цього камінчика завжди було затишно і тепло. Одного разу я просто сиділа і дивилась вдалечінь. Раптом все навкруг ніби пропало і з'явилась Божа Матір, яка ніби вийшла з каменю. Строга постать з нахиленою головою і сумними очима подивилась і ніби знову увійшла назад. Майже хвилину чітко було видно святу постать з сумними очима, схиленою головою. Пройшов час і на цьому святому місці люди збудували капличку. Прибрали навкруги, висадили квіти. Тепер люди приходять до святого місця, набратись святої енергії, щоб кожна людина могла стати добрішою, мудрішою, поступливішою. Кожного разу, приходячи до святого місця, відчуваю присутність Матері Божої, нашої захисниці, заступниці». Своє ім'я ця літинчанка побажала не розголошувати. З'явлення образу Божої Матері супроводжувалося низкою зілень. Майже щодня хтось розповідав про оздоровлення.

Вище було згадано, що каменів з відбитком стопи було віднайдено два. Перший камінь було віднайдено в 2012 р., а другий – 2020 р. Його знайденню передувала наступна подія. Як розповідає настоятель Свято-Миколаївського храму в Літині Православної Церкви України отець Андрій Грабар: «Зимом 2018-го року я служив службу в лікарняному храмі св. Цілителя Пантелеймона (в Літині – прим. авт.). Після служби, коли я завершив проповідь, слово попросила вчителька Шах Таїса. Така можливість й була надана, і вона розповіла всім присутнім у храмі наступне: «18 грудня 2018 року, напередодні дня Святого Миколая, я з донечкою пішла до Кринички. Ми набрали цілющої води і вирішили зробити кілька фотографій. У цей день був сильний снігопад, тому все навколо було казковим, попри те, що небо було затягнуте сніговими хмарами. Я фотографувала на мобільний телефон. Коли черговий раз натиснула на кнопку, то побачила якийсь спалах, він був миттєвим, тому я не звернула на це уваги. Коли ми повернулися додому і почали передивлятися світлини, то побачили одну, яка кардинально відрізнялася від інших. На ній була зображена моя донька, позаду якої світився силует, схожий на образ Діви Марії». За розповіддю Таїси – це був зовсім похмурий день без найменшого промінчика сонця. Фото було зроблене в протилежному напрямку від дороги, тому попадання «бликів» від фар авто неможливе. Ця подія сталася за кілька кроків від місця, де знаходяться камені зі стопою й образом Богородиці. З'явилася думка, чи не залишилось після цього з'явлення якогось видимого знаку [1].

Отець Андрій свідчить про відкриття іншого каменя з Божим знаменням: «Взимку 2020-2021 року, перебуваючи біля джерела, я вирішив розвідати ще нерозчищений від чагарників берег. Коли я дійшов до ріки, то побачив камінь, який був присипаний листям і гілками. У мене з'явилось незрозуміле хвилювання й передчуття того, що зараз я маю щось знайти й побачити. Коли я відгорнув з каменя листя й хмиз, то на камені я побачив заглиблення у вигляді стопи, яке виявилось по своїй формі ідентичним до того, відбитка, який був знайдений вісім років назад на початку робіт з благоустрою. Камінь з відбитком стопи виявився на відстані 25-30 метрів від відомого нам раніше місця в напрямі як з'являлась Божа Матір у світлі у 2018 році... Віднайдений у 2020 році камінь з відбитком стопи виявився у символічному місці. Саме в цьому місці ми переходили через ріку у 2008, 2010 роках. Інших проходів до Святого Джерельця тоді просто не існувало. Цією знахідкою Божа Матір нам показує, що Вона, як Господиня цього місця, невидимо зустрічала нас стоячи в двох кроках від нашого броду...» [1].

Згодом отець Андрій звернувся до художника Володимира Тихого з проханням про написання ікони. Робота тривала не один рік. Довгий час залишалась незавершеною верхня частинна ікони. Коли іконописець здійснював цю працю, то він мав завдання в верхній частині ікони символічно зобразити Літин – будівлі, вулиці, але написав церкву. Коли його запитали: «Володю, ми ж просили зобразити Літин, чому ж ви зобразили церкву?» Він відповів: «Мені, під час роботи над іконою приснився сон – хрести. І я не знав, що він означає. Я поїхав до Кринички, став і молився над каменем, де проявився образ Богородиці. І раптом на камені над Божою Матір'ю побачив хрести. І я почув голос: «Дивись це ж церква». І я побачив на камені церкву і тому її і написав» [1].

Зусиллями священника Андрія Грабара за активної участі місцевих благодійників Криничка розквітла до невпізнанності. Зараз тут знаходиться капличка, купальня, територія упорядкована в стилі сучасного дизайну, облаштовані лавочки, неподалік альтанки та дитячий майданчик. На прилеглий території отець Андрій ініціював встановлення пам'ятного знаку у вигляді козацького хреста на честь Небесної сотні та загиблих на сході України у новітній війні.

Біля Джерельця часто здійснюється Богослужіння до християнських свят. Проводяться також і патріотичні світські заходи. Так відбувся Всеукраїнський патріотичний фестиваль «Гальчевський фест».

Криничка наразі немає певного правового статусу, не є офіційною пам'яткою, але до цього місця постійно приїжджають люди з різних місцин, адже Джерело Пресвятої Богородиці стало візитною карткою Літина та всієї громади.

Джерела:

1. Грабар. А. Джерело Пресвятої Богородиці смт. Літин // Самвидав.
2. Кузьмін М. Сага про Літин. (упорядник В. Крилюк). Літин. 2005. 138 с.

*Руслан Зелінський
смт Літин
Вінницької області*

КОМАХИ – ПОМІЧНИКИ ЗЕМЛЕРОБА

У статті висвітлено роль біологічного методу захисту рослин за допомогою комах ентомофагів (пожирачів інших комах). Розведення мух трихограм показано на прикладі Літинського району на Вінниччині. Акцентовано на формальному підході до цього методу за радянських часів та висловлено перспективу щодо використання зазначеного способу захисту рослин у наш час.

Ключові слова. Трихограма, комахи, шкідники, біозахист рослин, біолабораторії, Вінницька область.

З початку розвитку землеробства людина ставила собі за мету якомога більше урожаю отримати від землі. Агрокультура пройшла значний період розвитку перш ніж досягти цієї мети. На цьому шляху була і залишається проблема боротьби з природними шкідниками культурних рослин. Аграрна наука поряд з хімічним захистом рослин має в своєму арсеналі біологічні способи знищення шкідників.

Допитливий розум ентомологів знайшов підказку в самій природі. Адже в екологічній системі живуть комахи, що знищують інших своїх родичів, які є небажаними для землероба. Тому вчені звернулися по допомогу до цих комах-рятівників сільськогосподарських рослин. Науковці називають цих комах ентомофагами, тобто пожирачами інших комах. Серед них є хижаки та паразити які порушують життєві цикли шкідників.

До цього бойового загону відноситься маленька мушка розміром до одного міліметра, яку називають трихограмою. Цей помічник агронома відкладає свої яйця в яйця, личинки і тіла дорослих особин комах-шкідників, таким чином вбиваючи їх. Такий процес відбувається в природі і без втручання людини. Однак, щоб його максимально позитивно використати для захисту рослин вчені задумалися над тим, як "приручити" цю крихітну комашку та поставити її на службу аграріям.

Вперше можливість застосування трихограми у боротьбі з шкідниками сільськогосподарських культур розглянуто 1895 р. на засіданні Лондонського товариства ентомологів і натуралістів. З того часу вчені практикували штучне заселення цих комах на сільгоспугіддя вражені шкідниками. І лише у 1930 р. американець С. Фландерс заснував механізовану фабрику з масового розведення яєць трихограми, які постачав у великій кількості фермерам [1].

Про трихограму заговорили вчені багатьох країн і розпочали промислове її розведення. Лабораторне виробництво цієї комахи в колишньому СРСР розпочалося з 1932 р., яке набуло найбільшого розвитку з 1970-х рр. З цього часу на території Української РСР створюють 13 біофабрик і 300 біолабораторій. А у 1989 р. трихограму застосовували на 10 мільйонах гектарів сільськогосподарських угідь, що складало четверть всіх орних земель [2].

У Літинському районі Вінницької області така біолабораторія була створена у 1977 р. Спочатку її розмістили в звичайному сільському будинку в колгоспному садку села Івча, а згодом виробництво

перемістилось до райцентру у будівлю сільгоспуправління. Тут в підвальному приміщенні і відбувалась таємниця зародження майбутніх бійців битви за урожай. Технологія доволі складна і потребує від лаборантів специфічних знань та досвіду. Якщо дуже поверхово, то на ячмені потрібно спочатку виростити зернову міль. А потім у яйця цієї молі мушка трихограма відкладає свої яйця. Ці своєрідні капсули, заражені яйця молі, які зберігаються при певних умовах, і є готовим продуктом, що використовується на полях.

Якщо дещо торкнутися деталей цього процесу, то слід зазначити, що трихограма має багато видів і навіть рас. На боротьбу з різними видами шкідників (совками, білявками, капустяною міллю, плодожерками, листокрутками та ін.) відряджають також певні види трихограм. Отже на посіви кукурудзи, цукрового буряка, капусти, конюшини, зернових запускають відповідні підрозділи бойових мушок.

З висипаних на поле, заражених в лабораторії, яєць молі розвивається личинка трихограми. З личинки утворюється доросла муха, яка при наступному розмноженні відшукує яйця шкідника та відкладає у них свої яйця. Таким чином шкідник залишається без потомства, а мушка знову розмножується. Процес повторюється, кожен раз обмежуючи шанси шкіднику для розмноження [3].

Здавалося б все просто: отримав у лабораторії пакетик з "біологічною зброєю", розсипав по полях, і забувся про шкідників сільгоспкультур. Проте перш ніж поширити готовий продукт біолабораторії потрібно було вести відповідні наукові дослідження: дотримуватися термінів, коли шкідник відкладає яйця, робити певні специфічні спостереження, висновки на предмет ефективності методу та багато іншого.

На практиці все відбувалося по-іншому. Радянська адміністративно-командна система не завжди прислухалась до порад науки.

Як згадують ветерани сільгоспвиробництва, за вказівкою райкому партії пакетики з біолабораторії надходили в сільгоспуправління. Там вони розподілялись по колгоспах і радгоспах, з рахунків яких відраховувались певні кошти за поставлену продукцію. Потім агроном мав за певною технологією розсипати вміст цих пакетикув по посівах. Окремі це завдання виконували сумлінно. Але у більшості випадків, як зазначають тодішні працівники служб захисту рослин, наданий продукт висипався при польовій дорозі, а у гіршому разі – викидався у смітник.

Така ситуація була наслідком скептичного ставлення до даного методу боротьби з шкідниками. На думку тодішніх фахівців в цій галузі процес можна було поставити на наукову основу, зробити якісні експерименти та дійти до висновку ефективності такого способу захисту рослин. Проте на це не вистачало часу, адже з райкому віддавалися команди вченим агрономам: контролювати низку господарських робіт у колгоспах і радгоспах, їздити на вранішні та вечірні дійки, сидіти у засідках, щоб ловити доярок з пляшкою молока, стояти біля комбайна та інші недоречності. Тому на кваліфіковану роботу не вистачало часу, а отже і розведення мух звелось до формальності.

Однак з високих трибун на конференціях виголошувалося про передовий, екологічний метод боротьби з шкідниками сільгоспкультур. Публікувалися статті, захищалися дисертації. А на місцях мушка трихограма все більше і більше втрачала авторитет. Вже з райкому не лунала команда про поширення пакетикув з чарівними яйцями по господарствах. Завідувачка лабораторії вже сама їздила по колгоспах і радгоспах та благала керівників купити свою продукцію. Популярність цього способу біозахисту рослин настільки впала, що лаборантів цього закладу почали називати "мухами". Логічним наслідком цього було закриття біолабораторії у Літинському районі десь у 1985 р.

Так невміла компартійна стратегія призвела до поразки мушки трихограми у битві за урожай.

Проте за межами залізної завіси, закордонні господарі полів ефективно використовували комах-ентомофагів в боротьбі з шкідниками сільськогосподарських культур. І на сьогодні в Україні є чимало лабораторій, які вирощують трихограм та пропонують фермерам. Яйця цих мух вже не викидаються недбалим агрономом обабіч поля, а поширюються над посівами за допомогою дронів.

Біологічний метод захисту рослин не витіснив хімічного, але використовується в органічному землеробстві. І мушка-трихограма знову на передовій битви за урожай.

Джерела:

1. Агат Я.В., Семенець Н.О. Біологічний метод захисту рослин – використання трихограми. Карантин і захист рослин. 2016. №1. С.12-14.
2. Білик М. О. Масове розведення паразитичних і хижих членистоногих : навч. посібник. Харків : Майдан, 2012. 300 с.
3. Біологічні методи захисту агроєкосистем. Опорний конспект лекцій / Укл. Хоменко Л.Г. Миколаїв, 2021. 67с.

ФОРМУЄМО ЕКОЛОГІЧНУ СВІДОМІСТЬ ДІТЕЙ (З досвіду роботи Хмельницької обласної бібліотеки для дітей імені Т. Г. Шевченка)

У статті висвітлюється робота Хмельницької обласної бібліотеки для дітей імені Т. Г. Шевченка з питань екологічної освіти та виховання дітей. Розкриваються заходи і методи навчання користувачів-дітей бережливого ставлення до природи, її охорони, а також формування екологічної відповідальності та екологічних знань.

Ключові слова: екологія, довкілля, формування екологічної культури дітей, екологічне виховання, екологічні проєкти, Хмельницька обласна бібліотека для дітей імені Т. Г. Шевченка.

Одним з основних напрямків роботи бібліотек для дітей є виховання дбайливого ставлення до природи, а також вивчення її явищ і закономірностей. Велике значення мають знання дітей про екологію та охорону навколишнього середовища. Діти повинні знати, що, оберігаючи природу нашого краю та дотримуючись здорового способу життя, вони збережуть і своє здоров'я, і екологію своєї землі.

Бібліотеки є активними учасниками Всеукраїнських конкурсів та акцій з питань формування екологічної культури дітей та підлітків. Так, відбувся Всеукраїнський екологічний конкурс дитячого малюнка "Майбутнє планети у наших руках". Організаторами конкурсу стали Національна бібліотека України для дітей, Національна спілка художників України, Державна екологічна інспекція України, Благодійна організація "Фонд Миколи Томенка "Рідна країна", Народний депутат України IX скликання Олена Криворучкіна. Тема року – "Вплив війни на природу України: наслідки та шляхи відновлення". В конкурсі взяли участь читачі-діти різних вікових категорій. Основними завданнями Конкурсу є формування екологічної компетентності дітей; стимулювання їхньої пізнавальної активності та творчих здібностей; промоція заходів у сфері охорони навколишнього середовища, що постраждало від наслідків війни; популяризація екологічного способу життя і мислення; утвердження екоцінностей і поваги до своєї Батьківщини, бажання читати та ілюструвати книжки екологічної тематики; сприяння екологічному розвитку дружньої до довкілля особистості, її ідентифікації з природою.

Починаючи ще з 1998 р., в Україні щорічно в третю суботу квітня відзначається День довкілля. Підвищувати рівень екологічної свідомості дітей і дорослих, брати участь в реалізації цілей сталого розвитку України покликані і бібліотеки. З цією метою обласна бібліотека для дітей імені Т. Г. Шевченка в переддень свята організувала обласну акцію "Захисти довкілля". До акції доєдналися дитячі та публічні бібліотеки територіальних громад області. Для читачів-дітей у бібліотеках були влаштовані книжкові виставки екологічної тематики, проводились різноманітні заходи: екострім "Чисте містечко – чисте сумління", екологічний барометр "Живої природи душа промовляє", екологічні подорожі "Всі рослини і тварини вкрай цікаві для дитини", вікторини "Знавці природи", конкурси малюнків "Врятуй довкілля", виготовлення інформаційних плакатів "Майбутнє планети у наших руках", інформаційні бесіди "Природа – наш дім" тощо. Працівники бібліотек, юні читачі зі своїми батьками, працівники культури, освіти доєдналися до практичної участі у захист довкілля: прибирали прилеглі до закладів території, вулиці, парки, садили дерева, кущі, квіти тощо.

Хмельницька обласна бібліотека для дітей імені Т. Г. Шевченка є учасником цікавого і надзвичайно актуального Міжнародного освітнього проєкту, що реалізовується ВГО Українською бібліотечною асоціацією у партнерстві з польськими та українськими інституціями Цілі сталого розвитку. Працівники бібліотеки вивчали європейський досвід роботи з дітьми щодо впровадження ідей та вивчення Цілей. Проєкт отримав схвальні відгуки від школярів пришкільних таборів, вчителів та дівчорі міста Хмельницького. Було опрацьовано 5 Цілей сталого розвитку. Найбільшу увагу дітей привернули теми "Сортування сміття" – Ціль сталого розвитку – "Відповідальне споживання та виробництво". Процес сортування сміття виявився для дітей досить цікавим. Вони швидко зорієнтувалися, якого кольору контейнер підходить саме до їхніх відходів. А ще учні розповіли, як сортують сміття вдома та в школі. Приємно спостерігати, що діти усвідомлюють, якої шкоди навколишньому середовищу завдають певні відходи, які ми просто викидаємо у смітник. Великого резонансу набула і тема "Чиста вода та належні санітарні умови". Ціль була досягнута у міському сквері – місці, де збирається найбільше дівчорі. Тема води була актуальною! Бібліотекарі не лише розповідали про її значення, а й показали, як легко вода може змінювати свій стан. Експериментували, досліджували, і

навіть, закликали дощ. Колектив бібліотеки щиро вдячний усім організаторам проєкту за надані матеріали, цікаві розробки ігор і творчих завдань, книги з казками та освітні фільми. Додатки до ігор і завдань “Малий громадянин світу” стали незамінним та корисним матеріалом для бібліотекарів.

Робота в проєкті продовжиться і надалі, бо щиро переконані, аби здійснити глобальні і якісні зміни у соціальних, економічних та екологічних сферах, варто докласти всіх зусиль для виховання маленьких, але свідомих мешканців планети. Завдячуючи керівнику ГО Екологічна нація Богдану Красавцеву, бібліотека отримала електронний примірник книжки “17 Цілей ООН, що змінять СВІТ”, який можуть читати користувачі нашого сайту.

Користувачі бібліотеки повинні дорослішати з переконаннями, що людина та природа – неподільний живий організм, і якщо знищити хоч одну якусь частину, то загине все інше. Саме цьому сприяють заходи еко-проєкту “З думкою про майбутнє”. Проєкт об’єднав заходи екологічного спрямування, які розкривають сутність екології як науки та сфери практичної діяльності людини. Діти вивчають екологічні права та обов’язки громадян України, вчать оцінювати стан навколишнього середовища, регулювати власні споживання та спосіб життя, брати участь у практичних природоохоронних діях.

Прищепити екологічне мислення, сформувати основи екологічної культури, навчити вирішувати екологічні завдання і проблеми допомагає дітям і підліткам еко-квест “Знаю. Вмію. Бережу”. Під час гри читачі виконують практичні завдання і відповідають на теоретичні запитання, рухаються від станції до станції згідно карти. На одній із станцій діти вчать сортувати сміття, надавати йому друге життя. На іншій – за допомогою музичних творів, читачі відгадують, про яке дерево або квітку співають, а також розпізнають звуки природи. Ще на одній станції на дітей чекає гра-дослід “Забруднена вода”. Забруднення моря нафтою все частіше призводить до локальних екологічних катастроф. Разом з читачами проводяться досліди. За кожне виконане завдання учасники отримують частинку пазла. Допомагає дітям еко-патруль, який оцінює відповідь та спрямовує до наступної станції. З окремих пазлів в кінці квесту діти збирають макет Землі.

Жити в гармонії з природою вчать користувачі бібліотеки під час екологічної онлайн-гри “Врятуй землю”. Створена в програмі Learning Apps, вона знайомить читачів з рідкісними і зникаючими рослинами України, з тваринами, які занесені до Червоної книги.

Віртуальний красназничий марафон “Заповідними стежками Хмельниччини” демонструє читачам красу і неповторність Подільського краю. Розпочинається марафон з відвідин найбільшого в Україні і Європі Національного природного парку “Подільські Товтри”. Діти віртуально відвідують надзбручанську Пущу відлюдника з печерою, що знаходиться на самій вершині гори поблизу курортного містечка Сатанів. Непересічне враження отримують діти від кристалів та стін печери Атлантида, від затопленого селища Бакота. Віртуальна мандрівка в теперішній час стала своєрідним гідом для дітей, які нещодавно вимушено переїхали до нашого міста.

Чорнобильська катастрофа – найбільша екологічна катастрофа сучасності. Еко-репортаж “Чорнобиль: пам’ятати, щоб жити” дозволяє відчувати трагічність подій квітня 1986 року. Переглядаючи на екрані жахливі кадри трагедії, гортаючи сторінки книг, читачі дізнаються не тільки про ліквідаторів катастрофи, про те, як аварія забрала життя багатьох тисяч людей, а й як перетворила ліси і поля на зону відчуження, завдала колосальної шкоди екології Європи. Цікавим відкриттям стала віртуальна телепортація “Чорнобиль. 37 років тому...”. Діти змогли зануритись в атмосферу багаторічної давності, переглядаючи кадри на великому екрані: життя простих жителів Прип’яті до трагедії, як сталася аварія, як її ліквідували, як виглядає зараз зона відчуження. І найголовніше – діти зрозуміли, що планета потребує дбайливого нашого ставлення і потрібно не руйнувати наше середовище, адже нам всім тут жити.

У Хмельницькій обласній бібліотеці для дітей імені Т.Г.Шевченка працює клуб віртуальних мандрів “Подорож Україною”. Читачі віртуально подорожують цікавими та визначними місцями України. Віртуальна мандрівка “Карпати. Долина крокусів” демонструє дітям неперевершену красу українських Карпат та її дивовижну долину крокусів. Юні мандрівники під час відеоподорожі дізнаються, в яких куточках нашої країни найбільше водоспадів, які з них є природними, які – найповноводнішими. Ялинський, Манявський, Женецький Гук, Шипіт – найгарніші водоспади Закарпаття. Разом з тим, клубівці знайомляться з унікальними місцями, географічними цікавинками, старовинними унікальними маєтками, замками, церквами, спорудами Хмельниччини. Навіть далеко за межами країни відомі літописний Меджибіж, замки у Старокостянтинові, Сутківцях, Антонінах, Національний природний парк “Подільські Товтри” та палацо-парковий ансамбль “Маєток Самчики”.

“Майже наукова лабораторія” також має екологічне спрямування. Крім того, що діти проводять цікаві фізико-хімічні досліди з різними матеріалами, вони ще вчаться сортувати сміття та надавати “друге життя” використаним речам. На майстерці “Паперова ейфорія” йде мова про папір та про те, як дбайливо його використовувати. Разом з дітьми виготовляються бонбоньєрки з паперових стаканчиків. Заняття у лабораторії – це не тільки весело, а й пізнавально.

Підлітки активно відгукнулися на онлайн-флешмоб “Краса поряд”. Цікаві оригінальні світлини ще раз довели, що краса поряд, у щоденних простих речах. Її просто потрібно помічати.

Роль казки у вихованні дітей важко переоцінити, а екологічні казки цікаві, насамперед, новизною сюжету і введенням незвичайних персонажів. Завдяки казкам, дітям у доступній формі можна розповісти про складні явища в природі, про відносини природи і людини та важливості людської праці. Особливе місце займають казки, придумані самими дітьми. Тому корисною та пізнавальною для читачів була мандрівка книгою “Екологічні казки”. Діти слухали казки із збірки, переглядали мультфільм “Людина і планета”, відеоролик “Як сортувати сміття”, а потім самі попрактикувалися у сортуванні відходів, збирали екологічні пазли “Збери прислів’я”, відгадували вікторину “Природа навколо нас”. Діти також дізналися, які екологічні проблеми переслідують людство і що потрібно робити, щоб зберегти екологію чистою. На завершення діти взяли участь у майстерці “Друге життя пластикової пляшки”.

Упродовж свого існування людство здійснювало величезний, часто необдуманий, вплив на природу. Багато з того, що зараз створюється, сприяє знищенню природи. Щоб розібратися в правильному і не правильному використанні природних ресурсів, для молодших школярів була започаткована цікава гра “Жива газета”. Розділи газети розподілені на 4 теми: земля, вода, рослини, тварини. До цих тем підібрані завдання, коли діти обирають відповідну тему, відкривається ланцюжок завдань, які потрібно виконати.

Ось так через гру юні українці усвідомлюють, що захищати й оберігати природу – наш перший обов’язок. Отримані знання про навколишній світ повинні підкріплюватися наочними прикладами для того, щоб діти бачили позитивний результат своєї діяльності та мали бажання удосконалювати свої досягнення. Цьому і сприяв екологічний квест “Тасмниці природи-чарівниці”. Діти вступили у загони “Рятівників природи” та “Зеленого патруля”, проходили зупинки-випробування, де кожна із зупинок – “Лісова”, “Небесна”, “Заповідна” – частинка навколишньої природи. Завдяки конкурсам і завданням, діти отримали нові знання про природу, її мешканців, про те, як зберегти Землю.

Неабиякої популярності набув і такий напрямок роботи як апсайклінг. Розповідаючи дітям про екологію та методи збереження природи, ми приділяємо багато уваги відходам. Пояснюємо, як і для чого потрібно їх сортувати, як смітити менше. І тут виникає питання: що робити з непотребом, який уже є? Відповідь маємо: йому можна дати нове життя. Тому вироблення органайзерів для канцелярії, годівничок для птахів, ваз для квітів, пошив екоторбинок, чохлів для мобільних телефонів – прекрасна ідея перевтілення сміття в цікавий творчий процес.

Популярною стала серед читачів інформаційна листівка “Живи в стилі ЕКО”, яку виготовили працівники відділу забезпечення інформаційних та бібліографічних потреб користувачів до дня інформації “Зона уваги – чисте довкілля”

Див.: (https://www.odk.km.ua/?dep=2&w=show_news&dep_up=3&dep_cur=19&news_id=1181#gsc.tab=0)

Її зміст допоможе дітям усвідомити необхідність збереження чистого повітря, води, лісу та річок. Вона містить різноманітні поради “Вузлики на пам’ять” та корисну інформацію, як правильно і економно використовувати земні багатства, а ще – як поводитись у навколишньому середовищі, жити в повній гармонії з природою, жити в стилі ЕКО. Дітям також презентували відеофільм і книгу Г.Ткачук “Книжка про сміття”, а також вікторину на сайті бібліотеки.

В останні роки природа все більше забруднюється, піддається руйнуванню, знищується. Чи часто ми бачимо прозору річкову воду, чистий пісок, дихаємо чистим повітрям без запаху бензину та пестицидів? Задумаймося про долю природи. Ми повинні зробити все, щоб допомогти зберегти всі її надбання. Тільки людина може зупинити природні і техногенні катастрофи, які несуть за собою безліч людських смертей. Ми повинні знати і пам’ятати, що від кожного з нас залежить, чи буде чистим наше довкілля, чи буде захищеною наша природа, чи буде придатною для життя наша планета, стати розумним господарем на своїй землі. Бібліотека є активними учасниками формування екологічної культури дітей і підлітків. Ми вчимо бачити і розуміти красу навколишнього світу, бережливо ставитись до природи і охороняти її, формуємо екологічну відповідальність за майбутнє сучасної цивіліза-

ції. Екологічне просвітництво, екологічна освіта та екологічне виховання формують моральні принципи дитини, що визначають його поведінку у сфері довкілля.

Свідоме і бережливе ставлення кожної людини до природи можливе тільки при наявності екологічної культури, широких екологічних знань, тому бібліотеки відіграють важливу роль в екологічній освіті та вихованні екологічної культури дітей.

*Ірина Корчевна
м. Хмельницький*

ПОТОЙБІЧЧЯ ЕКСПОЗИЦІЇ

Висвітлюються інноваційні підходи у побудові сучасних експозицій природничої тематики на прикладі нової експозиції Хмельницького обласного краєзнавчого музею «Непізнаний світ комах».

Ключові слова: Задзеркалля, експозиціонер, бабки, плавунці, колективний інтелект, портрети ос, Волошин, жуки, метелики, інтерактив, парафін, воскові олівці, нора, джмелі, майстерка.

*«План, що й казати, був чудовий: простий і ясний, краще не придумати.
Недолік у нього був тільки один: було зовсім невідомо, як привести його у виконання»
Льюїс Керрол «Аліса в країні чудес»*

Таємниці, пригоди, відкриття, подорожі у незнаний світ – це все є синонімами побудови експозиції. Так-так, не дивуйтеся! Більш того, знаю, що справжні музейники мене зрозуміють з півслова. Хоч би яким був обізнаний експозиціонер, як володів би інформацією, але коли постає питання про показ, донесення, зацікавлення – кожен з нас перетворюється на Льюїса Керрола, що веде свою Алісу кролячою ніркою до Задзеркалля... Тож, запрошую у «Задзеркалля» Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

«НЕПІЗНАНА планета комах» – назва експозиції, що спонукає долучитись не лише до пізнання, але й до нових відкриттів та знахідок, а їх буде ще чимало! Вас зустрінуть ті, хто пам'ятає появу динозаврів на нашій планеті, хто, на відміну від нас, бачив гігантський розмах крил бабок на власні очі (до 1 м), а не у відбитку. Тож, гігантські таргани без найменшого пітету відсканують вас своїми вусиками і повернуться до свого звичного життя (навіть чаю не запропонують). А ми зануримося у підводні володіння плавунців, хребтоплавів, водяних скорпіонів, водомірок, волохокрильців і, звичайно ж, бабок. Спробуємо уявити гігантські розміри комах, розглянувши їх крізь збільшувальне скло й (нібито цього замало!) отримаємо «запрошення на прийом» до перетинчастокрилих. Згідно жанру Задзеркалля – все маленьке – збільшене, все мовчазне – промовляє... Запрошуємо до портротної галереї ос, де представлені виконані відомим колекціонером І.П.Волошиним графічні ростові портрети ос (збільшені у 10 разів) з анотаційним супроводженням щодо самих значущих моментів їхнього життя. Долучившись до прекрасного, відвідаємо з гостинною домовки перетинчастокрилих, де господині охоче розкриють не лише секрети ведення домогосподарства, вирощування й виховання молоді, але й таємниці домобудівництва. І якщо відвідини витончено-аристократичних осель дарує відчуття «аудієнції» у королівських осіб, то наступне знайомство змушує «зняти капелюха» перед Творцем колективного інтелекту, адже повне взаємозаміщення та взаємопорозуміння у мурах, майстерності та швидкості їх консолідації у критичних моментах позаздрить будь-який стратег і тактик людського світу.

Знайомство з гігантськими жуками та «не жуками» переконають, що великий не означає страшний та небезпечний. І якщо ви на якусь мить відчуєте себе емоційно переповненими зустрічами, іменами, таємницями й технологіями, то веселий інтерактив дозволить захопитись ентомологічною топонімікою – спробувати дати назви комахам, згідно їх подібності до живих істот чи неживих предметів.

І весь час подорожі Вас буде приваблювати й водночас дещо лякати темними отворами своїх ходів... велетенське дерево. Але ось раптово в ньому з'являється світло, яке вабить... Пробачте, що дозволяю собі зберегти інтригу, надавши можливість розгулятися Вашій фантазії, а щоб підтвердити або спростувати уявлене, запрошуємо Вас до нашого «чарівного дерева».

Біля виходу з дерева Вас чекає інтерактив, наукові та гумористичні інсталяції та інформаційно-пізнавальний блок. А далі Ви поринаєте у світ «ожилих квітів». Двостороння прозора вітрина дозво-

лить відчутти себе ніби на показі високої моди й в усіх дрібницях роздивитись вишукані шати лускокрилих. «Метелики України», «Метелики світу», загадкові, схожі на колібрі «Бражники» – феєрія барв і візерунків зачарує, візьме в полон вашу уяву, надихне на творчі звершення. І на завершення подорожі Вас чекає переліт від Канади до Мексики із тисячею.. Данаїд монархів.

Віртуальна подорож у Задзеркалля добігла логічного кінця, але не поспішайте, давайте завітаємо за лаштунки, у майстерню експозиціонерів – творців казкових див.

Будь-який проект починається з облікової роботи, яка, як не дивно, за повної відсутності творчості, між тим, дає поштовх для польоту фантазії. Систематика надає повну уявлення про предмети і починається другий етап роботи – збір цікавинок і водночас розробка концепції. Ще один із цікавих моментів нашої роботи – спілкування з науковцями-ентомологами, з бджолярами, палеонтологами та мікробіологами; ми повертаємось до Фабра, В.С.Гребенникова, Єрмоленко, Халіфмана, Тулешкова; співпраця з художниками, робота з електронними ресурсами тощо.

І ось, нарешті, починається етап «зроби сам»: збір рослин для об'ємної та пласкої сушки і виготовлення інсталяцій. Ми «виростили» дерево (цілих два!), «віднайшли» відбиток гігантської бабки. А оскільки вітрини намагались зробити максимально інформативними, водночас не зашкодити комахам і не перенавантажити їх анотаційним матеріалом, тож довелося освоїти мистецтво «комашиного» будівництва: підземна печерка місячних копрів, їдальня скарабея, «шведський стіл» мертвоїдів, реалітешоу «За склом. Мурашник» і звичайно ж, домівки перетинчастокрилих... Ми освоїли роботу бджоли-листоріза, відчули себе ксилокопами та пемфредонами.

Та, мабуть, найбільше творчої наснаги і практичних навичок дісталось домівці джмелів, розташованій у мишачій нірці. На той момент жодних зразків інсталяцій або фото розрізу реальної домівки справжніх джмелів знайти не вдалося. Дослідивши чорно-білі ілюстрації Фабра, В.С.Гребенникова, В.С.Кип'яткова та І.А.Василькова; відео прихованою камерою того, як самка джмеля не дає змоги миші повернутися до власної нори та кілька фото гнізд джмелів-зозуль, ми склали приблизну уяву про те, якою має бути оселя справжнього джмеля (в нашому випадку – малого земляного).

А далі в хід пішли пінопласт, суміш чорної, коричневої та зеленої фарб, змішаних з ПВА, парафін із восковими олівцями для воскової кришечки, медових горщиків, коконів та личиночника; суха трава – для устілки гніздової камери та для трав'яного покриву. Якщо виготовлення личиночника не викликало питань, то горщик і кокони змусили напружити уяву. Тож за основу для горщика обрали дерев'яну діжкоподібну намистину із широким отвором, а для коконів – веретеноподібні, із вузьким. Розтопили парафін та восковий олівець жовтого кольору і, закріпивши намистину на зубочистці, занурювали у гарячу суміш, поки не досягли потрібної товщини та кольору. Подібне зробили й з частиною коконів (нерозкритих). Кокони, з яких вже «вийшли» личинки, зробили темнішого кольору, додавши помаранчевого воскового олівця у розчин. Тришарову конструкцію монтували за допомогою фарбованого дроту. Поверхню купини, в якій розташована домівка пофарбували й щільно засипали землею. За допомогою клею та шпильок закріпили наземну рослинність. Влаштували «новосілля» і... розпочали роботу над новим «будівництвом»

Можливо, викладення однієї з наших майстерок було коротким, проте пізнавальним, корисним та цікавим.

Етапи створення «Гнізда джмеля»

Матеріали на столі

Підготовка основи

Гніздо готове!

*Світлана Крижановська
м. Хмельницький*

МУЗЕЙНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТАРІУМ ЯК НОВА ФОРМА КОМУНІКАЦІЇ З АУДИТОРІЄЮ (з практики Хмельницького обласного краєзнавчого музею)

У статті йдеться про музейні нововведення з застосуванням лікарських рослин, дегустацією трав'яних чаїв та елементами ароматерапії.

Ключові слова: музейний експериментаріум, традиційна медицина, народна медицина, лікарські рослини, ароматерапія, дегустація чаїв.

Одне з надважливих завдань музейного маркетингу – максимально збільшити кількість аудиторії, для чого необхідно підняти якість музейних послуг. Цього, зокрема, можна досягти завдяки удосконаленню методики музейної роботи шляхом періодичного запровадження нових нестандартних методів спілкування з нею.

Серед цьогорічних нововведень – музейний експериментаріум «Медицина краю у минулому. Ліки навколо нас». Захід охоплює різні вікові категорії та, у разі потреби, може мати мобільний характер.

У нашому «арсеналі» – давні медичні інструменти, заздалегідь підготовлений кошик з висушеними рослинами, а також тематичні фото та ілюстрації.

Цей нетрадиційний музейний урок поділено на 3 частини: теоретичну, практичну та діалог. Під час теоретичної частини лектор знайомить слухачів з зародженням медицини краю у минулому та цікавими фактами про неї, відомостями про перших лікарів, їх способи лікування; історією відповідних навчальних організацій та закладів.

Друга та третя частини – практичні. Учасникам дійства розкривають «секрети» народної медицини, з яких вони дізнаються переважно про корисні властивості лікарських трав, розглядають та обговорюють їх ознаки, слухають легенди тощо. Йдеться про рослини, які знайомі фактично кожному. Це трав'янисті – ромашка лікарська (*Matricaria recutita*), нагідки (*Calendula*), м'ята перцева (*Mentha piperita*), меліса лікарська (*Melissa officinalis*) та кущові – шипшина звичайна (*Rosa canina*) та калина (*Viburnum*).

Особливість цієї частини – ароматерапія. Учасники зустрічі розгадують та порівнюють аромати, причому роблять це у формі гри, з заплющеними очима. Як приклад, – розпізнають аромати м'яти перцевої та меліси лікарської.

Однак ароматерапією зустріч не обмежується. Чай з кожної із згаданих під час музейного уроку лікарської рослини присутні мають можливість спробувати на смак. Дегустація чаїв, поєднання смаків, змішування та порівняння кольорів – головна родзинка заходу.

Під час чаювання відбувається діалог. Співрозмовники отримують можливість і задати тематичні запитання, і поділитися сімейними рецептами застосування лікарських рослин.

Нові методи музейного спілкування вже отримали позитивний відгук від Хмельницького відділення Товариства Червоного Хреста України та Центру комплексної реабілітації для осіб з інвалідністю «Родинний затишок» – благодійних організацій, з якими ми тісно співпрацюємо.

Науковці Хмельницького обласного краєзнавчого музею сподіваються, що подібні методи спілкування сприятимуть встановленню зворотного зв'язку між відвідувачами та музейними спеціалістами, а також посилять саму ефективність музейно-педагогічної та просвітницької діяльності.

*Володимир Лазаренко
м. Вінниця*

ШОВКОВА НИТКА ЗАВДОВЖКИ В ТИСЯЧІ РОКІВ

Задовго до того як шовк потрапив на українські терени, його продукували в Китаї. Історія шовку налічує понад 5 тисяч років. Протягом 20-ти століть китайці зберігали секрет розведення тутового шовкопряда та виробництва цінної тканини. Займалися цієї державно важливою справою при дворі імператора, а розголошення технології чи вивезення яєчок шовкопряда були смертно карані. Проте у II столітті до нашої ери греки (шовкопрядові яєчка) потрапляють нелегально до Кореї звідки через три сотні років шовківництво поширюється на Японських островах. У Японії шовківництво набуває нового етапу розвитку, воно перестає бути державною таємницею. Більше того, принц Сью Ток Даши сприяє розвитку цієї галузі, що призвело до масового захоплення японцями виготовлення шовкової нитки.

Разом з тим таємниця цього загадкового ремесла розголошується і в інших куточках світу. Так на початку V століття китайська принцеса вирушивши до свого нареченого правителя Бухари привезла з собою цінний скарб – грону (яєчко шовкопряда), заховавши його у зачісці. Після цієї напівлегендарної події шовківництво стало поширюватися на теренах Середньої Азії. Про проникнення шовківництва на європейські терени свідчить детективна історія про грецьких монахів, які перебуваючи у 556 році у Китаї, в середину посохів заховали яєчка шовкопряда і привезли їх візантійському імператору Юстиніану. Це стало початком розвитку шовківництва в Туреччині, на Балканах, в Греції та Сирії. Через два століття цей секрет стає відомим в Іспанії, на берегах північної Африки та на Кавказі. Тузовий шовкопряд був навіть військовим трофеєм. Так у 1130 р. король Сицилії Роджер II як військову здобич відібрав у греків цінну шовкопрядну комаху.

Поширюючись далі Європою шовкопрядне ремесло, як згадано вище, перетнуло кордони Російської імперії. Згодом в СРСР починання царської влади у цій галузі було продовжено та розвинено. В Радянському Союзі виробництво шовку набуло стратегічного значення. Адже крім використання цієї тканини в легкій промисловості для пошиву одягу і медицині для хірургічних ниток виникла потреба у виготовленні парашутів для авіації. Шовківництву була приділена значна увага з боку радянської влади. До шовківничої роботи залучали також пенсіонерів, студентів та школярів. Вагомим етапом у розвитку шовківництва стало відкриття у 1931 р. у Вінниці Українського науково-дослідного інституту шовківництва, який виконував науково-методичні та координуючі функції в цій галузі. У 1933 р. інститут було переведено на базу Мереф'янського шовкорядгоспу (під Харковом) і реорганізовано в Українську дослідну станцію шовківництва.

З початком Другої світової війни та окупацією нацистською Німеччиною території Української РСР нова влада намагалася розвинути цю галузь сільського господарства. Очевидно, що першочерговим завданням стояло постачання шовкової тканини для авіації. На окупованій території нацистами були сформовані адміністративно-територіальні та галузеві органи управління. В тому числі діяли відповідні структурні сільськогосподарські підрозділи.

Так зі сторінок колабораційної газети "Вінницькі вісті" від 14 вересня 1941 року агроном Вінницького обласного сільськогосподарського управління Б. Качуровський звертається до вінничан з пропозицією щодо необхідності відродження та розвитку шовківництва. У статті "Розвивайте шовкі-

вництво" з пропагандистською метою не акцентуючи особливої уваги на необхідності виробництва шовку для військових потреб окупантів, вказано на широку сферу використання шовкової тканини: в млинарстві – для виготовлення тонких сит, в рибальстві – для снастей, в електротехніці – для ізоляції, в медицині – для хірургічних ниток, в музичних інструментах – для струн. І звісно ж – для оборонної промисловості. Запровадивши "новий порядок" нацисти зберегли радянські колгоспи, назвавши їх громадськими господарствами. У галузі шовківництва таким господарствам ставилось завдання насаджувати якнайбільше дерев шовковиці і зберігати вже існуючі насадження. На той час на Вінниччині крім тутового шовкопряду практикувалось вирощування також і дубового шовкопряду, що поїдав дубове листя. У даній публікації аграрний чиновник зауважує, що з 1938 по 1941 рік у Вінницькій області посаджено біля 1000 гектарів плантацій шовковиці в Бершадському, Крижопільському, Піщанському, Ободівському, Ольгопільському, Барському, Могилівському, Чернівецькому, Томашпільському, Яришівському та Ямпільському районах. Нові госпродарі планували довго хазяйнувати на підкорених землях, тому у статті агронома вказується на довготривалі плани дій. Зокрема фахівець зауважує, що насадження шовковиці з третього року дає листя, придатне для споживання шовкопрядом. Але не всі громадяни та колгоспи (вживалися і старі терміни) належно доглядають дерева шовковиці, йдеться у статті. Тому агроном дає поради, як правильно доглядати за шовковицею та вирощувати саджанці цього дерева на майбутнє. В планах сільгоспуправління – восени 1941 року організувати прикопку саджанців шовковиці з подальшою їх висадкою навесні 1942 року. За правильного догляду за шовковичними плантаціями з 1 гектара насаджень можна отримати 10 тонн листя для тутового шовкопряду. А це в свою чергу дасть змогу виростити 150 тонн тутових коконів, замість 15 тонн, як було раніше. Агроном Б. Качуровський зазначає, що кліматичні умови Вінницької області придатні для розвитку шовківництва, а тому закликає громадян докласти зусиль для збільшення виробництва шовкової сировини. У публікації зазначено, що військові події не дали змоги здати кокони тутового і дубового шовкопряду весняної викормки. А отже цю технологічну процедуру автор статті планує провести навесні 1942 року [2].

Після вигнання нацистів в Радянському Союзі відновлюється шовківнича галузь. У повоєнний час в Українській РСР шовківництво активно розвивалось в 16 областях: побудовано 5 державних та обласних шовківничих підприємств, Київський шовковий комбінат, Запорізька кокономотальна фабрика.

Найбільшими темпами шовківнича галузь в Україні розвивалась в кінці 1980-х років. До 1991 року шовківництво дотувалось державою, так як кліматичні умови в Україні не дають змоги бути шовківництву рентабельним. Щорічне виробництво коконів тутового шовкопряду складало 1300 тонн та 500-600 кг грени.

Після 1991 року в умовах економічної кризи та намагання впровадження ринкових відносин відмінено державне дотування галузі, а зростання цін на енергоносії призвело до збитковості галузі. Понад 1500 господарств незалежної України припинили вирощування шовкосировини. В цей час спостерігаємо окремі потуги уряду зберегти галузь. Ще у 1992 році Кабінет Міністрів України видає постанову від 2 березня про збільшення виробництва коконів тутового шовкопряду в 1992-1995 роках. Уряд доводить загалом план поставки коконів тутового шовкопряду державі у розмірі 1000 тонн щорічно. Кожній області також доведено свій річний план, так якщо для Вінницької області він склав 30 тонн зазначеної продукції, то для Запорізької цей показник сягав 146 тонн щороку.[4]

У 1993 році створено державне об'єднання з шовківництва України "Укршовк". Українське шовківництво в активний період свого розвитку відзначено певними здобутками. Гібриди і шовкопряди селекції Харківського інституту шовківництва вийшли на рівень кращих світових стандартів. Виведено вітчизняну породу дубового шовкопряду Поліський тасар, який акліматизований до умов України, Білорусі та середньої смуги Росії. Поживою для цього шовкопряду є листя дуба, граба, бука, верби та берези. Шовкопродукція України експортувалась у В'єтнам, Грецію, Болгарію та навіть на батьківщину шовку, в Китай [5]. В 2004 році галузь стала прибутковою, а наступного року Україну прийнято до Асоціації Шовку країн Чорного, Каспійського морів і Центральної Азії. Однак апогеєм відсутності державної підтримки шовківництва стало розпорядження Кабінету Міністрів України від 2007 року про ліквідацію Інституту шовківництва Української академії аграрних наук, що знаходився в м. Мерефа на Харківщині [3].

На сьогодні українське шовківництво стало такою ж екзотикою як і українські воли чи вирощування кок-сагізу. Проте якщо останні атрибути аграрного життя України витіснив науково-технічний прогрес (волів замінили трактори і автомобілі, а каучук навчилися виготовляти синтетично, а не з ко-

рення кок-сагізу), то шовківництво у світі актуальності не втратило. Альтернативи виробництву натурального (не синтетичного) шовку тутовим, дубовим шовкопрядом немає. Отже дізнатись про знитке вже для нас шовківниче виробництво молодь може лише з історичної та прикладної літератури і з розповідей старших, які ще пам'ятають шовкопряду за роботою.

Джерела:

1. Качуровський Б. Розвивайте шовківництво // Вінницькі вісті. 1941. 14 вересня.
2. Постанова КМУ від 2 березня 1992 р. №105 "Про збільшення виробництва коконів тутового шовкопряду в 1992-1995 роках. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105-92-%D0%BF#Text>
3. Розпорядження КМУ від 19 вересня 2007 р. №761-р "Про ліквідацію Інституту шовківництва Української академії аграрних наук" URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-2007-%D1%80#Text>
4. Тези докладів міжнародного симпозіуму "Актуальні проблеми світового шовківництва" (м. Мерефа, 24-28.06.1991 р.) Харків: Редакційно-видавничий відділ облполіграфвидаєт, 1992 р.
5. Федун О.О., Гончаров Ю.В. Стратегії розвитку шовківництва в світі та в Україні: історичні аспекти.// Легка промисловість. 2021. Вип. 3. С. 41-43.

*Неллі Мальована
м. Хмельницький*

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО ПАЛЕОНТОЛОГІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ У 2022-2023 РОКАХ

В роботі проаналізовано склад нових надходжень до палеонтологічної колекції Хмельницького обласного краєзнавчого музею (далі ХОКМ) в кількості 109 предметів. Здебільшого це – рештки безхребетних морських організмів. З них морських членистоногих – 3 зразки (2 види), двостулкових – відповідно 47 (9), червононогих – 46 (20) та головоногих молюсків – 4 (2), плечоногих – 9 (8).

Ключові слова: палеонтологія, колекція, ХОКМ, брахіоподи, молюски, двостулкові, червононогі, головоногі, нові надходження.

Загальна характеристика палеонтологічної колекції ХОКМ

Палеонтологічна колекція Хмельницького обласного краєзнавчого музею налічує близько 400 зразків. Найдавніші з них відносяться до кембрійського – 9 одиниць (губкоподібні, двостулкові і головоногі молюски), силурійського – 47 одиниць (корали, брахіоподи, ракоподібні, голкошкірі, молюски) та девонського – 34 одиниці (губки, молюски та відбитки рослин) періодів. Крейдяний період представлений 102 зразками: черепашки молюсків, скам'янілі кільчасті черві, брахіоподи, зуби риб та кістки плезіозавра. Неоген – залишками 45 морських організмів: молюски, корали, губки, відбитки риб і рослин та 47 кістками залишками наземних тварин (16 видів). В основному, це рештки представників гіппаріонової та мамонтової фауни. До цього періоду відносяться також 42 зразки скам'янілих дерев [4].

Морські членистоногі (*Arthropoda*). Загальна характеристика

Членистоногі – найбільш багаточисельний тип тварин. Мають двосторонньо симетричне сегментоване тіло, що захищено хітиновим панциром. Опорно-рушійний апарат складається з членистих кінцівок, кожна пара розташована на окремому сегменті тіла. Голова являє собою кілька сегментів, які зрослися. Вона містить нервовий вузол та різні органи: зору, антени, рот, шлунок тощо. Дихання відбувається зябрами, легеньми або трахеями. Кровоносна система не замкнена, серце розташоване на нижній стороні тіла. Нервова система досить розвинена. Членистоногі – роздільностатеві тварини. Для багатьох характерним є статевий диморфізм.

Викопні види відомі з венду (600-535 млн. років) до нині. Систематика побудована за особливостями сегментації тіла, будови кінцівок та органів дихання.

Геологічне значення мають чотири підтипи:

- хеліцерові (*Chelicerata*): морські павуки, ракоскорпіони, мечохвости, павукоподібні;
- трилобіти (*Trilobita*);
- зябродихаючі (*Brachiata*);
- трахєдихаючі (*Tracheata*).

Нові надходження

Палеонтологічна колекція ХОКМ поповнилася трьома цікавими зразками вимерлих морських членистоногих: відбитками панцирів ракоскорпіона на породі та двома трилобітами. Причому, відбиток панцирів – перший в нашій колекції. Ці зразки передані до музею Ігорем Касіяником (кандидатом географічних наук, доцентом, завідувачем кафедри географії та методики її викладання Кам'янець-Подільського Національного університету ім. І. Огієнка) під час його наукового супроводу музейних співробітників до Китайгородського відслонення у 2018 році. Отож, маємо:

1. відбитки панцирів членистоногих: Ракоскорпіон, або Евриптер (*Eurypterus tetragonophthalmus*, род. *Eurypteridae*) на гірській породі;

2-3. ядро морського членистоногого: Трилобіт Факопс (*Phacops rana*, род. *Phacopidae*) на гірській породі.

Eurypterus tetragonophthalmus – вимерлий рід евриптерид, яких зазвичай називають «морськими скорпіонами». Жили в силурі. *Eurypterus* завдовжки сягали до 13-23 см.

Phacops rana – трилобіт, з великими очима (видова назва *rana* перекладається як «жаба», через великі очі як у жаби), завдовжки 15 см. У разі найменшої небезпеки закручувався у кулю, як сучасні мокриці. У такому стані зараз і знаходять більшість їхніх скам'янілостей. Скам'янілості датуються силуром.

Брахіоподи (*Brachiopoda*). Загальна характеристика

Плечоногі, або брахіоподи, – тип безхребетних морських тварин, які ведуть осілий спосіб життя. Зустрічаються найчастіше в місцях без сильних течій та хвиль, часто в холодних водах. Розмірами та формою раковини зовні нагадують двостулкових, однак вони не є молюсками. Подібність зовнішньої будови зумовлена подібним способом життя. Нині брахіоподи менш поширені, ніж двостулкові.

У плечоногих стулки раковини розташовуються на дорсальній (спинній) та вентральній (черевній) сторонах тіла, тобто вони мають спинну і черевну стулки. У двостулкових стулки діляться на ліву та праву, адже прикривають відповідні сторони мушлі та є дзеркальними копіями одна одної.

У брахіопод черевна стулка більша, ніж спинна, і зазвичай опукла; спинна буває плоскою і навіть увігнутою. Посередині черевної стулки брахіоподи існує борозна або заглиблення (синус). Йому на спинній стулці відповідає піднесення – сідло. Іноді вздовж замкового краю черевної стулки розвинена сплюснена площадка – арея. Посередині ареї розташовується отвір для виходу ніжки. Якщо отвір трикутної форми, то називається дельтирій, якщо округлої – форамен. Якщо отвір для ніжки розміщений на спинній стулці, то називається нототирій. Ніжка, або стеблинка, служить плечоногим для прикріплення до ґрунту. Ті форми, в яких ніжка відсутня, або зариваються в ґрунт, або приростають до субстрату черевною стулкою.

Крім цього, у брахіопод є специфічний орган для фільтрації – лофофор, ротовий отвір з віночком війчастих щупалець. Ці миготливі війки створюють постійний приплив води в мантію порожнину, доставляючи харчові частинки (планктон) і кисень. Лофофор відсутній у двостулкових.

У значній кількості брахіопод зчеплення стулок відбувається за допомогою замка, що складається із двох зубів, розташованих на черевній стулці, та ямок на спинній стулці, які їм відповідають. У деяких брахіопод зуби надбудовуються зубними пластинами. Задні краї стулок з'єднуються особливими виростами (замком) або м'язами.

Відомо близько 380 сучасних видів та понад 30 тисяч викопних. Брахіоподи завдяки багатству їх залишків – цінні керівні копалини для встановлення геологічного віку пластів, що їх містять, та фізико-географічних обставин місцевості. Основне систематичне значення має наявність або відсутність ручного апарату і замка [2].

Плечоногі діляться на два класи: замкові (*Articulata*), стулки раковини яких утворюють «замок», та беззамкові (*Inarticulata*), стулки раковини яких не мають шарнірних виступів-зубів і скріплюються за допомогою м'язів.

Клас замкових включає наступні ряди:

- спіріферіди (*Spiriferida*),
- пентамеріди (*Pentamerida*),
- теребратуліди (*Terebratulida*),
- ортіди (*Orthisida*),
- продуктіди (*Productida*),
- ринхонелліди (*Rhynchonellida*),
- атріпиди (*Atrypida*).

Нові надходження

Нові надходження брахіопод (9 зразків) належать до класу беззамкових та представляють три ряди: Спіріферіди, Пентамеріди та Теребратуліди. Всі вони знайдені на території Хмельниччини, мають чудову збереженість (ядра або стулки).

Спіріферіди (*Spiriferida*)

Раковини зазвичай двоопуклі. Замковий край прямий. Арея добре розвинена, має дельтирій, який нерідко прикритий двома платівками. На черевній стулці розвинений синус, на спинній – сідло. Ручний апарат складається з двох вапняних спіралей, спрямованих вершинами від центру до країв стулок. Ордовик – юра (розквіт: силур – перм).

1. Стулка черевна плечоногого Брахіопода Мукроспіріфер (*Mucrospirifer thedfordensis*) на породі. Род. *Mucrospiriferidae*. Девон – вимерлий.

2. Ядро плечоногого Брахіопода Спіріферіда (*Spiriferida Angioshirifer*). Род. *Choristitidae*. Карбон – вимерлий.

3. Брахіопода Спіріферіда (*Spiriferida*). Ордовик – вимерлий.

4. Стулка черевна плечоногого Хорістітес (*Choristites mosquensis*). Род. *Choristitinae*. Карбон – вимерлий.

5. Стулка черевна молюска плечоногого Брахіопода Хорістітес (*Choristites*). Род. *Choristitinae*. Карбон – вимерлий.

6. Стулка черевна плечоногого Брахіопода Хорістітес (*Choristites mosquensis*). Род. *Choristitidae*. Карбон – вимерлий.

7. Ядро стулки спинної плечоногого Брахіопода Ліхаревія зморшкувата (*Licharewia rugulata*) на гірській породі. Род. *Licharewiidae*. Карбон – вимерлий.

Пентамеріди (*Pentamerida*)

Раковини двоопуклі, гладкі або ребристі. Замочний край вигнутий. Характерні внутрішні перегородки (септи), їх – п'ять. Найбільш добре розвинена серединна черевна септа.

8. Ядро плечоногого Брахіопода Порамбоніт (*Porambonites schmidtii*). Род. *Porambonitidae*. Ордовик – вимерлий.

Теребратуліди (*Terebratulida*)

Раковини невеликі, двоопуклі, часто з синусом і сідлом, зазвичай пористі, гладкі. Замочний край короткий, вигнутий. Отвір для виходу ніжки круглої форми, може розташовуватися під маківкою, на маківці, за маківкою. Ручний апарат у вигляді петлі.

9. Стулка (фрагмент) черевна плечоногого Брахіопода Теребратуліна септентріоналіс (*Terebratulina septentrionalis*). Род. *Cancellothyrididae*. Юра – нині.

Молюски двостулкові (*Bivalvia*). Загальна характеристика

Двостулкові – морські або прісноводні організми, двобічносиметричні (вісь симетрії проходить між стулками). Двостулкові здебільшого біофільтратори, ведуть малорухливий або нерухливий спосіб життя. Деякі при цьому прикріплюються до скель або водоростей бісусом, інші ж міцно прирастають до субстрату стулкою мушлі. Деякі ж здатні до реактивного руху, лясаючи стулками мушлі завдяки потужному м'язу-замкачу: так гребінці можуть перепливати на невеликі відстані.

Тіло складається із тулуба та ноги, голова редукована. Черепашку закривають два м'язи. Відчиняється за рахунок зв'язки. Уздовж верхнього краю стулок розташовується потовщена замкова площадка, на якій розміщується замок. Замок являє собою виступи-зуби на одній стулці та ямки-лунки на другій.

Щоб розрізнити праву і ліву стулки, потрібно визначити місцезнаходження заднього та переднього краю стулки за наступними ознаками: 1) верхівка завжди нахилена до переднього краю; 2) подовжена частина стулки завжди приурочена до заднього краю; 3) великий мускульний відбиток (або єдиний) знаходиться ближче до заднього краю; 4) синус завжди приурочений до заднього краю. Таким чином, якщо при спостереженні стулки зсередини задній край знаходиться справа – стулка права (і навпаки).

За будовою замка двостулкові поділяються на сім рядів: Скритозубі (*Cryptodonta*), Рядозубі (*Taxodonta*), Беззубі (*Dysodonta*), Розщепленозубі (*Schizodonta*), Різнозубі (*Heterodonta*), Зв'язкозубі (*Desmodonta*) та Товстозубі (*Pachydonta*).

Нові надходження

Скам'янілості двостулкових молюсків є найчисельніші в палеонтологічній колекції, адже самі ці тварини були досить поширеними у водах давніх морів, які в геологічному минулому неодноразо-

во вкривали нашу область. Більшість видів з нових надходжень є існуючими нині, лише два з представлених є вимерлими.

1. Ядро із фрагментами мушлі молюска двостулкового Іноцерамус (*Inoceramus (Sphenoccramus) cardissoide*) на породі. Род. *Inoceramidae*. Верхня крейда – нині.
2. Стулка молюска двостулкового Хламус аспер (*Chlamys (Merklina) aspera*) на породі. Род. *Pectinidae*. Верхня крейда, сеноман – нині.
3. Стулка молюска двостулкового Протофага тонкосітчаста (*Protothaca euglypta*). Род. *Veneridae*. Неоген – нині.
- 4–5. Стулка молюска двостулкового Амфідонта коніка (*Amphidonta conica*) в породі. Род. *Ostreidae*. Сеноман (верхні крейда) – вимерлий.
- 6–10. Стулка молюска двостулкового Амфідонта коніка (*Amphidonta conica*). Род. *Ostreidae*. Сеноман (верхні крейда) – вимерлий.
11. Стулка ліва молюска двостулкового Мактра (*Mactra (Sarmatimacra) fabrcana*). Род. *Mactridae*. Середній сармат – міоцен.
- 12–36. Ядро молюска двостулкового Літофага літофага (Морський фінік) (*Lithophaga lithophaga*). Міоцен – нині.
37. Стулка молюска двостулкового Мактра аббревіата (*Mactra abbreviata*). Род. *Mactridae*. Міоцен – нині.
- 38–46. Стулка молюска двостулкового Гліцемеріс гліцемеріс (*Glycymeris glycymeris*). Род. *Glycymerididae*. Крейда – нині.
47. Ядро молюска двостулкового Кардіта леана (*Cardita Leana*). Род. *Carditidae*. Триас – нині.

Молюски черевоногі (*Gastropoda*). Загальна характеристика

Черевоні – найчисленніший клас молюсків, до якого належать близько 70000 видів м'якунів (80% всіх сучасних). Головна ознака представників класу – торсія, тобто поворот вісцерального мішка на 180°. Крім того, гастроподам здебільшого притаманна наявність турбоспіральної черепашки. Черевоні широко розповсюджені на суходолі, у прісних та морських водоймах. Розміри від 0,5 мм (деякі наземні равлики, найменші серед молюсків) до 90 см (довжина мушлі), вагою до 18 кг (*Syrinx aruanus*) [2].

Водні форми, в переважній більшості, бентосні тварини. У деяких видів черепашка відсутня. Тіло асиметричне, зі спіральною черепашкою, та складається з добре відособленої голови, тулуба й ноги, пристосованої до повзання. Нога являє собою м'язовий виріст із пласкою підшвою і міститься на черевному боці позаду голови. Основні форми черепашки гастроподи: спірально-конічна (равликоподібна), спірально площинна, ковпачкоподібна.

Спіраль може бути право- або лівозавитою. Правозавита спіраль закручена за ходом годинникової стрілки, а лівозавита – проти її ходу. Виділяють три підкласи: передньозяброві (*Prosobranchia*), задньозяброві (*Opisthobranchia*), легеневі (*Pulmonata*).

Нові надходження

Палеонтологічна колекція ХОКМ у 2022-2023 роках поповнилася 46 зразками черевоногих молюсків. З них – 6 предметів представлені п'ятьма вимерлими видами, решта – нині існуючими. Деякі види представлені кількома зразками. Геохронологія зразків досить різноманітна, найдавніші з них представляють силурійський період.

- 1-4. Ядро молюска черевоногого Морське вушко, або Галіотіс, або Абалон (*Haliotis tuberculata*). Род. *Haliotidae*. Силур – нині.
- 5-6. Стулка раковини молюска черевоногого Туррителла дубліката (подвійна туррителла) (*Turritella duplicata*). Род. *Turritellidae*. Крейда – нині.
7. Стулка раковини молюска черевоногого Туррителла бісінгулата (*Turritella vicinidulata*). Род. *Turritellidae*. Крейда – нині.
8. Ядро молюска черевоногого Конус (*Conus (Lithoconus) mercati*). Род. *Conidae*. Крейда – вимерлий.
9. Ядро молюска черевоногого Гастропода Стеромфала (*Trochus podolicus*). Род. *Trochidae*. Неоген – нині.
10. Стулка молюска черевоногого Пателла уліссіпонська (*Patella ulyssiponensis*). Род. *Patellidae*. Еоцен-палеоген – нині.
11. Зяброва кришка, або оперкулум (*operculum*) молюска черевоногого Турбо, або морського равлика (*Turbo*). Род. *Turbinidae*. Силур – нині.

12. Ядро (фрагмент) мушлі молюска черевоногого Тілакод аренаріус на породі (*Thylacodes arenarius*). Род. *Vermetoidea*. Міоцен – вимерлий.
13. Ядро (фрагмент) мушлі молюска черевоногого Тілакод аренаріус в породі (*Thylacodes arenarius*). Род. *Vermetoidea*. Міоцен – вимерлий.
14. Мушля молюска черевоногого Меланопсіс (*Melanopsis pseudosubulata*). Род. *Melanopsidae*. Крейда – нині.
- 15-18. Мушля молюска черевоногого Газамеда (*Gazameda iredalei*). Род. *Turritellidae*. Кайнозой – нині.
- 19-20. Мушля молюска черевоногого Церітій звичайний (*Cerithium vulgatum*). Род. *Cerithiidae*. Триас – нині.
21. Ядро молюска черевоногого в породі. Силур.
22. Ядро молюска черевоногого Фікус (*Ficus*). Род. *Ficidae*. Крейда – нині.
23. Мушля молюска черевоногого Комінелла *chattonensis* (*Cominella chattonensis*). Род. *Cominellidae*. Олігоцен – вимерлий.
- 24-27. Мушля молюска черевоногого Комінелла залізиста (*Cominella glandiformis*). Род. *Cominellidae*. Палеоцен – нині.
28. Мушля молюска черевоногого Петалоконх клубочковий (*Petalocochus glomeratus*). Род. *Vermetidae*. Неоген – нині.
- 29-43. Мушля молюска черевоногого Трохус котський (*Trochus kotschy*). Род. *Trochidae*. Крейда – нині.
44. Мушля молюска черевоногого Ділома східна (*Diloma orientalis*). Род. *Trochidae*. Міоцен – нині.
45. Ядро (фрагмент) молюска черевоногого Архіципрея експерта (*Archicypraea exerta*). Род. *Supraeidae*. Палеоцен-еоцен – вимерлий.
46. Ядро (фрагмент) молюска черевоногого Архіципрея пріска (*Archicypraea prisca*). Род. *Supraeidae*. Палеоцен-еоцен – вимерлий.

Вперше до музейної колекції надійшов цікавий предмет – зяброва кришка, або **оперкулум**, молюска (род. Турбо). Оперкулум (оперкулюм; лат. *operculum* – «кришка»), або унгулятна кришечка, – пласка опукла кришечка, що закриває гирло раковин деяких видів морських, прісноводних та сухопутних черевоногих. Має рогову чи вапнякову структуру. Для деяких родин черевоногих наявність оперкулуму є характерною ознакою.

Зяброва кришка прикріплена до верхньої частини ноги молюска і служить своєрідним «люком» для закриття отвору раковини, коли м'яка частина тіла забирається всередину. Форма оперкулуму залежить від видової належності. Найчастіше кришечка має круглу або овальну форму. У деяких видів вона служить для повної герметизації раковини, тому точно відповідає устю за формою. Багато видів мають оперкулум, не здатний закрити весь отвір через його менші розміри.

Найбільш важливою функцією оперкулуму є захист тіла равлика від висихання. Це особливо важливо для видів, що мешкають у припливних зонах під час відливу. Також кришечка допомагає прісноводним та сухопутним молюскам пережити період посухи. Якщо оперкулум повністю закриває гирло раковини, він може також служити як захист від хижаків, коли м'яке тіло захищено. У багатьох видів при пересуванні нижня частина раковини також спирається на зовнішню частину кришечки.

Оперкулум деяких черевоногих, особливо видів, що мешкають у Червоному морі, довгий час служив сировиною для створення пахоців у культурі древніх євреїв і арабів. Порошок з кришечок також є важливим компонентом китайських та японських пахоців. Кришечки деяких представників родини *Turbinidae* використовують в якості недорогих прикрас, а раніше ще й як прес-пап'є. Найбільш широко застосовуються в декоративних напрямках оперкулуми представників роду *Turbo* [2].

Молюски головоногі (*Cephalopoda*). Загальна характеристика

Головоногі – мешканці виключно солоних морських басейнів. Це – здебільшого хижі морські тварини, що вільно плавають у товщі води. Багато головоногих здатні до реактивного руху. Деякі з них ведуть придонний спосіб життя, часто ховаючись у щілинах між камінням. Нині представлені кальмарами, каракатицями, восьминогами; серед викопних найбільш відомими є амоніти та белемніти. Головоногим властиві двостороння симетрія та 8-10 або й більша кількість щупалець навколо голови, що розвинулися з ноги [2].

Форма черепашки дуже різноманітна: пряма, зігнута у вигляді рогу, пласкоспіральна або спірально-гвинтова. У деяких форм черепашка розміщена всередині тіла або взагалі відсутня. Черепашка має отвір, який називається устям, або апертурою. В середині вона поділена поперечними перегородками (септами) на камери.

М'яке тіло розташовано в передній житловій камері; решта камер носять назву фрагмакон і заповнені частково рідиною (камери, які примикають до житлової), частково газом (більш ранні). Від м'якого тіла простягається сифон – тонкий тяж, який пронизує всі перегородки і зазвичай розташований в центральній частині оберту.

Клас головоногих поділяється на сім підкласів: Наутилоїдеї (*Nautiloidea*), Ортоцератоїдеї (*Orthoceratoidea*), Ендоцератоїдеї (*Endoceratoidea*), Актиноцератоїдеї (*Actinoceratoidea*), Бактероїди (*Bactriotoidea*), Амоноїдеї (*Ammonoidea*), Колеоїди (*Coleoidea*).

Нові надходження

Белемніти були рухливими хижими тваринами, які, як і кальмари, плавали завдяки плавцям і реактивному виштовхуванню води з мантийної порожнини. Полювали зграями, що складалися з особин приблизно одного віку та розміру. Втім, деякі види напевне вели самотній спосіб життя. Переважно белемніти проживали в шельфових водах, де харчувалися рибою, ракоподібними та іншими молюсками. Різні види віддавали перевагу проживанню на різній глибині. Відповідно харчувалися як вільно плаваючими тваринами, так і донними.

1-3. Ростр молюска головоногого Белемніт Циліндротевтіс (*Belemnitella Cyllindroteuthis*). Род. *Belemnitellidae*. Юра, крейда – вимерлий.

Амоніт Філлоцерас – вимерлий рід амоноїдних головоногих (юра – крейда), рештки яких досить поширені, особливо в Західній Європі. Раковини досягали в діаметрі 8-20 см. Ці амоніти мали сплюснену з боків раковину з правильним її отвором. Вони були майже гладкими, орнаментація практично відсутня або представлена простими, ледь помітними лініями зростання. Представникам цього роду. Представникам цього роду були притаманні яскраві звивисті лінії швів. А схожість візерунку на листя рослин дало назву – *Phylloceras*, що означає «листоріг».

4. Ядро молюска головоногого Амоніт Філлоцерас (*Phylloceras*). Род. *Phylloceratidae*. Крейда – вимерлий.

Висновки

Предмети, що надішли до фондів ХОКМ, значно збагатили музейну колекцію, адже представляють не лише широкий видовий, а й ще геохронологічний діапазони та надають змогу більш детально дізнатися про мешканців давніх морів на теренах краю. Деякі з фосилій є першими та поки що єдиними видами в колекції. Всі зразки знайдені на території Хмельницької області та знаходяться у хорошому стані.

Джерела:

1. Бодилевский. Лекции по палеонтологии. Интернет ресурси.
2. Вікіпедія (англомовна).
3. Гриценко В.П. Палеонтологія. Київ: Вид-во Київського університету. 2005.
4. Нечепорук Н.В. Каталог палеонтологічної колекції Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

Ілюстрації:

Ядро із фрагментами мушлі молюска двостулкового Ростр молюска головоногого Белемніт циліндротевтіс.

Ядро молюска Конус.
Copus mercati

Стулка молюска черевоногого
Пателла улиссіпонська.
Patella ulyssiponensis

Брахіопода Спіріферід
Choristitidae

Відбитки панцирів членистоногих
Ракокорпіон. Евриптер *Eurypteridae*

Ядро молюска двостулкового Літофага літофага або
Морський фінік *Lithophaga lithophaga*

Зяброва кришка,
внутрішня сторона
Turritella bicingulata.

Стулка раковини молюска
черевоногого Туррітелла
Бісінгулата

Стулка червна плечоногого
Брахіопода Теребратуліна I
зі споду *Cancellothyritidae*

Ядро молюска
черевоногого в породи

ОБЛАСНА ПРЕМІЯ ІМЕНІ П. БУЧИНСЬКОГО ЯК СКЛADOVA ВІДЗНАЧЕНЬ ВИДАТНИХ ОСІБ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

У Стародавній Греції та Стародавньому Римі переможців будь-яких змагань нагороджували почесним вінком з гілок лавру. Тоді ж і виник термін «лауреат» (від лат. laureatus – увінчаний лаврами). Звичай нагороджувати переможців змагань, конкурсів зберігся й досі.

Звання Лауреата присуджується за видатні досягнення в галузі мистецтва, літератури, науки тощо. В Україні лауреатами стають особи, яким присуджено Державну премію України або які стали переможцями Всеукраїнських творчих конкурсів, а також відзначають вчених, які опублікували найкращі наукові праці, здійснили винаходи та відкриття, що мають важливе значення для розвитку науки та економіки України. Перша з премій видатним ученим України (Премія НАН України імені Л. В. Писаржевського) була заснована у 1939 році й першим її лауреатом за підсумками конкурсу 1940 року став Ілля Ілліч Черняєв (1893–1966) – хімік-неорганік, професор, академік АН СРСР, доктор хімічних наук.

Після здобуття Україною Незалежності Хмельниччина Розпорядженням представника Президента України в області Є Гусельнікова № 624 від 09.11.1993р. «Про встановлення обласних премій в галузі історії, культури, мистецтва, природничих наук та екології» засновує перші обласні премії у галузі культури і мистецтва. Вони присуджуються мешканцям області, а також трудовим і творчим колективам, громадським організаціям та вручаються щорічно напередодні Дня Незалежності України:

– премія імені Юхима Сіцінського – у галузі історико-краєзнавчої роботи, збереження історико-культурної спадщини, за вагомі досягнення у розвитку історичного краєзнавства, дослідженні і популяризації історії рідного краю;

– премія імені Костянтина Широцького – у галузі мистецтвознавства за вагомі досягнення у вивченні та популяризації фольклору, етнографії, народних традицій, обрядів;

– премія імені Мелетія Смотрицького – у галузі бібліотечної роботи за вагомі досягнення у бібліотечно-бібліографічній справі, змістовну культурно-просвітницьку діяльність, впровадження новітніх технологій задля поліпшення інформаційного обслуговування населення;

– премія імені Микити Годованця – у галузі літературної діяльності та популяризації української мови за вагомі літературні видання, популяризацію рідної мови та літератури, відродження національної культури;

– премія імені Владислава Заремби – у галузі музичного мистецтва за високу професійну майстерність, активну концертну діяльність, вагомі здобутки у розвитку музичного мистецтва, естетично-му вихованні підростаючого покоління;

– премія імені В'ячеслава Розвадовського – у галузі образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва за високу професійну майстерність, активну виставкову діяльність, вагомі здобутки у розвитку та популяризації образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва;

– премія імені Петра Бучинського – у галузі природо-охоронної роботи та популяризації екологічних знань за вагомі досягнення у розвитку екологічної культури, збереженні та використанні пам'яток природи, садово-паркового мистецтва.

Крім цього, засновані:

– премія імені Тараса Шевченка, яка вручається щорічно у березні до дня народження поета, присуджується за вклад у дослідження й популяризацію української мови і літератури, розвиток образотворчого мистецтва та відродження національної культури народу;

– премія імені Павла Фараонова в галузі культурно-освітньої роботи;

– премія імені Миколи Дарманського в галузі освіти і науки;

– премія імені Дмитра Прилюка за кращу публіцистичну роботу в галузі журналістики.

До премій, які згадані вище, у 2013 році додалась Обласна премія ім. Ніни Косаревої в галузі «Декоративно-прикладне мистецтво», що присуджується майстрам народного мистецтва, народним умільцям, викладачам навчальних закладів, керівникам гуртків, студій, працівникам культури за вагомі досягнення у розвитку галузі декоративно-прикладного мистецтва. Ми з вдячністю до самої Ніни Сергіївни згадуємо нашу з нею співпрацю, адже неодноразово в залах музею функціонували її

персональні виставки, а у фондах зберігаються 46 її високохудожніх виробів зі шкіри, серед яких комірці та манжети, спідниці та кептариками, сумки та пояси, папки та сувої...

Остання премія, що заснована у 2021 році, носить ім'я Володимира Гериновича і надається за кращу роботу в галузі історико-культурних та краєзнавчих досліджень на вшанування видатного українського вченого, педагога, науковця, краєзнавця Хмельниччини та громадського діяча.

Отож, на Хмельниччині відзначають кращих представників області за досягнення в різних галузях: історія, культура, мистецтво, природничі науки, екологія, освіта, журналістика.

Особам, які стають лауреатами, вручається диплом та медаль лауреата, а також виплачується грошова винагорода.

Більш детально зупинимось на премії імені Петра Бучинського. Її історія розпочалась 12 лютого 1993 р., коли в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті було встановлено дві персональні стипендії ім. Бучинського для студентів зооінженерного факультету та факультету ветеринарної медицини, а вже незабаром, 10 листопада того ж року, на Хмельниччині встановлено щорічну обласну премію ім. Петра Бучинського в галузі природоохоронної роботи та популяризації екологічних знань.

Український зоолог Петро Бучинський (1852-1927) залишив помітний слід і як дослідник природи, і як організатор природодослідників і природолюбів, і як педагог. Цього року 12 лютого виповнилося 171 рік з дня народження вченого, а 18 вересня минуло 96 років з дня його смерті.

Отож, 12 лютого 1852 р. у с. Довжок Кам'янецького повіту в польській родині Миколи Бучинського народився син Петро. Закінчивши у 1871 р. гімназію в Кам'янці-Подільському, юнак вступає на медичний факультет Київського університету. Провчившись два роки, Петро відчуває, що майбутній фах лікаря – не його стезя, і переходить на природничий відділ фізико-математичного факультету. На здібного студента звертає увагу професор Олександр Ковалевський. Зоологія безхребетних – предмет наукового дослідження Олександра Онуфрійовича – невдовзі зацікавить і його студента. Коли 1874 р. професор перейшов викладати в Новоросійський університет Одеси (сьогодні – Національний університет імені Мечникова), то наступного року туди перебрався і його учень. В Одесі під керівництвом Ковалевського студент Бучинський пише наукову роботу «Загальні риси у будові нервової системи хребетних тварин і кільчастих червів», за яку отримує золоту медаль. У 1877 р. закінчує університет і залишається в ньому професорським стипендіатом на кафедрі зоології. Успішно складається викладацька кар'єра Бучинського в університеті: 1881 р. – консерватор зоологічного музею, 1891 р. – приват-доцент, 1897 р. – екстраординарний (тобто, позаштатний), а з 1899 р. – ординарний професор кафедри зоології. У 1891 р. він захищає магістерську дисертацію, а через чотири роки у Варшаві – докторську. Як учений Бучинський вивчає рослинний світ одеських лиманів, організовує зоологічну станцію для вивчення фауни Чорного моря, працює в Новоросійському науковому товаристві дослідників природи як його секретар (1885 - 1901 рр.), а потім (1901 -1911 рр.) – і як президент товариства та редактор його наукових записок. Активну наукову, педагогічну, громадську роботу Бучинського в Одесі було належно поціновано: його нагороджено орденами, надано чин статського радника. 17 лютого 1911 р. попечитель Одеського навчального округу розпорядився призначити 59-річному Петру Миколайовичу пенсію – 3 тис. карбованців на рік.

Того ж року вчений переїжджає до Кам'янця-Подільського. І в місті над Смотричем Петро Миколайович Бучинський з головою поринає в роботу. Передусім, він береться за створення Товариства подільських природодослідників і любителів природи. 16 вересня 1911 р. в залі Кам'янецької міської управи відбулося перше засідання Товариства, за роки діяльності якого було видано три томи наукових праць; відкрито природничий музей Поділля, що мав близько 8 тисяч експонатів, в тому числі найбільшу в Україні орнітологічну колекцію (700 чучел птахів); засновано ботанічний сад; відкрито громадську бібліотеку, лекторій.

На посаді голови Товариства Петро Бучинський не припиняє наукової роботи: 1914 року він досліджує басейн Дністра від Жванця до Чорного моря.

Коли 1918 року у Кам'янець-Подільському створюється Державний Український Університет, Петро Миколайович Бучинський активно долучився й до цієї справи. Бучинський дав початок і заснуванню бібліотеки університету, подарувавши їй 244 книги великої наукової значущості. Він стає першим деканом фізико-математичного факультету, який складався з самого професора Бучинського, двох асистентів та близько 50 слухачів. Професор власне один і розпочав академічний рік, викладаючи для природників курс загальної гістології (наука про тканини організму людей і тварин). 12 серпня 1919 р. наказом міністра освіти Української Народної Республіки вченому надано звання заслуженого

професора. 22 жовтня 1919 р. університет поповнився сільськогосподарським факультетом, на якому Бучинський став викладати зоологічні дисципліни.

До суто організаційних клопотів додавалися й політичні: двічі (в квітні - червні 1919 р. і в липні - вересні 1920 р.) в місті владарювали більшовики, активно втручаючись в університетські справи. Ставлення до університету з боку ревкому та керівництва військових частин було далеко не мирним. В приміщенні влаштовували обшуки і вилучали папір, який був потрібний владі для друку своїх наказів, розпоряджень, відозв. П.М.Бучинський, який на час відсутності І.І.Огієнка, що перебував у Східній Галичині, виконував обов'язки ректора, надіслав наркому освіти В.П.Затонському телеграму такого змісту: «Прошу видати розпорядження місцевій владі аби вона не реквізувала університетський папір, потрібний для друкування книжок та лекцій». З непрямих джерел відомо, що нарком відгукнувся на це прохання і «гарантував повну незайманість університетського майна і невтручання у видавничу роботу». Однак гарантії В.П.Затонського виявилися нетривалими. Коли у місті спалахнули кровопролитні бої між червоноармійцями та військами УНР, а ревком готувався покинути місто, видавничий відділ виконкому реквізував університетську друкарню і разом з нею 1300 пудів паперу. Новому комісару освіти було відправлено термінову телеграму із проханням «скасувати реквізиції і дати змогу університету проводити педагогічну і наукову роботу». Однак відповідь Києва не надійшла. Більшовики активно втручалися в університетські справи. Леонід Бакинський, який 1920 р. був асистентом фізико-математичного факультету, згадує, як деякі більшовицькі новації, скажімо, приймати до університету молодь, що мала тільки 6, а то й 5 класів гімназії, «до глибини душі обурювали й виводили з терпіння нашого декана, старого професора». А коли Леоніда 10 вересня 1920 р. заарештували та ув'язнили чекісти, то серед тих, хто ходив просити за нього, був і професор Бучинський. Як зауважує Леонід, «ходити тоді до більшовиків не було річчю приємною й безпечною, особливо в той час, коли вони університет уважали за кубло контрреволюції».

Після розпорошення університету на два самостійних навчальних заклади (26 лютого 1921 р. – вже при остаточному приході більшовиків) професор Бучинський працює в інституті народної освіти (ІНО) деканом факультету профосвіти. У структурі факультету, що готував учителів для масових загальноосвітніх шкіл і, частково, викладачів технікумів, було два відділи: соціально-історичний і фізико-математичний. 1 жовтня 1922 р. 70-річний учений стає ректором ІНО (його попередника – Павла Клепатського – було заарештовано Кам'янецькими чекістами). Очолював Бучинський інститут недовго – вже через рік через стан здоров'я подав прохання звільнити його з посади ректора. Бучинський сприяв створенню Кам'янець-Подільського наукового товариства при Українській Академії Наук. 21 червня 1925 р. на установчих зборах вченого було обрано почесним членом товариства.

Професору все важче дається викладання в інституті, але як зазначає Володимир Геринович (ректор інституту народної освіти, призначений після професора Бучинського), «лише складні випадки захворювання під час лекцій склонили його до виходу на пенсію».

18 серпня 1927 р. Петро Миколайович помер. Звістка про смерть професора швидко облетіла місто. Академія наук СРСР надіслала в ІНО телеграму, в якій висловила глибоке співчуття з приводу смерті вченого. У глибині подвір'я будинку, де жив Петро Миколайович, його і поховали. Через місяць, 21 жовтня, президія Кам'янецького окружного виконкому призначила персональну пенсію вдові професора 58-річній Катерині Миколаївні, а також ухвалила присвоїти Кам'янецькій 9-й трудовій школі ім'я професора П. Бучинського.

Двоповерховий будинок, що належав професору, зберігся. Нинішня його адреса: м. Кам'янець-Подільський, вул. Шевченка, буд. 65. Меморіальної дошки на колишньому будинку П. М. Бучинського немає. А що ж з могилою? За спогадами сусідки Петра Миколайовича Марії Петрівни Чудіної, ще на початку 60-х років могила існувала, пам'ятника, правда, на ній не було, але була жива огорожа, що оточувала могилу. Нині тут рівне місце...

Після десятиліть ми потроху починаємо пригадувати, чиїх батьків ми діти. 1997 р. у Кам'янці за ініціативи кандидата біологічних наук, заступника директора з питань науки Національного природного парку «Подільські Товтри» Людмили Любінської почалося відродження Товариства подільських природодослідників і природолюбів (зареєстровано Кам'янець-Подільським міськвиконкомом 1 квітня 1999 р.).

Визнанням наукових заслуг Петра Бучинського в галузі природознавчого дослідження України і Поділля та вкладу у краєзнавчий рух є запровадження премії його імені, що присуджувалась протягом 1994 – 2013 рр.

Лауреатами обласної премії ім. Бучинського стали:

- у 1994 році Кльоц Олександр Миколайович, начальник державної інспекції і охорони навколишнього природного середовища по Городоцькому району;
- у 1995 році Костюк Олександр Олексійович, начальник Шепетівської інспекції охорони природи;
- у 1995 році Нечепорук Ніна Василівна, завідувач відділу природи Хмельницького обласного краєзнавчого музею;
- у 1996 році Мельник Ганна Андріївна, начальник державної інспекції екологічної безпеки в Старокостянтинівському районі;
- у 1997 році Любінська Людмила Григорівна, доцент кафедри біології, географії та екології Подільської державної аграрно-технічної академії в м.Кам'янці-Подільському;
- у 1998 році Молодоженя Сергій Васильович, начальник державної інспекції екологічної безпеки в Полонському районі;
- у 1999 році Яковичин Федір Іванович, начальник відділу заповідної справи, земельних і рослинних ресурсів Державного управління екологічної безпеки у Хмельницькій області;
- у 2000 році Трачук Валентин Вікторович, головний спеціаліст відділу екології, експертиз та інформації Державного управління екологічної безпеки у Хмельницькій області;
- у 2001 році Ткач Людмила Іонівна, директор Кам'янець-Подільського міського еколого-натуралістичного центру учнівської молоді, заслужений працівник освіти України;
- у 2002 році Матвеев Микола Дмитрович, доцент кафедри біології та математики Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету;
- у 2003 році Фурманчук Галина Йосипівна, начальник відділу культури Нетішинського міськвиконкому;
- у 2004 році Дунаєвська Людмила Василівна, начальник відділу радіаційної безпеки і екологічного контролю на митниці Державного управління екології та прородних ресурсів в області;
- у 2004 році Пажимський Олександр Матвійович, директор Державного історико-культурного заповідника «Самчики»;
- у 2005 році Масловський В'ячеслав Володимирович, начальник державної інспекції екології та природних ресурсів в м. Хмельницькому;
- у 2006 році Білик Руслан Григорович, начальник відділу державного управління екології та природних ресурсів у Хмельницькій області;
- у 2007 році Казімірова Людмила Павлівна – директор ботанічного саду, доцент Хмельницького національного університету, кандидат біологічних наук;
- у 2008 році Колектив природничого факультету Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка;
- у 2009 році премія не присуджувалась;
- у 2010 році Сагайдак Григорій Андрійович, начальник державного управління охорони навколишнього середовища у Хмельницькій області;
- у 2011 році Жолдак Ганна Василівна, начальник відділу державної екологічної експертизи, економіки та моніторингу державного управління охорони навколишнього природного середовища в області;
- у 2012 році Юглічек Лілія Степанівна, доцент кафедри екології Хмельницького Національного університету, кандидат біологічних наук;
- у 2013 році Рабчевський Роман Миколайович, вчитель біології Полянської ЗОШ І-ІІ ст. Шепетівського району.

З 2014 року обласна премія ім. Бучинського не присуджується.

Колективу нашого музею дуже приємно, що серед поданого списку лауреатів значиться ім'я Нечепорук Ніни Василівни (1945-2023), завідувача відділу природи Хмельницького обласного краєзнавчого музею, людини, яка 44 роки свого життя присвятила музейній справі.

Життєвий шлях Ніни Василівни розпочався 14 квітня 1945 року у селі Стецьківка Сумської області. У 1968 році вона закінчила природничий факультет Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка за фахом «Біологія» з правом викладання на англійській мові й тоді ж розпочала педагогічну роботу у Хмельницькій школі №14 вчителем біології та англійської мови.

А 1971 року прийшла на посаду наукового співробітника відділу природи нашого музею. 15.02.1986 р. Ніна Василівна очолила цей відділ і перебувала на даній посаді 17 років. У 2003 році перейшла працювати зберігачем фондів музею, взявши під опіку групи збереження «Природа», «Фі-

лателія природи», «Фото природи», «Документи природи», «Науково-допоміжний фонд природи». За підсумками вивчення природничої збірки Хмельницького обласного краєзнавчого музею нею були складені каталоги за колекціями: гербарної, мінералів і гірських порід, метеликів, жуків, комах, поштових марок, присвячених природі, палеонтологічної.

Нечепорук Ніна Василівна кохалася природою Хмельниччини, за її керівництва створені стаціонарні експозиції «Природа рідного краю» та «Із скарбниці матінки-природи», а також численні тимчасові природничі виставки («Ентомологічний вернісаж», «Птахи нашого краю», «Савці та комахи» тощо). Неодноразово з метою збору рідкісних зразків флори вона брала участь у наукових експедиціях, екологічних рейдах по річках області, була членом комісії з питань охорони природи. Під час наукової експедиції 1992 року Нечепорук Н.В. відкрила північний ареал *шейхцерії болотної*. Недаремно дослідницю було запрошено до участі у Всеукраїнському науковому форумі «Гербарна справа в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку» у Луганську.

Гербарії, виготовлені Ніною Василівною, стали однією з окрас природничої колекції нашого музею.

Вона активно пропагувала збереження природних ресурсів під час читання лекцій, проведення екскурсій, участі у музейних заходах, бесідах, вечорах, чисельних виступах на різного рівня науково-практичних конференціях. Сама стала одним з головних організаторів Всеукраїнських наукових конференцій «Природа Хмельниччини: духовно-етнологічні та екологічні проблеми», «Ні – глобальній зміні клімату!», присвяченій виконанню рішень Кіотського протоколу; підготувала до друку ряд таких видань, як комплекти листівок «Рослини Хмельниччини овіяні легендами», «По сторінках Червоної книги області».

Багаторічна широкопланова діяльність Н. В. Нечепорук була вшанована Почесною відзнакою «За багаторічну плідну працю в галузі культури» Міністерства культури і мистецтв України.

Світла пам'ять про спілкування з цією чудовою людиною, неперевершеним фахівцем своєї справи залишається у кожного, хто мав честь спілкуватись з Ніною Василівною Нечепорук.

Лауреати премій славлять наш Подільський край. Своїми працями возвеличують пам'ять видатних людей і складають гордість не лише Хмельниччини, а й всієї України. Кожен з лауреатів премій зробив багато гідних справ для нашого міста та області.

Ілюстрації:

Почесна відзнака Міністерства культури України   *Н.В. Нечепорук – Лауреат премії 1995 р. «За багаторічну плідну працю в галузі культури»*

Джерела:

1. Баженов Л.В. Бучинський Петро Миколайович // Енциклопедія Сучасної України. Т.3. Київ, 2004. С.676.
2. Лауреати обласних премій Хмельниччини: Біобібліогр. покажч. / Упр. культури Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. обл. універс. наук. б-ка ім. М. Островського. Хмельницький, 2004. 176с.
3. Лауреати обласних премій Хмельниччини (2005-2013рр.): біобібліогр. покажч. Вип.2 / Упр. культури, національностей та релігій Хмельн. ОДА; Хмельницька ОУНБ. Хмельницький, 2013. 84с.
4. Будзей О. Напівзабутий зоолог // «Подільянин». URL:Перший портал міста Кам'янець-Подільський
5. Ректори КПНУ. URL: <https://kpnpu.edu.ua/pro-universitytet/rektory-universitytet/>

ДОБРОЧАЄВА ДАРИНА МИКИТІВНА — УКРАЇНСЬКИЙ БОТАНІК, МУЗЕЄЗНАВЕЦЬ, ІСТОРИК НАУКИ

У статті йдеться про наукову діяльність відомого українського ботаніка Дарини Микитівни Доброчаєвої. Розглянуто її дослідження у галузі ботаніки, музеєзнавства та приділено увагу розвідкам в історії ботанічної науки.

Ключові слова: Доброчаєва Дарина Микитівна, ботанічна наука, історія науки, музеєзнавство, Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАНУ, Ботанічний музей ім. Д.М. Доброчаєвої Національного науково-природничого музею НАН України.

Колеги, науковці, учні називають її берегинею «ботанічного дива», берегинею флори. Але коло її наукових інтересів було значно ширше, адже в науці її цікавили систематика, флористика, бур'янознавство, охорона природи, музеєзнавство та історія науки. Дарина Микитівна Доброчаєва – український ботанік, лауреат Державної премії України, Заслужений діяч науки і техніки України, доктор біологічних наук.

Народилась дослідниця 30 березня 1916 р. в с. Хижники на Старокостянтинівщині (Хмельницька обл.) в родині Микити та Ксенії Ковальчуків.

Ще з малих років Дарина Микитівна цікавилась кожною рослиною, особливо квітами. «Вважаю ботаніку своїм покликанням. З дитячих років звикла до поля-городу своїх батьків, де і сама працювала і пристрасно любила рослини – культурні й польові, «дикі». Дитячі та юнацькі спогади про них – їхнє місцезростання, колір, пахощі – й зараз зберігає пам'ять», – писала Д.М. Доброчаєва в автобіографії [17].

Після закінчення школи та педагогічних курсів деякий час працювала вчителем. Далі продовжила навчатись на робітфаку при Північно-Кавказькому ветеринарно-зоотехнічному інституті в м. Новочеркаськ. Згодом стала студенткою біологічного факультету Ростовського університету [16]. У 1933 р. перевелась у Харківський державний університет, навчання у якому успішно завершила у 1938 р. та почала працювати асистентом відділу геоботаніки Інституту ботаніки АН УРСР (тепер Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАНУ) у м. Києві. Ще будучи студенткою, Дарина Микитівна розпочала дослідницьку роботу під керівництвом видатного геоботаніка професора Ю.Д. Клеопова. У 1936 р. вона бере участь у ботанічній експедиції на Кавказ, під час якої, досліджуючи красу гірської природи, остаточно впевнилась у своєму покликанні бути ботаніком. У 1939 р. Доброчаєва стала аспіранткою відділу вищих рослин того ж Інституту. Проте наукові дослідження перервала II Світова війна. Чоловік Дарини Микитівни, льотчик-інженер Павло Григорович Доброчаєв, брав участь у бойових діях та загинув у перші місяці війни. Гірка звістка про його загибель спонукала Доброчаєву у 1942 р. добровільно піти на фронт, де вона воювала у складі 215-ї авіаційної винищувальної дивізії [17].

Після демобілізації, повернувшись до Києва, Дарина Микитівна продовжила наукові дослідження. В 1946 році блискуче захистила кандидатську дисертацію на тему «Систематичний та історико-географічний нарис роду *Centaurea* s.l. у флорі УРСР», де, зокрема, описала 5 нових для науки видів волошок. У 1978 році відбувся захист докторської дисертації «Бурачнікоцветные (*Boraginales* Hutch.) европейской части СССР», де наведено 143 види судинних рослин шорстколистих замість відомих раніше 110, описано 6 нових для науки видів рослин [3]. Щоб зрозуміти внесок Дарини Микитівни Доброчаєвої у дослідження систематики роду *Centaurea* L., варто зазначити, що у 1985 році відомий систематик професор Микола Миколайович Цвельов описав новий вид цього роду, знайдений ним у Хоперському заповіднику і назвав його – *C. × dobraczaevae* Tzvelev [3].

Починаючи з 1954 р., чільне місце в науковій роботі вченої посідають таксономічні дослідження – критико-систематичний аналіз різних родів і видів для «Флори УРСР». Від 6-го й до останнього, 12-го тому цього видання, Дарина Микитівна Доброчаєва – один з його авторів. Автори ж цієї багатомної наукової роботи – Д.К. Зеров, М.І. Котов, М.В. Клоков, А.І. Барбарич, в тому числі й Доброчаєва Д.М., – у 1969 р. були удостоєні Державної премії УРСР [5].

Загалом Д.М. Доброчаєва – автор і співавтор 193 публікацій, серед яких – 19 монографій, 80 наукових та науково-популярних статей та інших праць. Вона є співавторкою книг «Визначник рослин України», «Бур'яни України», «Визначник рослин Українських Карпат», «Флора европейской

частини СРСР», «Хорологія флори України», «Определитель высших растений Украины», «Червона книга України» [3]. Вчена описала понад 30 нових таксонів, зокрема 21 новий для науки вид судинних рослин.

Дарина Доброчаєва була організатором створення ботанічного музею, який з 2006 р. заслужено носить її ім'я. Вона очолила його у 1966 р. і саме за її керівництва були розроблені та створені його експозиції, зібрані відповідні матеріали, підготовані натурні експонати, хорологічні карти тощо. Перша черга експозиції ботанічного музею була відкрита для відвідувачів у 1969 р., а друга – у 1973 р. Музей отримав дуже високу оцінку багатьох вітчизняних та зарубіжних спеціалістів. І сьогодні при вході до Ботанічного музею ім. Д.М. Доброчаєвої Національного науково-природничого музею НАН України є її барельєф [18].

Дарина Доброчаєва була надзвичайно багатогранною особистістю, як у звичайному житті, так і в науці. Ще одним напрямком науки, який дуже цікавив Дарину Микитівну, була історія ботанічної науки та її видатні постаті, часто незаслужено забуті. Досліджуючи архівні матеріали, вона вивчала наукову спадщину та біографію багатьох науковців. Зокрема, у співавторстві пише статті про президента ВУАН академіка В.І. Липського [1;2;6]. А робота Доброчаєвої Д.М. у співавторстві з Мокрицьким Г.П. «Владимир Ипполитович Липский» стала однією з перших розвідок про життя та наукову діяльність В. І. Липського. Українською мовою нарис виходить у збірнику «Аксіоми для нащадків. Українські імена у світовій науці» (1991 р.) під назвою «Життя, повне сонця і тепла» [6]. Для написання книги була проведена велика пошукова робота в архівах, досліджена багата наукова спадщина (книги та рукописи) Володимира Липського, автори опрацювали його блокноти-щоденники, листи [4]. До того ж Дарина Микитівна турбувалась не лише про те, щоб випустити монографію про В.І.Липського, але й намагалась зберегти пам'ять про нього. Зокрема, за її ініціативи на службовій будівлі Одеського ботанічного саду була відкрита меморіальна дошка вченому.

Вона популяризувала дослідження забутих науковців, писала статті про їх життєвий та науковий шлях, клопотала щодо видань їх наукових праць. В 1983 р. Дарина Микитівна стала ініціатором унікального видання у двох томах вибраних праць Михайла Григоровича Попова «Филогения, флорогенетика, флорография, систематика», котре викликало захоплення вчених багатьох країн світу. В 1990 р. саме завдяки її зусиллям побачили світ монографія Юрія Дмитровича Клеопова «Анализ флоры широколиственных лесов европейской части СССР», яка стала настільною книгою ботаніків [4].

Не забувала і про своїх учителів, наставників. Доброчаєва опублікувала біографії разом з науковими дослідженнями Ю.Д. Клеопова [7;8], Є.І. Бордзиловського [12], М.В. Клокова [9;10;11;19], М.Г. Попова [15]; досліджувала архівні матеріали, що стосувались забутих чи репресованих ботаніків, таких як О.А.Яната [13], Н.Т.Гаморак [14], Н.Т.Осадча-Яната, Є.Т.Полонська. До того ж за клопотанням професора Дарини Микитівни Доброчаєвої і академіка АН УРСР Костянтина Меркурійовича Ситника справа репресованого вченого Олександра Алоїзовича Янати була переглянута трибуналом Київського військового суду та припинена за відсутністю складу злочину [4].

Щоб ґрунтовно вивчити усі аспекти життя науковців, про яких писала, вона зустрічалася з їх родичами, друзями. До прикладу, відшукала онуку Липського – Світлану Грум-Гржимайло, яку запросила до Києва, а потім разом з нею здійснила подорож місцями дитинства та юності Володимира Липського. Зустрічалась з родичами Івана Федоровича Шмальгаузена, Олександра Алоїзовича Янати, Юрія Дмитровича Клеопова та інших. Крім того, підтримувала тісні зв'язки з вченими та громадськими діячами з США та Канади, активно листувалася з науковцями родичами та друзями, які могли надати необхідну інформацію про життя відомих ботаніків [4]. Сьогодні наукову спадщину Дарини Доброчаєвої активно досліджують та описують її колеги, послідовники та аспіранти.

У 2016 р., до 100-річчя від дня її народження, Інститутом ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України, де вчена працювала усе життя, було видано книгу «Дарина Микитівна Доброчаєва : до 100-річчя від дня народження», у якій міститься кандидатська дисертація науковиці, присвячена роду *Centaurea L.* у флорі України, нарис про життєвий та творчий шлях видатного українського ботаніка, відомості та фотографії типів видів, описаних ученою, та список публікацій про неї [3].

Джерела:

1. Азарова Л.В., Бонецький А.С., Доброчаєва Д.М., Пирожок Ю.А. Вшанування пам'яті академіка Володимира Іполитовича Липського // Український ботанічний журнал. 1994. Т.51, №5. С. 121–122.
2. Гольд Т.М., Доброчаєва Д.М. Владимир Иполитович Липский (до 125-річчя з дня народження) // Український ботанічний журнал. 1988. Т. 45, № 3. С. 94–96.

3. Дарина Микитівна Доброчаєва. До 100-річчя від дня народження / Упорядкув. та вступ. стат. А.П. Ільїнської, В.В. Протопопової, М.В. Шевери. Київ: Академперіодика, 2016. 168 с.
4. Дарина Микитівна Доброчаєва у спогадах / Уклад. М.В. Шевера, В.В. Протопопова, А.П. Ільїнська. Київ: Фітосоціоцентр, 2016. 80 с.
5. Доброчаєва Дарія Микитівна / М. В. Шевера // Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін. ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2008. URL: Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-22475>.
6. Доброчаєва Д. М. Життя, повне сонця і тепла / Д. М. Доброчаєва, Г. П. Мокрицький // Аксіоми для нащадків: укр. імена у світовій науці. Львів, 1991. С. 169–185.
7. Доброчаєва Д.М. У пошуках карти Ю. Д. Клеопова «Флористическое районирование Евросибири» // Український ботанічний журнал. 1991. Т. 48, № 6. С. 124–128.
8. Доброчаєва Д.М. Нове у науковій спадщині Юрія Дмитровича Клеопова (1902–1943) // Український ботанічний журнал. 1995. Т. 52, № 2. С. 288–305.
9. Доброчаєва Д.М., Заверуха Б.В. Михайло Васильович Клоков (До 70-річчя з дня народження) // Український ботанічний журнал. 1966. Т. 23, № 6. С. 88–90.
10. Доброчаєва Д.М., Дубовик О.М., Заверуха Б.В. Пам'яті Михайла Васильовича Клокова // Український ботанічний журнал. 1982. Т. 39, № 4. – С. 107.
11. Доброчаєва Д.М., Дубовик О.М., Заверуха Б.В. Наукова спадщина М.В. Клокова та її значення для розвитку ботанічної науки (до 90-річчя від дня народження) // Український ботанічний журнал. 1986. Т.43, №5. С. 107.
12. Доброчаєва Д.М. Євген Іванович Бордзиловський (до 110-річчя з дня народження) // Український ботанічний журнал. 1985. Т.42, №5. С. 76–78.
13. Доброчаєва Д.М., Рибалко О.Л. Олександр Алоїзович Яната – талановитий вчений і організатор ботанічної науки (до 100-річчя з дня народження) // Український ботанічний журнал. 1989. Т.46, №1. С.97–101.
14. Доброчаєва Д.М., Любінська Л.Г., Рибалко О.Л. Нестор Гаморак. Сторінки життя вченого // Український ботанічний журнал. 1993. Т. 50, № 5. С. 86–92.
15. Доброчаєва Д.Н. М.Г. Попов как исследователь флоры и растительности Украины. В кн.: Научные чтения памяти М.Г. Попова, I-II, 1960, с. 15–26.
16. Заверуха Б.В., Ільїнська А.П., Шевера М.В. Дарина Микитівна Доброчаєва (до 75-річчя від дня народження) // Український ботанічний журнал. 1991. Т. 48, № 2. С. 109–110.
17. Ільїнська А.П., Протопопова В.В., Шевера М.В. Берегиня ботанічного дива (з нагоди 90-річчя від дня народження Д.М. Доброчаєвої) // Вісник НАН України. 2006. № 7. С. 62–66.
18. Ільїнська А.П., Протопопова В.В., Шевера М.В. Людина, яка творила добро (до 95-річчя від дня народження Дарини Микитівни Доброчаєвої) // Український ботанічний журнал. 2011. Т.68, №3. С. 474–477.
19. Кондратюк Є.М., Доброчаєва Д.М., Заверуха Б.В. Михайло Васильович Клоков (до 80-річчя з дня народження і 60-річчя наукової і педагогічної діяльності) // Український ботанічний журнал. 1976. Т. 33, № 4. С. 436–438.

Ніна Нечепорук
м. Хмельницький

ПРИРОДНІ МАТЕРІАЛИ В ПАМ'ЯТНИКАХ І СПОРУДАХ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Стаття знайомить з історичними місцями та будівлями міста, в оздобленні яких були використані природні матеріали.

Ключові слова: пам'ятник, гірська порода, мрамур, граніт, лабрадорит, скульптор, архітектор.

З гірськими породами люди знайомі вже давно. Дивовижний розмаїтий світ каміння вражав людей своєю твердістю і надійністю. З цього матеріалу вони виготовляли надійні знаряддя праці, а звідси – обожествляли його. У стародавніх переказах їх називали «кістками землі», а при ударі каменя о камінь з'являлись «чудо-іскри» (вогонь). Отож, каміння певним чином стали предметами культури.

Довговічність, сакралізація каміння спричинили й те, що більшість ідолів, обелісків, скульптур, пірамід, мавзолеїв, храмів і палаців були зроблені саме із твердих порід каменю. Християнська символіка часто персоніфікує Ісуса Христа саме через камінь («Камінна твердиня», «Камінь живий» і «Духовний камінь»). Біблійний вислів «камінь спотикання» означає перешкоду, на яку наражаються в якійсь справі, а вислів «каменя на каменю не залишити» уживається в значенні знищити, зруйнувати щент. В українських колядках камінь символізує основу Всесвіту. Є навіть на Гуцульщині звичай

класти на Святвечір під стіл камінь, що за народними повір'ями, є наглядною символічною фігурою давнього каменя, на яким зародився світ.

По-різному ставилися люди до каменю: одні поклонялися йому, інші навіть проклинали. Йому віщували швидке зникнення, замінюючи його, де тільки можливо, металом чи пластмасою. Але значення каменю від цього не зменшилося в будівельному та монументальному зодчестві.

Давайте прогуляємось вулицями нашого міста – Хмельницького – і познайомимося з гірськими породами, що були використані в історичних спорудах і пам'ятниках.

Як відомо, на місці, де річка Плоска зливається з Південним Бугом, у XV ст. виникло невелике поселення Плоскирів. На честь заснування нашого міста на вул. Примакова (*ред. – Староміська*), біля входу в парк, встановлений у вересні 2000 р. пам'ятний знак. Він виготовлений з трьох різних гірських порід. Сам знак – з моноліту дрібнозернистого сірого граніту, привезеного з Житомирської області. Це – відклади протерозойської ери. Сам термін «граніт» походить від італійського слова «граніто», або латинського «гранум» – зерно. Тим самим підкреслювалась зернистість цієї гірської породи, що представлена такими пороодоутворюючими мінералами: кварц, польовий шпат, слюда, рогова обманка.

Табличка на знакові виготовлена також із каменю – базальту – чорної кристалічної породи, що утворилась у верхньому протерозої. Видобувають базальт в Рівненській області на правому березі річки Горинь. В кар'єрі, де добувають базальти, можна побачити базальтові призматичні стовпи, що складаються з плагіоклазу, авгіту, олівіну, до 3 м заввишки. Базальт в перекладі з ефіопської – «залізний камінь». За іншою версією, «базальт» слово – грецьке, означає «твердий камінь». Хоча ця гірська порода й міцна, але добре шліфується. Отож, здавна використовується для створення скульптур.

Обрамляє і завершує композицію бордюр із дзеркального блискучого каменю чорного кольору – лабрадориту. Названо лабрадорит в честь півострова Лабрадор в Північній Америці, де вперше був знайдений. Відзначається цей камінь красивою грою світла (іризація) голубого, синього або зеленого кольорів. Прозора різновидність лабрадориту – місячний камінь. Привезений лабрадорит із Житомирської області. До речі, Житомирщина за запасами гранітів і лабрадоритів в Європі є поза конкуренцією. Там знаходяться всесвітньо відомі родовища цього цінного будівельного каменю.

Один з найдавніших пам'ятників нашого міста – пам'ятник гетьманові Богдану Хмельницькому, збудований у 1955 р. в пам'ять історичних подій Національно-визвольної війни 1648-1657 років. Встановлений монумент на привокзальній площі. Автори – скульптори А. Олійник та М. Вронський, архітектор А. Сидоренко. Скульптура виготовлена з бетону, а постамент оздоблений сірим гранітом, видобутим на Житомирщині. До речі, поруч – споруди залізничного вокзалу та поштамту, що також оздоблені гранітом.

Інший пам'ятник Б. Хмельницькому встановлено у 1993 р. на вул. Гагаріна (*ред. – Героїв Маріуполя*) біля обласної філармонії. Архітектор – М. Копил, скульптор – В. Борисенко. Сам пам'ятник виготовлений з бронзи, постамент – з бетону, а табличка на пам'ятнику – з базальту, що привезений з Рівненщини.

Широко відомий хмельничанам пам'ятник з Вічним вогнем на братській могилі, що на вул. Проскурівській. Цей меморіальний комплекс, створений архітектором А. Сніцарьовою, скульпторами М. Грицюком, Ю. Сенкевичем, відкрито в 1974 р. Основна частина його виготовлена з шліфованого габро. Саме в такій декоративній формі вдало відбиваються природний колір та структура цієї гірської породи.

У 1975 р. на проспекті Миру було відкрито монумент Вічної Слави авторства скульптора В. Зноби, архітекторів В. Громихіна та Є. Перехреста. Скульптури виготовлені з бронзи, обеліск – з металу, а постамент і стели – з сірого дрібнозернистого граніту, доставленого з Житомирської області.

У 1846 р. через наше місто проходив у складі археографічної комісії шлях визначного поета, мислителя, живописця, громадського діяча Тараса Шевченка. В центрі міста, у сквері його імені, 1992 р. споруджено пам'ятник великому Кобзареві, над яким працювали скульптори – І. Зноба та В. Зноба, архітектор В. Громихін. Пам'ятник виготовлено з житомирського лабрадориту.

Багатьом відомо військове кладовище по вул. Кам'янецькій, де знаходяться братські та індивідуальні могили, а також встановлена Стела в пам'ять про полеглих у Другій світовій війні. І для могильних плит, і для Стели там було використано граніт.

Ще одне щемливо-значуще місце для хмельничан – на розі вулиць Свободи та Проскурівської, де у 1998 р. було відкрито пам'ятник жертвам репресій – Ангел Скорботи, створений заслуженим ху-

дожником України М. Мазуром та лауреатом Державної премії імені Т.Г. Шевченка Б. Мазуром. Скульптура виготовлена з бронзи та червоного граніту.

З червоного крупнозернистого житомирського граніту виготовлений пам'ятний знак-зірка, що встановлений у середмісті Гречани, на честь загиблих воїнів-інтернаціоналістів.

В монументальному мистецтві (скульптура, архітектура) широко використовується мармур вже не одну тисячу років. Це гірська порода метаморфічного походження, тобто утворена в результаті перекристалізації вапняку в умовах високих температур і тиску, характерних для великих глибин і зон активних рухів. Назва «мармур» походить від грецького «мармарос» – «блискучий камінь». Колір мармуру дуже різноманітний і залежить від домішок. По вулицях Хмельницького на багатьох будинках зустрічаємо мармурові дошки – пам'ятні знаки на честь певних історичних подій, що відбувалися в цих будинках.

Для оздоблення як зовнішніх, так і внутрішніх приміщень також використовуються різні гірські породи. Зокрема, Хмельницький обласний музично-драматичний театр ім. М. Старицького оздоблено білим мармуром, який завезено з Закарпаття. А в його середині стіни фойє оздоблені плитами травертину. Травертин – пориста карбонатна порода осадового походження. На вирізаних плитах його пори утворюють красивий малюнок. А, наприклад, стіни фойє кінотеатру ім. Т.Г. Шевченка, в універмагах «Центральний» та «Дитячий світ» оздоблені гіпсом.

В оздобленні багатьох стін, фундаментів, інтер'єрів будівель Хмельницького, підземного переходу в центрі міста використані граніти. Так, в магазині «Інтурист» та у Хмельницькому обласному ляльковому театрі – червоний граніт; в магазині «Русалка» – сірий; в готелі «Прикордонник» – габро.

Від редакторів: матеріали довідки подані станом на 2001 рік.

*Марина Орловська
м. Житомир*

ЗГАДАЄМО ПЕРШИХ

Загальна картина досліджень природи Поділля та Волині відображається лише через призму багатовікової історії та наукових відкриттів, що сягають віддалених часів, адже регіон, що збагачує українську природу своєю величезною різноманітністю і красою завжди привертая увагу багатьох непересічних людей, особливо вчених. Академік О.П. Карпінський в своїх роботах писав: «Волинь – це область виключно наукового інтересу у всіх відношеннях, що справді заслуговує організації окремого інституту для її вивчення». Подібних думок дотримувався академік П. А. Тутковський, який ще у XIX ст. відзначив своєрідну красу Волині. Дослідження краю продовжуються по сьогодні, адже актуальність теми, яка полягає, здебільшого, у вивченні значного природного потенціалу, нікуди не зникла.

Ця стаття є спробою систематизувати наявні дані, щоб зробити свій власний внесок у розуміння та просування наукових досліджень у цій захоплюючій області.

Перегортаючи сторінки минулого, аж до кінця XVIII – поч. XIX ст. (саме в цей період розпочались фундаментальні дослідження цих регіонів), варто згадати ім'я В.Г. Бессера (1784-1842) – професора ботаніки Київського університету, який частину свого життя присвятив вивченню рослинного світу даного краю. Результатами його досліджень стала величезна збірка гербарію та надрукований у 1820 р. список віднайдених і вивчених ним рослин з обширним описом територій досліджень під назвою «Опис учителя Кременецького ліцею предметів натуральної історії про Волинь, Поділля, Україну і деякі ближчі околиці». Під час подорожей вченого часто супроводжував його учень А.Л. Анджейовський (1785-1868), уродженець села Варковичі (нині Рівненська область), згодом викладач ботаніки і зоології Вищої Волинської гімназії. Він перший хто відкрив для науки рододендрон жовтий (азалія понтійська). Інтереси вченого також охоплювали палеонтологію. Згодом його назвали першим професором зоології Київського університету та одним із перших вітчизняних палеонтологів.

У другій половині XIX ст. дослідження Поділля та Волині отримали новий поштовх розвитку завдяки зростаючому інтересу до природничих наук та наукових експедицій. Цей період характеризувався широким спектром вчених, які спрямовували свої зусилля на вивчення цих регіонів.

Одним із них був Готфрід Йосипович Оссовський (1835-1897) – геолог, археолог, першовідкривач підземних скарбів краю. З 1860 р. здійснював геологічні розвідки на Волині. У 1867 р. вчений, в околицях с. Гута і Писарівка Житомирського повіту, помітив нагромадження кременю, перемішаних із

уламками димчастого кварцу, моріону та гірського кришталю. Невдовзі, у цій місцевості, він також знайшов кристали топазу і берилу. Нині топаз і берил з камерних пегматитів Волинського родовища – єдине джерело видобутку ювелірного, колекційного та технічного топазу в Україні. Прославився вчений не тільки відкриттям вище зазначених порід. Ним встановлене місце знаходження порцелянової глини, різні видозміни граніту та відкрита нова гірська порода, названа «волінітом». У 1872 р. продовжує свою наукову діяльність у м. Житомирі. Згодом, у 1880 р. видав геологічну карту Волині.

У XIX ст. свої дослідження, переважно в околицях Житомира, проводив і Рудольф Йосипович Собкевич (1837-1911) – видатний український ботанік та дослідник Волині. Вчений присвятив багато часу та зусиль спостереженню та опрацюванню фауни цього регіону, а саме: збиранню зразків рослин, їх класифікації та детальному опису. Він описав та систематизував багато нових таксономічних одиниць, включаючи нові види та родини рослин, що раніше не були відомі, але зустрічались на цих територіях. Ботанічні дослідження Собкевича охоплювали широкий спектр територій, відлунням яких стала його рукописна робота «Про рослини Полісся та Волині».

На початку 80-рр. XIX ст. свою діяльність розпочав І.К. Пачоський (1864-1942). Однією з найважливіших його праць мала назву «Флора Полісся і прилеглих територій», в якій систематизовані дослідження попередників та його особисті напрацювання.

Та всі ці дослідження тримались так би мовити на ініціативі ентузіастів. Цілеспрямованому вченню краю послугувало створення у Житомирі на початку XX ст. «Товариства дослідників Волині», одного із перших наукових товариств в Україні.

У газеті «Волинь» (№113 за 1896 р.) з'являється «Лист до Волинської інтелігенції». В ньому автор закликав справжню інтелігенцію подбати про вивчення краю об'єднавшись у наукове товариство, тим самим виконати свій обов'язок перед суспільством. Автором виявився волинянин, колишній випускник першої Житомирської Чоловічої гімназії Микола Іванович Коробка (1872-1921) – літературознавець і фольклорист. Інтерес до пропозиції проявив ряд вчених і вже 2 грудня 1900 р. відбулося перше організаційне засідання товариства. Першим віце-головою, було призначено директора Маріїнської гімназії В. С. Ногайський. Серед членів товариства: П.О. Сидоров, Я.В. Яроцький, І.Я. Радецький та ін. З жовтня 1910 р. посаду віце-голови обіймав вже раніше згаданий Павло Аполлонович Тутковський (1858-1930) ім'я якого тісно пов'язане з історією вивчення геології нашого краю і з розширенням музею товариства, а саме: створенням геологічної і палеонтологічної колекції Музею. Дослідження окремих територій Волинської губернії ним проводились починаючи з 90-х рр. XIX ст. і майже до кінця життя. Особливо слід відзначити високий науковий рівень праць вченого. Серед них: «Зональність ландшафтів Волинської губернії», «Бурштини у Волинській області», «Із геології міста Житомира», актуальність яких зберігається і в наші дні.

Вже з початку 1910-х рр. товариство почало регулярно видавати свої праці, що під кінець існування Товариства дослідників Волині налічували 14 томів наукових робіт. Неабияке значення мали статті С. В. Бельського (1866-1943) – видатного вченого, геолога, що зробив величезний внесок у вивчення геології Волині та у формування геологічної колекції Житомирського обласного краєзнавчого музею. Результатом численних експедицій по території краю було відкриття цілого ряду великих родовищ корисних копалин та написання цілого ряду наукових праць: «До геології Житомирського повіту» (1910), «Викопні багатства Волині» (1925), «Геологія і корисні копалини Житомирської області» (1941) та ін. Велика кількість праць не втратила актуальність і сьогодні. В ряду досягнень вченого також перша класифікація гранітів, що стало неабияким поштовхом у подальшому вивченні геології краю.

Численність товариства зростала. І станом на 1914 р. до його складу входили 193 учасники і 22 почесних. Серед них були: геологи, ботаніки, географи, а також інші дослідники, які були зацікавлені в геологічних дослідженнях. Лише один перелік імен не може залишити нас байдужими. М.Ф. Біляшівський, А.Ю. Кримський, В.Г. Короленко та інші.

До складу Товариства дослідників Волині входив і О.П. Карпінський (1846-1936) – геолог та палеонтолог. Ряд своїх робіт вчений присвятив Східноєвропейській платформі. Результатом досліджень стала написана ним праця «Вчення про платформи».

Також, варто згадати ім'я відоме всім науковцям, яких цікавить історія досліджень природи Волинського краю. Сергій Адамович Бржозовський (1877-1933) – учений метеоролог, краєзнавець, хранитель музею Товариства, а з 1911 р. його завідувач. За роки своєї наукової діяльності, вчений, хоч і займався громадською та керівною роботою, видав праці, що мали велику наукову цінність для дослідників краю, а саме: «Клімат Житомира» та «Деякі дані про градобій у Волинській губернії». Ім'я Сергія Бржозовського було занесене до списків наукових діячів Всеукраїнського Комітету сприяння вченим.

У ХХ ст. територію Волині, також, досліджував одним із найвідоміших зоологів краю Ксенжопольський Антон Владиславович (1877-1939) – зоолог, ентомолог, колекціонер метеликів та жуків, уродженець міста Житомир. За роки своєї роботи зібрав одну з найбільших в Україні колекцій комах, що складала близько 28 тисяч екземплярів. Серед його наукових праць: «Результати наукової поїздки по Волині» (1912), «Волинські шкідники за даними попередньої Продовольчої комісії» (1914) та ін.

Також варто згадати ім'я прекрасного таксидерміста В.І. Бруховського (1890-1969), який народився і проживав у місті Житомир. З 1911 р. став співпрацювати із зоологічним відділом музею Товариства дослідників Волині, а в 1920 р. призначений його завідувачем. За роки своєї плідної праці створив унікальні експонати, що, безсумнівно, зіграло велику роль в природоохоронній пропаганді в області. На жаль, у 1937 р., був заарештований та ув'язнений до ВТТ на 8 років. В 1940 р. вирок було скасовано. Після війни Бруховський відновлює пошкоджені експонати та продовжує збирати численну зоологічну колекцію. У 1967 р. був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, що було унікальним випадком для музейних працівників.

На теренах Волині, проводили дослідження і жінки. Однією із них була Марія Копачевська (1891-1972) – відома українська науковиця в області ботаніки. Вона брала участь в експедиціях по обстеженню боліт і луків, збираючи зразки рослин і систематизуючи їх. Копачевська присвятила багато часу класифікації рослин, створенню флористичних описів та мапуванню їх поширення. Протягом свого життя Марія Копачевська опублікувала численні наукові праці, понад 50, що мають важливе значення для наукової спільноти і дослідників ботаніки. Також вчена підняла багато питань про їх флористичний склад, розподіл та екологію краю.

Науковці, що досліджували ці регіони, не лише збагатили наші знання про його природу, але й зробили важливий внесок у збереження природного середовища. Їхні відкриття стали основою для подальших досліджень і допомогли зрозуміти унікальність та цінність цього регіону. А, найважливіше, їхня праця нагадує нам про необхідність бережливого ставлення до природи і сприяє зміцненню свідомості про важливість збереження та відновлення екосистем. Дослідники Волині і Поділля залишаються вічним натхненням для майбутніх поколінь науковців та екологів, спрямованих на дослідження і охорону природи.

Джерела:

1. Заверуха Б. В. Наукова спадщина В. Г. Бессера та її значення для ботанічної науки (до 200-річчя з дня народження) // Український ботанічний журнал, 1984. Т.41, №5. С. 38-100.
2. Сохацький М. З життя й творчого доробку археолога Готфрида Осовського // Постаті української археології. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1998. Вип. 7.
3. Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині: Історія, діяльність, постаті. Житомир, 2001.
4. Костриця М. Ю., Мокрицький Г. П. Чорні дні і невідоме майбутнє: В. І. Бруховський // Репресоване краєзнавство: 20–30-ті рр. Київ, 1991.

*Петро Печенюк
м. Житомир*

ВПЛИВ ТРАДИЦІЙНИХ І СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ СТВОРЕННЯ ЗООЛОГІЧНИХ ЕКСПОНАТІВ НА ЗДАТНІСТЬ ЇХ ЗБЕРІГАННЯ ТА ПРОТИСТОЯТИ БІОЛОГІЧНОМУ УШКОДЖЕННЮ

Автор ділиться багаторічним досвідом використання таксидермічних технологій у музейній практиці. Автор пропонує співпрацю, навчання і обмін досвідом ентузіастам музейної таксидермії.

Ключові слова: збереження фондів, таксидермія, шкідники, досвід, новітні технології.

Пролог

Зоологічні експонати в природничих експозиціях завжди викликають найбільший інтерес глядача.

Проте, багато музейних працівників не має достатнього поняття, як створюються зоологічні експонати. Як наслідок, такі речі часто не мають належної уваги, ставлення і догляду, а їх музейне життя дуже коротке.

Ситуація ускладнюється ще й тим, що вартість зоологічних експонатів, звичайно, досить висока. Адже зоологічний об'єкт майже ніколи не можна просто взяти в колекцію. Завжди потрібні досить значні трудові і матеріальні затрати на створення відповідного зразка.

Можливо, ця публікація сприятиме довшому і кращому зберіганню музейних предметів у природничих фондах. Якщо ж вона послужить ще й для розвитку музейної таксидермії в Україні, автор буде цілком щасливий.

Про терміни

Здавна для спеціально препаративаних зоологічних об'єктів використовується термін «чучело», в кращому разі «опудало». Ця презирлива назва вірно відображає суть: недосконалий зоологічний препарат може бути упізнано, але гарних емоцій він не викликає. До середини ХХ ст. такі терміни були задовільними, тому що препарати вирішували головне завдання: тварину можна було ідентифікувати.

Нині ці терміни мають бути відкинута. Високоякісний виріб, що показує тварину у всій красі, науково правильно, людяно, називається таксидермічна скульптура. Тим паче, що спосіб її створення близький до скульптурного мистецтва.

Термін «таксидермія», що здавна означає сукупність примітивних способів роботи зі шкірою нині вживається в значно ширшому розумінні. Сучасна таксидермія – це перш за все мистецтво створення досконалого образу із зоологічного матеріалу. Крім того, нині є тенденція об'єднувати в терміні таксидермія всі способи препаративки різних зоологічних об'єктів, наприклад: таксидермія метеликів, остеологічна таксидермія, таксидермія риб тощо.

Сучасна таксидермія може бути умовно поділена на напрямки:

- Наукова таксидермія (в основному, шкурки і тушки тварин, мало придатні для експозиції).
- Аматорська таксидермія – зазвичай використовує примітивні доморощені технології, в більшості дає незадовільні результати.
- Трофейна таксидермія – стосується, в основному, мисливських видів тварин. При певній вузькості дає дуже високі результати. Здійснюється на комерційній основі, тому дуже вартісна. Не завжди дотримується наукових принципів.
- Художня таксидермія – часто відходить від наукової достовірності для досягнення мистецької мети. Наприклад, поширені скульптури різної нечисті, вовкулак або тварин в антропоморфному виконанні.

Найменший розвиток у нас має найпотрібніша – музейна таксидермія.

У світі таксидермічне мистецтво надзвичайно поширене. Профсоюзи фахівців налічують сотні тисяч членів. Щорічно проводяться міжнародні чемпіонати.

В Україні у ХХІ сторіччі відбулося відродження таксидермічного мистецтва на сучасному рівні, але дуже вузько – у вигляді предметів розкоші комерційної трофейної таксидермії. Музеїв таксидермічний ренесанс ще не досяг. Давайте зробимо.

Про традиційні таксидермічні технології

Якщо говорити спрощено, вони полягають у тому, що свіжа (сира, парна) шкіра тварини наповнюється (набивається) інертним матеріалом – сіном, стружкою, клоччям і т.п. Для механічної міцності – із заліза монтується скелет. Надається форма, близька до натуральної. Часто використовуються натуральні кістки та сухожилля. Для збереженості від шкідників такий препарат просочується надзвичайно токсичними сполуками арсену (миш'яком).

Позитивною особливістю таких таксидермічних скульптур є те, що вони дуже мало уражуються міллю та шкіроїдом. Однак з часом відбуваються необоротні зміни, які знецінюють такий виріб.

По-перше, сира шкіра, особливо товста, зсихається, зменшуючись у розмірі і деформує виріб. Часто провалюються або вирячаються очі, утворюються широкі тріщини, вивертаються губи і т.п.

По-друге, жир, що залишився у складі біологічного матеріалу, з часом просочує навколишню набивку, волос, пір'я. Під дією водяної пари і кисню повітря відбуваються фізико-хімічні процеси перетворення жиру (прогоркання, окиснення, оліфізація). Ці процеси викликають руйнування навколишніх матеріалів (перегорання) і таксидермічна скульптура стає дуже крихка (сиплется), особливо, коли залізна арматура в ній слабка і скульптура хитка.

В обох випадках виправити ситуацію вже неможливо і тільки обережність поводження (брати тільки за підставку, рухати плавно і обережно) може продовжити життя виробу.

Щодо токсичності таких експонатів, то слід розуміти, що солі арсену (миш'як) - матеріал неорганічний, як, наприклад, кухонна сіль. В повітря «миш'як» майже не потрапляє. Елементарна вироб-

нича гігієна вирішує питання безпеки. До речі, всі відомі таксидермісти минулого були довгожителі. Жоден не помер від отруєння.

Важливо знати, що «миш'як» був заборонений і виведений з ужитку в кінці ХХ ст. У 70-90-і роки таксидермісти використовували малоефективні замінники. Тому таксидермічні скульптури тих часів найінтенсивніше пошкоджуються міллю та шкіроїдом. Практика показує, що при застосуванні традиційних технологій таксидермії ефективних замінників миш'яку не існує. Рекомендовані фтористі і кременефтористі сполуки мають низьку розчинність (порядку 2г на літр) і захищають експонати слабо. Крім того вони шкідливі для людини. Єдиним відносно прийнятним нетоксичним препаратом для збереження таксидермії (з досвіду автора) є тетраборат натрію (в техніці - бура', в таксидермії – боракс). Але необхідні ретельність роботи і постійний профілактичний контроль.

Традиційні таксидермічні технології дуже привабливі своєю простотою, швидкістю і дешевизною. Стосовно птахів і звірів з довгим хутром і обтічними формами вони часто доволі ефективні і при певному вдосконаленні мають право на життя у музейній практиці. Відділ природи Житомирського краєзнавчого музею має потужну колекцію таксидермічних скульптур кінця ХІХ – середини ХХ ст., що майже не втратила своєї якості.

Про сучасні таксидермічні технології

Вони мають кілька принципових особливостей, які значно покращують якість таксидермічних скульптур і в сенсі довговічності, і в сенсі яскравості художнього образу.

Перше – біологічний матеріал найретельніше очищається і знежирюється багатьма способами до повної чистоти і мінімізації біомаси (шкіднику нічого їсти).

Друге – біологічний матеріал проходить кілька стадій хімічної обробки, які сукупно можна назвати «вичинкою» (приблизно як вичиняється шкіра та хутро для одягу). Такий матеріал не загнивається, не деформується, не тріскається. Моль і шкіроїд менше цікавляться вичиненою шкірою. Невичинена шкіра не використовується.

Третє – для захисту від молі шкура звичайно обробляється одним з препаратів, відомих у таксидермії як «Еулан» і аналоги. Вони поширені у хімічистці. Ці препарати не токсичні. Їх ефект полягає у хімічному сполученні з білком кератином (шерсть, пір'я), після чого міль не впізнає їх як їжу.

Четверте – підготовлена шкіра не набивається а одягається на «манекен». Манекен виготовляється найчастіше з високощільного пінополіуретану (ППУ) і є дуже легким і міцним. Манекен має вигляд тварини без шкіри, з рельєфом м'язів і сухожилів. За розмірами він точно відповідає біометричним показникам тварини, з якою працюють. Позу манекена вибирає і коригує художник-таксидерміст залежно від творчої задачі.

П'яте – шкіра міцно приклеюється до манекена, внаслідок чого скульптура є одним цілим без внутрішніх рухів і деформацій.

Шосте – доводка. Найвідповідальніший етап, коли з допомогою фарб, клеїв, шпаклівок і т.п. художник досягає повної відповідності анатомічних та естетичних показників до живої природи. Таким чином повністю твориться образ, який часто зовні не відрізняється від справжньої тварини.

Таксидермічні скульптури, створені за сучасними технологіями, містять багато синтетичних полімерних матеріалів, що не додає шкідникам апетиту і служить додатковим захистом. Вони дуже легкі, механічно міцні, добре відповідають художньому задуму.

Важливим недоліком сучасних таксидермічних технологій є їх дороговартісність. Західна промисловість випускає все необхідне для таксидермії: хімікати, інструменти, манекени і запчастини (штучні очі, вуха, щелепи, носи, роги тощо), а також клеї, фарби, шпаклівки і все інше приладдя. Але вартість цих матеріалів є, звичайно, комерційною і в нашій музейній практиці таке малодосяжне.

Продовжуючи тему довговічності сучасної таксидермії, слід також зазначити, що вичинена шкіра здатна зберігатися віками, про що свідчать розкопки курганів. Полімерні ж матеріали, які застосовує сучасна таксидермія, перевірені терміном у 50-100 років. Найголовніші з них це поліуретани, епоксидні смоли, поліефірні смоли, акрилові смоли і латекси, силікони. Сучасна таксидермія легко ремонтується і реставрується, однак вигорає на світлі як і всі природні матеріали.

Ще дещо про шкідників

Двічі на рік – у квітні та жовтні шкідники масово покидають заражені об'єкти і заселяють нові (відповідно до циклів розмноження і розвитку).

Досвід показав, що в цей час профілактична боротьба є найефективнішою. Зручно помістити таксидермічні скульптури у поліетиленовий мішок для сміття, засунути руку з балоном і обробити будь-яким побутовим інсектицидом, закрити на при щепку і через 2-3 дні вийняти і провітрити.

Слід знати, що всі аерозольні інсектициди в продажу є саме побутовими. Через дуже короткий час вони розкладаються. Ні кумулятивної, ні пролонгованої дії вони не мають, незалежно від написів на етикетках, тому що вони перш за все мусять бути нешкідливі для людей.

При необхідності знезаразити сильно інфікований об'єкт, можна з досвіду рекомендувати фумігацію парадихлорбензолом (скорочено ПДХБ). Це доступний в продажу препарат, нешкідливий для людини і, безумовно смертельний для всіх комах. Запах не відразливий, дещо фруктовий.

Використовується у засобах дезінфекції та дезодорації громадських вбиралень та як препарат від молі. На етикетці в графі «Склад» слід знайти назву «парадихлорбензол» або «ПДХБ», тоді препарат можна брати. Інші препарати і народні засоби, як тютюн, скипидар, сірковуглець, дихлоретан та інші, це або фольклор, або є неприйнятні або недосяжні з різних причин. Технологія фумігації дуже проста: об'єкт (скульптура, гербарій, дерев'яні вироби з «шашлями») помістити в поліетиленовий пакет для сміття. Туди ж побільше препарату і закрити. Повна фумігація відбувається за кілька тижнів, залежно від температури. Ефект дуже тривалий через залишкову відлякувальну дію.

Для контролю наявності комах в приміщенні автор ефективно використовує пристрої з пінопластових пластинок, до яких булавками (найкраща булавка – голка від шприца) приколото смужки липучки для мух загальною площею близько 100 см/кв. Такі пластинки, розкладені скрізь, де треба, дуже швидко ознайомлять вас із видовим складом ентомофауни вашого приміщення.

Епілог

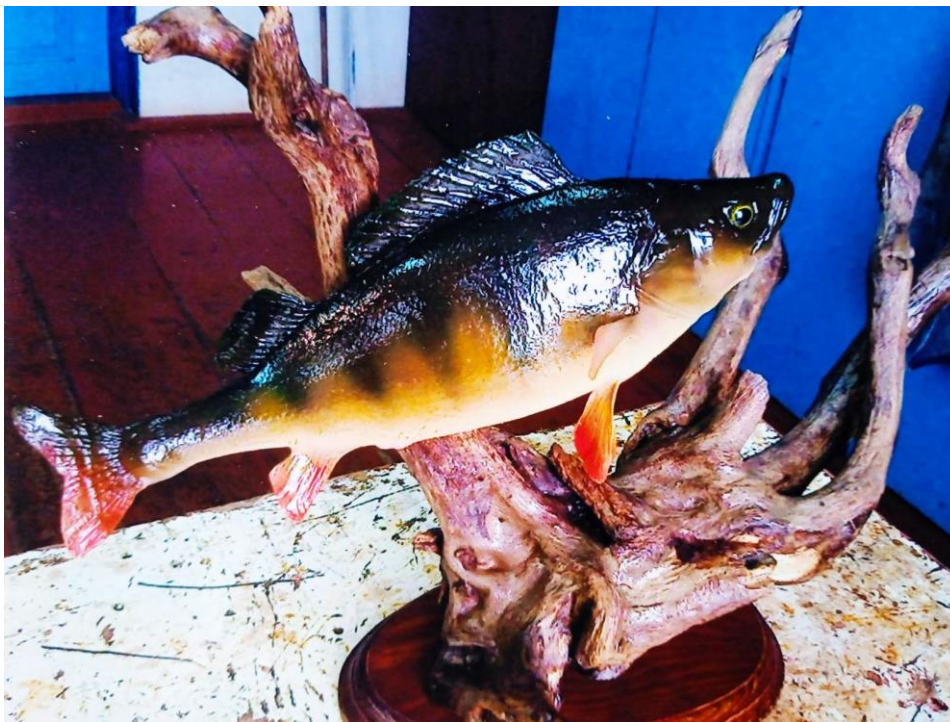
Українським природничим музеям – бути. Зруйнованим ворогом музеям – бути відновленими. Необхідні молоді кадри. В Україні ніде не готують музейних таксидермістів. Ніде не готують реставраторів природничих експонатів. Маємо вирішити ці питання.

Експонати природничих експозицій, зокрема вологі препарати, замість позитивних емоцій часто викликають у глядача відразу та бажання знищити цю огидну мерзоту. Те ж стосується репаних аматорських опудал і недолугих скорцюблених сухих членистоногих.

Маємо створити експозиції, що замість огиди і страху викличуть у глядача бажання посміхнутись світові і прийти знову. Це крок до ноосфери.

Автор давно працює у таксидермії. Нині займається дослідженням питань таксидермічної хімії, реставрації, заміни мокрих препаратів, здешевлення таксидермічних витрат, стабілізації рослин тощо. Автор буде радий поділитися з колегами ентузіастами знаннями і вміннями, обговорити контроверсійні питання, перейняти досвід колег. Дорогу здолає той, хто йде.

Ілюстрації:

Таксидермічна скульптура. Риба

Таксидермічна скульптура

Отудало

Науково-точні копії для заміни вологих препаратів (нерозфарбовані)

Деформація отудала внаслідок зсихання

Отудало риби, повністю зруйноване внаслідок перегорання жиру

Манекен вивірки із ППУ

*Наталія Поберезька
м.Хмельницький*

ПРИРОДНИЧА ТЕМАТИКА МОНЕТ НБУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ КЗК «ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ»

У даній статті висвітлено історію створення й карбування ювілейних та пам'ятних монет НБУ. На основі аналізу нумізматичної колекції Хмельницького обласного краєзнавчого музею нижче надано огляд матеріалів на природничу тематику.

Ключові слова: ювілейні та пам'ятні монети, НБУ, нумізматична колекція

Природа відіграє суттєву роль у розвитку людської цивілізації, в тому числі економіці та фінансах загалом, і культури зокрема. Тому й є закономірним використання природничих зображень і образів у найрізноманітніших проявах культури – наскальних малюнках, епосах і художніх творах (і проза, і поезія), гербах і символах, навіть дитячих книжках, а також у підручниках і довідниках, на паперових грошах і поштових марках, прикрасах і оздобленні одягу тощо. Не винятком є й монети, які карбувалися та карбуються монетними дворами світу. У даній роботі розглядатимуться лише нумізматичні об'єкти (монети) НБУ із природничими зображеннями з колекції Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

Цікавим фактом, що відомий з історичних джерел, є використання саме природничих зображень для ускладнення монет з метою уникнення підробок, особливо при переході карбування з дорогоцінного металу на карбування з простого металу.

Перший монетний двір був заснований у Давньому Римі при храмі Юнони Монети (звідси походить і термін «монета»). На землях України перші монетні двори діяли в містах Пн. Причорномор'я (Ольвії, Пантікапеї, Тірі, Херсонесі Таврійському та ін.). Вони були примітивними підприємствами, де монетний майстер усі операції виконував самостійно і вручну. З XVI ст. монетні двори перетворилися на фабрики, де всі операції виконуються на спеціальному обладнанні.

Художнє оформлення є складним багатоетапним процесом, який розробляють художники і скульптори. На кожній монеті є відповідне зображення і спеціальний напис – легенда.

Для незалежної України важливим було створення національної грошової системи. У 1996 р. відбулася грошова реформа, в результаті якої створено досконалу сучасну монетну систему. Перші монети карбувалися Італійським монетним двором та Луганським верстатобудівним заводом. Після закриття останнього та перевезення устаткування для виробництва монет у місто Київ, в Україні з квітня 1998 р. запрацював Монетний двір Національного банку України, чия «монетна палітра» надзвичайно цікава й яскрава. Тематика монет НБУ теж дуже широка: від знаків зодіаку до значущих державних подій.

Національним банком України було започатковано власну нумізматичну програму. З самого початку ним були розроблені та затверджені серії, які з'являються поступово і через ювілейні та пам'ятні монети розкривають усі важливі історичні події у житті нашої держави. Монету, що випускають з приводу відзначення знаменних подій або пам'ятних дат, називають меморіальною (пам'ятною). Пам'ятна монета випускається на честь значущої події та несе художню цінність. Ціна такої монети вища за її номінальну вартість. Різновидом пам'ятної монети є ювілейна, що карбується на честь певного ювілею. Як правило, вона має номінал, але далеко не завжди потрапляє у грошовий обіг.

НБУ затвердило 37 різних серій, серед яких є такі, що присвячені Природничому Царству.

У фондовій колекції Хмельницького обласного краєзнавчого музею зберігаються монети із 24 серій загальною кількістю 356 одиниць пам'ятних та ювілейних (різних номіналів, різних років карбування, різних матеріалів та історичних напрямків) монет, які надходили в різні роки шляхом закупки чи передавання.

На монетній легенді в усі часи актуальною темою для зображення був образ природи. Природа – це те життєдайне джерело, з якого вийшло все прекрасне на землі, яке породило людину та дало їй творчу наснагу. Людина здавна використовує зображення тварин та рослин як символи сили, могутності, цінності, добробуту, що їй не оминуло нумізматичну сферу її економічної діяльності.

Рослинний та тваринний світ України, надзвичайно багатий та різноманітний, не залишився поза увагою правління НБУ. Практично на кожній з монет є елементи тваринного та рослинного походження. Природнича тематика монет НБУ висвітлюється в таких серіях, як «Флора і фауна України», «Фауна в пам'ятках культури України», «Найменша золота монета» та «Інші монети».

У 1998 р. була започаткована серія ювілейних та пам'ятних монет «**Флора і фауна України**». До середини 2023 р. НБУ було випущено 56 монет. Матеріал, з якого виготовлялася продукція, поділяється таким чином: 33 од. номіналом 2 грн. або 5 грн. – нейзильбер та 23 од. номіналом 10 грн. – срібло. Основна частина даної серії присвячена найбільш рідкісним видам ссавців, решта – птахам, риbam, амфібіям, зміям, комахам. Тварини на монетах зображені в оточенні природного ландшафту, а на деяких додані рослинні елементи. Також в серії «Флора і фауна України» є такі, на яких зображують лише рослинні елементи. Це монети, що присвячені зникаючим видам трав'яної рослинності України.

У фондовій нумізматичній колекції Хмельницького обласного краєзнавчого музею зберігається не повна колекція цієї серії – лише 15 монет. Усі вони різних років карбування; номіналом 2 грн. – 14 од. та 5 грн. – 1 од.; матеріал – нейзильбер.

Дата карбування першої монети, яка надійшла в музей 26.07.1999 р., – «*Любка дволиста*» (Кн – 61830 Нм – 5633), номінал 2 грн. Присвячена монета рідкісному виду європейських наземних орхідей української лісостепової зони, занесеному до Червоної книги України.

Монета «*Рись звичайна*» (Кн – 63357 Нм – 5720) карбована у 2001 р.; номінал 2 грн; присвячена рисі звичайній (Lynx lynx), яка належить до ряду хижих звірів (Carnivora). Цей цінний хутровий звір поширений переважно в українських Карпатах. Його невеликі популяції збереглися у важкоприступних ділянках лісу в Маневицькому районі Волинської області. Занесений до Червоної Книги України.

Два екземпляра монети «*Пугач*» (Кн – 63356 Нм – 5719, Кн – 66158, Нм – 5914), дата карбування 2002 р., номінал 2 грн. були закуплені, як того вимагають експозиційні правила – демонстрація аверсу-реверсу предмету. Монета присвячена осіло-кочовому птахові – пугачу (*Bubo bubo*) – єдиному виду цього роду фауни України, переважна частина популяції якого зосереджена, в основному, у західних областях країни. Занесений до Червоної книги України.

У 2003 р. викарбовано дві монети: «*Зубр*» (Кн – 63729 Нм – 5743) та «*Морський коник*» (Кн – 64521 Нм – 5797), номінал 2 грн. Перша присвячена майже повністю винищеному представнику ряду парнокопитних, розведення та розселення якого в Україні успішно відновлюється з 1965 року. Його занесено до Червоної книги України, Червоної книги МСОП та Європейського Червоного списку. Друга – представникові ряду Голкоподібних, єдиному ендемічному підвиду морського коника чорноморського у фауні України, ареал поширення якого Азовське і Чорне моря.

Монета «*Азовка*» (Кн – 64522 Нм – 5798), карбована у 2004 р., номінал 2 грн. Присвячена ссавцю ряду китоподібних (представник родини дельфінових у фауні України), вузькоареальному реліктовому підвиду, місця поширення якого Чорне та Азовське моря. Азовку занесено до Червоної книги України та Європейського Червоного списку.

Два екземпляра монети «*Сліпак піщаний*» (Кн – 65895 Нм – 5890, Кн – 65896 Нм – 5891) карбування 2005 р., номіналом 2 грн. були закуплені, як того вимагають експозиційні правила, для подальшої демонстрації аверсу-реверсу предмету. Монета присвячена рідкісному виду, що живе лише на території України, – сліпаку піщаному, якого занесено до Червоної книги України та Європейського Червоного списку тварин і рослин, що перебувають під загрозою зникнення.

Монета «*Пилкохвіст український*» (Кн – 66620 Нм – 6060), карбована у 2006 р. номінал 2 грн. Присвячена рідкісному виду родини Коники справжні – пилкохвосту українському, що живе лише на території України і якого занесено до Червоної книги України.

Ювілейна монета «*175 років державному дендрологічному парку Тростянець*» (Кн – 69519 Нм – 6234) була видана у 2008 р. за номіналом 5 грн. Присвячена унікальній всесвітньо відомій пам'ятці садово-паркової архітектури ХІХ століття, розташованій у південно-східній частині Чернігівської області. Цю пам'ятку створено завдяки зусиллям і за кошти мецената, дворянина з роду Скоропадських Івана Михайловича Скоропадського методом штучного формування рельєфу. Унікальні колекції інтродуцентів деревоподібних рослин дендропарку занесені до Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання України.

У 2010 р. побачила світ монета «*Ковила українська*» (Кн – 69519 Нм – 6234) номіналом 2 грн. Її поява присвячена ковилі українській – своєрідному символу української степової флори, яку включено до Червоної книги України.

Наступна монета, що карбована у 2016 р. номіналом 2 грн., присвячена квітці, що занесена до Червоної книги України, – «*Зозулині черевички справжні*» (Кн – 70981 Нм – 6417). Це зникаючий вид багаторічної трав'яної рослини з родини Зозулинцевих, або Орхідних. Ці чарівні квіти – одні з найвідоміших орхідей Північної півкулі – своєю оригінальною красою нагадують черевички східних народів.

Монета «*Перегузня*» (Кн – 71397 Нм – 6440) карбована 2017 р., номінал 2 грн. Присвячена рідкісному виду хижих ссавців родини куницевих – перегузні звичайній – зникаючому виду, включеному до Червоної книги України. Перегузня – хижак зі строкатим забарвленням – представник фауни нашої країни, що поширений на території Запорізької, Донецької та Луганської областей. Живе в цілинних степах, у норах, на поверхню вилазить рідко – вночі або в сутінки.

Остання монета з серії «*Флора і фауна*», яка надійшла до колекції у 2018 р., це – «*Марена дніпровська*» (Кн – 72021 Нм – 6492), упаковка сувенірна, номінал 2 грн. Присвячена прісноводній зграйній донній риби родини корошових – марені дніпровській – зникаючому виду, ендеміку басейнів Дніпра і Південного Бугу, занесеній до Червоної книги України та Європейського червоного списку.

Серія «*Фауна в пам'ятках культури України*» започаткована НБУ у 2016 р., складається з 10 срібних монет номіналом 5 грн. Присвячена серія тваринам, зображення яких втілено на пам'ятках культури різних епох, створених завдяки таланту та праці багатьох тисяч безіменних майстрів.

На території сучасної України впродовж тисячоліть проживали племена й народи, які творили культуру, передаючи її в спадок наступним поколінням і забезпечуючи цим безперервний розвиток прогресу. Вірування та релігії демонстрували шанобливе ставлення людей до природи, зокрема до тварин. Безцінні пам'ятки культури давніх епох розповідають про те, як люди вчилися працювати з природними матеріалами та намагалися наділити їх силою за допомогою символів – зображень звірів, птахів, людей тощо. На жаль, в колекції музею відсутні монети з даної серії.

Серія «**Найменша золота монета**» включає 12 монет номіналом 2 грн., матеріал – золото, з них – 10 ботаніко-зоологічного спрямування. Перша монета – «*Саламандра*» – була викарбувана 2003 р. і присвячена представникові ряду хвостатих земноводних, єдиному виду роду саламандр у фауні України – саламандрі плямистій, ареал поширення якої охоплює гірські та передгірні райони Карпат. Цікаво, що дві монети з цієї серії містять зображення стилізованих золотих скіфських фігур (кабана та оленя). Останній випуск монети з цієї серії відбувся у 2012 р. і присвячений одному з символів України – мальві («*Мальва*») – квітці, що уособлює любов до рідної землі, до свого народу та є однією з найулюбленіших українцями. В фондах музею монети з цієї серії, на жаль, також відсутні.

Серія «**Інші монети**» започаткована 1996 року. Чому саме так названа, чому певні пам'ятні та ювілейні монети України, що не увійшли в жодну іншу визначену серію, відносяться до неї, достеменно невідомо. Складається серія з 120 монет різної тематики, різного номіналу та матеріалу виготовлення. Слід зазначити, що з даної серії в фондах музею зберігається 43 монети. Загалом НБУ в серію «Інші монети» відніс 10 монет, що несуть в собі природничу тематику. В нумізматиці колекції музею зберігається лише 2 з них, виготовлені з нейзильберу.

Перша – «*200 років Нікітському ботанічному саду*» (Кн – 69517 Нм – 6232) – надійшла у 2012 році, її номінал – 5 грн. Присвячена вона одній з найстаріших науково-дослідних установ нашої країни – Нікітському ботанічному саду, який заснований в 1812 році на місі Март'ян, неподалік від Ялти, і є унікальним зібранням місцевої та світової флори, взірцем садово-паркового будівництва, своєрідним музеєм просто неба, де зібрано близько 20 тисяч видів рослин з різних куточків земної кулі.

Друга монета – «*Олешківські піски*» (Кн – 70804 Нм – 6398) – карбування 2015 року, номіналом 2 грн., присвячена унікальному природному об'єкту, одному з найбільших піщаних масивів Європи (завдовжки майже 150 км, завширшки близько 30 км), – Олешківським піскам (Херсонська область). Цей піщаний масив зі збереженими рідкісними рослинними та тваринними угрупованнями з раритетними, ендемічними та реліктовими видами у 2010 році оголошено Національним природним парком.

Отож, наш музей регулярно моніторить план випуску монет НБУ та безупинно поповнює свою колекцію для вивчення та популяризації флори та фауни Землі Української. А відтак маємо надію, що природнича тема в нумізматиці України буде продовжуватися й надалі. З'являться нові серії, нові творчі ідеї, нові чудові художні композиції...

Ілюстрації:

Рис. 1 «Любка дволиста»

Рис. 2 «Рись звичайна»

Рис. 3 «Пугач»

Рис. 4 «Зубр»

Рис. 5 «Морський коник»

Рис. 6 «Азовка»

Рис. 7 «Сліпак піщаний»

Рис. 8 «Пилкохвіст український»

Рис. 9 «175 років державному дендрологічному парку Тростянець»

Рис. 10 «Ковила українська»

Рис. 11 «Зозулині черевички справжні»

Рис. 12 «Перегузня»

Рис. 13 «Марена дніпровська»

Рис. 14 «Олешківські піски»

Рис. 15 «200 років Нікитському ботанічному саду»

Джерела:

1. Шуст Р. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Київ, 2007. С.348-351.
2. Загреба М. Монети України 1992-2015 каталог. Видання 11. Київ. 2016.
3. Горанська М.А. Карбована історія незалежної України на монетних легендах. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. 2021 р. С. 127-129.
4. Фонди КЗК «Хмельницький обласний краєзнавчий музей», група зберігання «Нумізматика».
5. URL: <https://web.archive.org/web/20160509740/http://ndi-fp.asta.edu.ua/files/doc/slovyuk-finpravo.pdf>
6. URL: <https://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://dSPACE.nbuv.gov.ua/bitstream/handle=1>
7. URL: <https://bank.gov.ua/ua/uah/numismatic-products/souvenir-coins?page=1&perPage=5&search=>

Ніна Стрижак
м.Хмельницький

ЗООМОРФНІ ОРНАМЕНТИ НА ВИШИТИХ РУШНИКАХ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ З КОЛЕКЦІЇ ФОНДІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

У статті йдеться про найпоширеніші мотиви зооморфних орнаментів, їх значення на вишитих рушниках та подається інформація про збірку вишитих рушників із фондівської колекції КЗК «Хмельницький обласний краєзнавчий музей».

Ключові слова: зооморфні орнаменти, вишиті рушники, колекція, Хмельницький обласний краєзнавчий музей.

Вишитий рушник – духовний символ українського народу, традиційна й невід’ємна належність української культури, який наділявся широким спектром знакових властивостей. Рушники є неодмінними атрибутами народного побуту, весільної та святкової обрядовості, а також застосовуються як традиційна окраса житла.

Важливі події в житті народу ніколи не обходилися без рушників. Мабуть у всьому декоративному мистецтві немає іншої такої речі, яка концентрувала б у собі стільки різноманітних символічних значень. У вишивці рушників знайшли відображення орнаменти, пов’язані з образами добра, краси, захисту від усього злого на землі. Орнаменти вишивки рушників – народна пам’ять про життєдайні сили землі та сонця.

За мотивами орнаменти вишивок поділяються на три групи: геометричні (абстрактні), рослинні, зооморфні (тваринні).

Геометричні орнаменти притаманні всій слов’янській міфології. Вони дуже прості: кружальця, трикутники, ромби, кривульки, лінії, хрести (прості й подвійні). Сьогодні на основі їх в народній вишивці широко використовуються такі мотиви, як «баранячі роги», «кучери», «кудрявці», «гребінчики» тощо. В орнаменті подільських вишивок трапляється мотив «кривульки», або «безконечника», який відомий ще з часів трипільської культури.

Значення геометричних символів давно відоме. Це були символи сонця, місяця, зорі, вогню, води, землі, кохання, життя, а також знаки добра, багатства, родючості і краси.

В основі рослинного орнаменту є прагнення перенести у вишивку красу природи. Навіть гранично умовні узори виникли внаслідок спостереження за реально існуючими формами у рослиному світі. В українській вишивці часто використовуються такі мотиви, як «хміль», «виноград», «дубове листя», «барвінок» тощо. Деякі з них несуть в собі відбиток стародавніх символічних уявлень народу. Так, мотив «барвінку» є символом немеркнучого життя, узор «яблучне коло», поділений на чотири сектори, з вишиванням протилежних частин в одному кольорі – символом кохання. У сучасній вишивці трапляється й древній символ «дерево життя», який здебільшого зображається стилізовано у формі листя або гілок.

У вишивках зооморфних орнаментів зображуються звірі – кінь, заєць, олень; птахи – півень, сова, голуб, зозуля, соловейко; комахи – муха, метелик, павук, летючі жуки; риби, жаби. В багатьох випадках зооморфні орнаменти є своєрідним, властивим саме цій вишивальниці зображенням, в якому відбивається її індивідуальне бачення узору.

Найпоширенішими мотивами подільських зооморфних орнаментів є зображення звичайних і казкових птахів. На рушниках птахи завжди невеликі, часто зображені парами з обох боків. Парні птахи уособлюють символ кохання, щастя. Це – соловейки, голуби, соколи, пави, тому вишивали їх здебільшого на весільних рушниках, причому обов'язково голівками один до одного. Птахи або тримають у дзьобику гілку калини – символ продовження роду, або сидять на верхівці дерева – символу нової сім'ї.

Павич символізує в давньослов'янській міфології Богородицю, чий образ здавався прекрасним і величним, тому птаха зображували з жіночим обличчям. Весільні рушники та жіночі весільні вишиванки в більшості випадків прикрашає саме птах-павич. Чудовою прикрасою весільного віночка вважалось павине перо. Особливий силует павича робить цю птицю легко впізнаваною навіть на дуже простій вишивці. Пави та павичі оспівані й у фольклорних жанрах. Завдяки своїй красі вони вважаються символом розквітлої юності, вроди. У народно-декоративному мистецтві найчастіше зустрічається образ павича з пишно розпущеним та надзвичайно великим хвостом.

Дуже часто українки вишивають на рушниках голубів. Ці улюблені всіма птахи символізують щасливе сімейне життя, ніжну любов, постійну турботу один про одного. Як на давніх, так і на сучасних весільних рушниках популярним мотивом є квітуха гілочка або Дерево Життя з голубами. В якості побажання щасливого сімейного життя вишивають гніздечко з яйцями та з двома голубками.

Коли вишивається пара птахів, то їх розташовують зазвичай голівками один до одного. Таке розташування символізує взаємну любов, близькість, тяжіння. Зрідка зустрічається зображення птахів, повернутих від Дерева Життя назвоні. Дослідники припускають, що таке розташування означає захист Дерева Життя від ворогів.

Ластівка – вірна супутниця людської оселі – завжди несе добру звістку. Гуси – знак вірності та віри подружжя. Півень – охоронець домашнього вогнища, миру, добробуту, родинного щастя. До речі, на Поділлі, на відміну від інших регіонів, побутує орнамент, складений тільки з фігурок птахів у вигляді розміщених у ряд півників, качечок, казкових пташок тощо.

Серед зооморфних орнаментів на подільських рушниках зустрічаються зображення звичайних або крилатих коней. Вважалось, що кінь має здатність відвертати зло та різні нещастя. Ці ж магічні властивості приписувалися й окремим частинам його тіла, а найбільше – голові.

На рушниках Поділля вишивали вершників на конях, а між ними фігурки собак. Дослідники вважають, що такі рушники вишивалися для скотарів та пастухів.

Зустрічаються на рушниках і образи міфічних тварин, яких не можна порівняти ні з одним реально існуючим видом. Зазвичай тварин вишивають символічно, без докладних обрисів, але по цим зображенням можна визначити вид тварини. Дослідники поки не можуть точно встановити призначення рушників із зображеннями таких тварин. Всі старовинні рушники зберігають свої таємниці, які викликають у наших сучасників великий інтерес і прагнення вивчити культуру предків.

Барвисті орнаменти на вишивках, а зокрема й на рушниках не просто малюнки, а змістовні знаки-символи, що впродовж часів зазнавали змін та перетворень. Художня мова орнаментів така ж багата, як і мова народної поетичної творчості. В орнаментальних знаках вишивок можна читати тексти про важливі події у житті їх власників. Дослідник народної вишивки Юрій Мельничук відзначає, що орнаменти, символи, знаки вишиті на рушниках, не лише передають інформацію про які небуть конкретні факти з історії народу, а й інформують про планетарну та космічну генезу створення людини, а також про інші форми життя.

Ці полотняні криптограми вдалося зберегти та донести до наших днів саме завдяки музеям – науковим установам, що здійснюють збір, зберігання, вивчення та популяризацію різноманітних колекцій, які є свідками глибоких традицій та обрядів українського народу.

Етнографічна колекція Хмельницького обласного краєзнавчого музею становить неабиякий інтерес не тільки для мистецтвознавців, істориків, етнографів, а й для широкого загалу. Вона налічує близько 5 тисяч музейних предметів – зразків народного одягу, посуду, меблів, килимів, рушників тощо.

Музей пишається своєю колекцією вишитих рушників, яких нараховується 74 одиниці основного фонду, зокрема подільських – 51, волинських – 23, і охоплює період з кінця XIX ст. по сьогоднішній час. Серед великої кількості вишитих рушників – 12 рушників декоровані рослинно-зооморфним та рослинно-геометрично-зооморфним орнаментами.

Весільний рушник Т-63 із с. Михайлівка Ярмолинецького району, що датується 1900-м роком. Вишиті на домотканому полотні два птахи повернуті голівками один до одного та символізують шлюбну пару. Розташована нижче гілка з лілеями – символ дівочої чистоти. Крім квітів, невід'ємною частиною орнаменту є листя та пуп'янки, що складають нерозривну композицію триєдності: народження, розвитку та безперервності життя. Мережка у вигляді виноградного листа розкриває радість і красу створення сім'ї. Сад-виноград – це життєва нива, на якій чоловік є сіячем, а жінка несе обов'язок ростити й плекати дерево їхнього роду.

Багатим на оздоблення є рушник Т-65 з с. Попівці Летичівського району, що вишитий хрестиком червоними та чорними нитками на домотканому полотні. Узор розміщений у чотири пояси, де поєднується рослинний орнамент (стилізовані гілочки квітів з листям) з зооморфним – стилізовані лебеді (гуси), які є символом жіночості. Причому, якщо білі лебеді символізують дівчат, то сірі гуси – заміжніх жінок. Лебідь – «святий птах», його краса породила безліч легенд про дів-лебідок. Вважалося, що після втрати людського тіла, душі набирали вигляду птахів і продовжували жити у потойбіччі, маючи можливість завітати в гості, відвідати своїх близьких або ніби надіслати свої вітання через інших птахів. Цей вишитий рушник датується кінцем XIX ст.

Орнамент у вигляді Дерева Життя та птахів вишитий хрестиком на рушнику Т-74 із с. Грибенічка Староконстянтинівського району початку XX ст. Багато етнографів розглядають Дерево життя як зв'язок світу земного з небесним, поєднання минулого, сучасного та майбутнього. На нашому рушнику простежуються зображення Дерева Життя, що росте із зернини в чаші з трикутноподібним денцем, яке символізує жіноче начало, що несе ідею життя і родючості. Понизу квітучого Дерева Життя – вишиті птахи – посланці сонця, провісники весни, символи кохання. Птахи також символізують людську душу. За повір'ям, душа прилітає пташкою до новонародженої дитини і відлітає, коли людина помирає. Птахи поєднують земне і небесне. Вони мають багато спільного з сонцем. Коли восени сонце спадає, вони відлітають у вирій, а навесні, коли сонце зростає, повертаються з вирію.

Одним із найдавніших домотканих рушників музейної колекції є вишитий рушник Т-237 з м. Проскурова, який датується кінцем XIX ст. Полотнище оздоблене вишивкою у техніці «хрестик» нитками червоного та чорного кольорів. Орнамент розміщений у три пояси: на першому – дві пташки між букетами квітів, на другому – стрічкова композиція вершників на конях, на третьому – ланцюжок дрібних квітів. Коні – символ швидкості та витривалості, радості життя, оптимізму й доброї слави, а також символізують мудрість, знатність, світло, динамічну силу та спритність. Розмежовується вишивка мережкою ручної роботи.

Рушники Т-1543 із с. Котелянка Полонського району, Т-1736 із с. Песець Новоушицького району, Т-2415 з с. Яцьківці Дунаєвецького району вишиті на фабричному полотні технікою «гладь». Датуються серединою XX ст. На всіх трьох рушниках представлений рослинно-зооморфний орнамент у вигляді букетів квітів та птахів – голубів, які сидять на гілках. Голуб – символ ласки, кохання, подружньої вірності та злагоди. «Любіться, як пара голубів» – говорять в народі. Дослідники підкреслюють, що це, мабуть, єдиний знак – найбільший носій позитивного навантаження. Голуба ще називають «божою птицею», «жертвним птахом». Він є символом чистоти та очищення. Пара голубів – головний атрибут шлюбно-ритуальних обрядів. Кольорова гамма вишитих композицій на даних рушниках досить широка та представлена усім спектром відтінків: зелений, коричневий, синій, блакитний, червоний, жовтий, рожевий, фіолетовий....

Рушники Т-2138, Т-2153 із с. Мирутин Славутського району вишиті технікою «хрестик» на домотканому полотні червоно-чорними нитками. На рушнику Т-2138 вишивка розміщена у два пояси: на першому – композиція з птахів у квітах: ружах та гвоздиках, на другому – геометричний ланцюжок руж. Червона ружа – символ дівочої краси і чистоти, а пташки уособлюють сімейне щастя та

благополуччя. Нижній пояс на рушнику з вишитих квітів та листя руж утворює продовговату смугу, яка не має ні початку ні кінця та символізує нескінченність життя з його постійним відродженням.

Особливо святково орнаментований згаданий вище весільний рушник Т-2153. Вишивка на ньому розміщена у три пояси: на першому – стилізований віночок польових квітів та дві невеликі пташки; на другому – два великих птахи серед китиць калини, на третьому – бережок з китиць калини. На даному зразку пташки символізують наречених, тому що повернуті голівками одна до одної та тримають у дзьобиках гілочку калини, що, в свою чергу, є символом сім'ї. Складені крила птахів символізують готовність бути вірними один одному та створювати сім'ю. В давнину, якщо дівчина відмовляла парубкові, то підносила сватам рушника, на якому пташки сиділи, відвернувшись одна від одної. **Вінок** символізує життєву дорогу, що має продовжуватись, тому на весільних рушниках вишивають його не замкненим. **Також на рушнику вишита калина** – дерево українського роду, що символізує вірність, відродження, надію, а ще – це символ жіночої вроди, сили та здоров'я. На теренах України гілку калини потайки дарувала дівчина майбутньому нареченому на знак згоди вийти заміж.

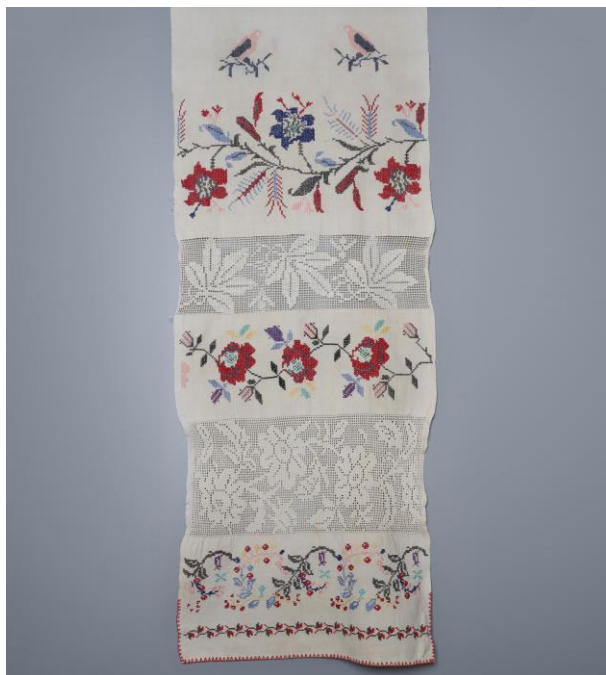
У фондах музею зберігається рушник Т-2479 оздоблений різнокольоровими нитками оригінальним рослинно-зооморфним орнаментом технікою «хрестик». На цьому вишитому рушнику з с. Вівсяники Деражнянського району прижилося зображення невластивого для української фауни папуги, навколо якого різноманітні квіти, гілки та листя, що відображають чистоту та процвітання роду, а також символізують постійне оновлення і нескінченність. Папуга – символ веселої вдачі, дружнього спілкування. Також на рушнику вишита літера «Ш». Зазвичай літери означають ініціали автора вишивки або ж лише сама вишивальниця могла знати, чиє ім'я зашифроване у вишитій літері.

Рушник Т-3273 вишитий хрестиком різнокольоровими нитками. По центру у сіро-червоних квітах з зеленим листям вишитий олень, що лежить. **Олень** – прадавній потужний образ – несе щастя і добробут. У сучасних вишивках майже не зустрічається. **Нижче – вишиті три широкі смуги китяг калини.** Китяги калини – символ крові та невмирущого роду.

Рушник Т-3275, датований серединою 50-х років ХХ ст., вишитий хрестиком різнокольоровими нитками. Основою композиції є дві пташки, які сидять на гілках калини з китицями ягід і повернуті голівками одна до одної. Парне розташування птахів у народній вишивці уособлює кохання та вірність, а розміщення їх на гілці калини символізує продовження роду.

На основі аналізу орнаментальних мотивів та особливостей їх застосування можна стверджувати, що орнаментация українських народних рушників відбувалася за чіткою традиційною системою, пов'язаною з сакральною, символічною та естетичною функціями. Вивчення народної символіки для історії та етнографії є важливим джерелом розуміння духовного життя народу, а через нього й усвідомлення рушійних сил багатьох історичних подій.

Ілюстрації

T-63

T-65

T-74

T-237

T-1543

T-1736

T-2138

T-2153

T-2415

T-2479

T-3273

T-3275

Джерела:

1. Антонович Є., Захарчук-Чугай Р., Станкевич М. Декоративне прикладне мистецтво. Львів: Світ, 1992. 270 с.
2. Булгакова-Ситник Л.П. Подільська народна вишивка (етнологічний аспект). Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2005. 338 с.
3. Білан М.С., Стельмашук Г.Г. Український стрій. Львів: Фенікс, 2000. 183 с.
4. Кара-Васильєва Т. Чорноморець А. Українська вишивка. Київ : Либідь, 2002. С. 99-160.
5. Матейко К.І. Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. Львів : Видавництво Львівського університету, 1969. 190 с.
6. Медведчук Г. Краса подільської народної вишивки. Хмельницький: Поділля, 1993. 32 с.
7. Мельничук Ю. Духовне і матеріальне в українській вишивці // Ямгорів: літературно-краєзнавчий і мистецький альманах. 2005. Ч. 13–14. С. 190–196.
8. Найден О. Орнамент українського народного розпису. Київ, 1989.
9. Орел Л. Українські рушники: Історико-культурологічне дослідження. Київ: Кальварія, 2003. 230 с.
10. Сидорович С. Й. Орнаментальні композиції українських народних тканин ХІХ – початку ХХ ст. Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. Київ, 1963. Вип. 7. 148 с.
11. Причепій Є., Причепій Т. Вишивка Східного Поділля. Київ : Родовід-Оранта, 2009. 108 с.
12. Прусевич А. Народное вышивание // Кустарные промыслы Подольской губернии. Киев, 1916. 334 с.
13. Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею. – Група зберігання «Тканини».

КВІТИ НА КИЛИМАХ СЛАВУТЧИНИ 2 ПОЛ. XX СТ. (за матеріалами етнографічних розвідок)

У статті йдеться про килимарство на Славутчині у 2 пол. XX ст. Звернено увагу на декорування тканих, вибитих та вишитих виробів з допомогою рослинних (квіткових) мотивів. Приведено відомості про способи створення візерунків на килимах.

Ключові слова: килим, майстриня, квітковий мотив, візерунок, Славутчина.

З моменту створення людину оточувала краса. Тому й вона все життя намагалася мати її поруч. Мальви біля тину, чорнобривці навкруг оселі, соняхи на городі, нарциси, півонія, маки, повняки, жоржини на клумбі. На вікнах у хаті – вазони. А щоб «цвіли» квіти взимку, прикрашала ними рушники, скатерки, наволочки, килими.

Під час етнографічних розвідок в села Славутчини (нині входить до Шепетівського району Хмельницької обл.) ми зафіксували, що потреба в речах повсякденного вжитку, одязі, рушниках, доріжках, килимах спонукала людей виготовляти їх власноруч. Тому ткацтво на її теренах у XX ст. було досить поширене. Сировиною для виготовлення пряжі слугували льон, коноплі, овеча шерсть. В досліджених нами селах на городі, в основному, сіяли коноплі, рідше – льон. На колгоспних полях вирощували льон, який возили на льонокомбінат [9, с. 126].

Серед тканих речей домашнього вжитку вирізнямо килими. На їх виготовлення йшла овеча пряжа, яку фарбували. Килим ткали більше місяця. «Як сяду вранці за верстат, то ввечері встану», – повідала Лідія Глибович з Нараївки [4]. А щоб швидше зробити, то і ночі недосипали. Ткалі поділяють килими на два види: зшиті (з двох пілок) і незшиті (цілі) [9]. За зображенням орнаменту групуємо на 1) смугасті, 2) квіткові, 3) смугасто-квіткові, 4) геометричні.

«Найбільше славилася Україна квітковими килимами» [1, с.64]. Цю славу примножили й ткали Славутчини. Ткали килими лише досвідчені майстрині, оскільки «*треба не тільки руками ткати, а й думати головою*», – ділилася досвідом Надія Радзивилук з села Клепачі (Фото 1). Всі деталі композиції килима, що зшитий з двох частин, мають зійтися: квіти та листя однієї мають симетрично збігатися з іншою) [6]. Вона ж показала килима й розповіла його історію. Квіти й птахи, що на виробі, відтворені з невеличкої подарованої хустинки. Візерунок з неї спочатку перенесла в зошит, а потім на килим, який виткала за місяць. Ексклюзивна річ! Малювала на папері узори, які пізніше у збільшених пропорціях усміхалися з тканих виробів [8].

Марія Слюсарчук з цього ж населеного пункту пригадала, що «*в селі багато ткали полотно, рядна, а килими з квітами мало ткали, бо треба добре голову поморочити. З квітками килим, то місяць сидіти і не вилазить. Треба кожну нитку рахувати й перебирати*» [5] (Фото 2).

Євдокія Левонтюк, мешканка Клепачів, ткати навчилася в 15 років від своєї матері. Сама малювала візерунки на папері, а згодом переносила на виріб. На чорному тлі зшитого килима червоні троянди з пуп'янками та зеленим листям. Подібних килимів у скрині господині декілька. Стіни в хаті прикрашають килими зі стилізованими квітковими візерунками [7] (Фото 3).

Килими нараївських майстринь можна впізнати будь-де за «почерком». У Великому Скніті нам показали килими, які своїми узорами (великі яскраві квіти на темному тлі) вирізнялися від побачених тут тканих речей. Виявилось, що це придане, яке ткала Марія Борилук із Нараївки.

В селі Миньківці в оселі Ганни Панченко на стінах квітували два килими, виготовлені технікою вибивання (на темному тлі стилізовані квіти) (Фото 4, 5). Їх створила сама господиня. А перший свій килим вона вишила хрестиком (великі троянди на чорному тлі) (Фото 6). Нею ж вишитий килим (хрестик) із сюжетним зображенням (дівчина з оленем), який по периметру обрамлений стилізованими квітами [2] (Фото 7).

В селі Великий Скніт хату Євгенії Степаненко прикрашав «квітковий» килим, автором якого була господиня (Фото 8). Вона ж раніше і ткала килими з овечої шерсті. «*Той, що квітками – дві неділі сиділа*», – пригадала жінка [3].

Як бачимо, навколишня природа надихала сільських майстринь на створення естетичних речей. Підтвердженням цього є килими Славутчини II пол. XX ст., виготовлені різними техніками, які милують око й збагачують культуру нашої спадщини.

Ілюстрації:

Фото 1. Надія Радзивилук, с. Клепачі

Фото 2. Марія Слюсарчук, с. Клепачі

Фото 3. Явдокія Левонтьок, с. Клепачі

Фото 4. Килим Ганни Панченко, с. Миньківці

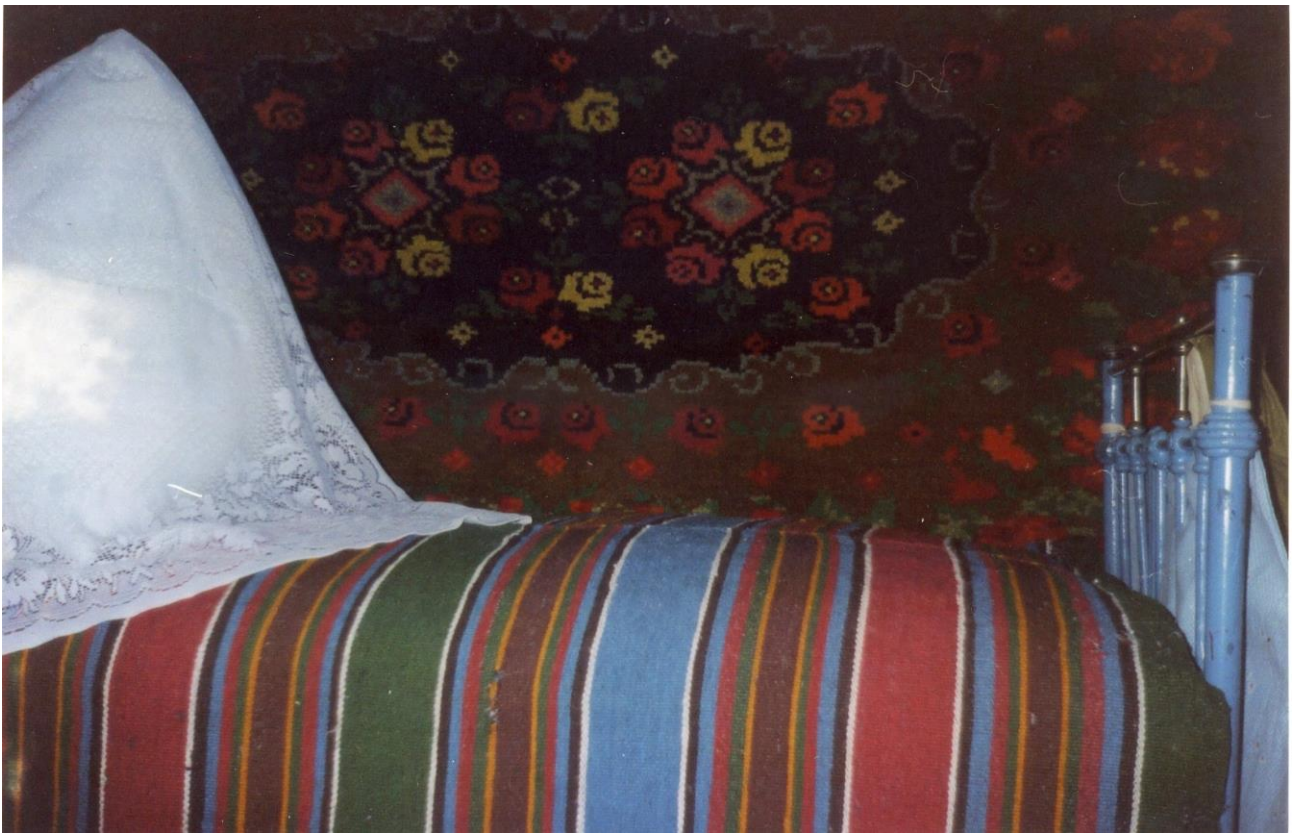
Фото 5. Килим Ганни Панченко, с. Миньківці

Фото 6. Килим Ганни Панченко, с. Миньківці

Фото 7. Килим Ганни Панченко, с. Миньківці

Фото 8. Килим Євгенії Степаненко, с. Великий Скнит

Джерела:

1. *Ганжа П.* Таємниці українського ремесла. Київ: Мистецтво, 1996. С. 64.
2. Звіт про етнографічну розвідку в село Миньківці Шепетівського (раніше – Славутського) району Хмельницької області 2 грудня 2003 р. // Архів автора.
3. Спогади Євгенії Степаненко (1929 р. н.), с. Великий Скнит Шепетівського (раніше – Славутського) району Хмельницької області, від 8 грудня 2006 р. // Архів автора.
4. Спогади Лідії Глибович (1930 р. н.), с. Нараївка Шепетівського (раніше – Славутського) району Хмельницької області, від 24 грудня 2002 р. // Архів автора.
5. Спогади Марії Слюсарчук (1924 р. н.), с. Клепачі Шепетівського (раніше – Славутського) району Хмельницької області, від 22 травня 2005 р. // Архів автора.
6. Спогади Надії Радзивилюк (1930 р. н.), с. Клепачі Шепетівського (раніше – Славутського) району Хмельницької області, від 22 травня 2005 р. // Архів автора.
7. Спогади Явдокії Левонтюк (1926 р. н.), с. Клепачі Шепетівського (раніше – Славутського) району Хмельницької області, від 22 травня 2005 р. // Архів автора.
8. *Тунцева З.* Клепачі славляться народними умільцями // Нетішинський вісник. 2003. № 33. 16 серпня. С. 9.
9. *Тунцева З.* Ткацькі традиції Славутчини // Минуле і сучасне Волині й Полісся: Зб. наук. праць. Матеріали другої Волинської обл. наук.-етнограф. конф., м. Луцьк, 12-13 травня 2005 р. Луцьк, 2005. Вип. 15. С.126-127.

Олена Шаварська
м.Хмельницький

ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ВИКОРИСТАННЯ ЛЬОНУ ТА КОНОПЛІ У ВИГОТОВЛЕННІ НАРОДНОГО ОДЯГУ ТА ПОБУТОВОГО ТЕКСТИЛЮ З ЗАЛУЧЕННЯМ МАТЕРІАЛІВ КОЛЕКЦІЇ ТКАНИН ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Стаття розглядає певні етапи еволюції використання льону та коноплі як ткацьких сировин для виробництва тканини кін. XIX – поч. XX ст. Південно-Східної Волині та Західного Поділля.

Ключові слова: льон, конопля, ткацтво, одяг, полотно, колекція.

Наявність ткацтва на території України має давню історію, яка відзначається використанням різноманітних сировин та розвитком текстильного промислу.

Для виготовлення тканин сировиною історично служили льон та конопля, а їхня роль змінювалася від періоду до періоду в залежності від технологічних, економічних та культурних тенденцій. Ці культури також відомі своєю стійкістю до шкідників та хвороб, що робить їх привабливими для вирощування в різних регіонах, а найголовніше – вони повністю екологічні культури.

З давніх часів, ще за періоду скіфської епохи (VII-III ст. до н.е.), свідченням цьому є різноманітні археологічні знахідки.

У тому часі прясець для веретен та інші інструменти з різних матеріалів, таких як свинець та глина, були вироблені та використовувалися. Однак основний же матеріал для ткацтва були льон і конопля. Скіфи вмівали виготовляти полотно з конопель та використовували широкий спектр тканин, включаючи полотна й з льону для різних потреб.

Старокняжий період також свідчить про розвиток текстильного промислу в Україні. Устав Ярослава та фрески Софіївського собору в Києві вказують на широке поширення тканин, зокрема полотен з льону, серед населення. Вовняні вироби відомі вже в X ст., а різноманітні назви тканин свідчать про високий рівень розвитку текстильного промислу в старокняжій добі.

Ткацтво існувало на східнослов'янських землях з найдавніших часів, що підтверджується археологічними знахідками різних періодів. До слова, такі знахідки (прясла, голки тощо), що були знайдені на теренах нашої області та занесені до археологічної колекції музею, також свідчать про існування ткацтва у регіоні.

Розвиток ткацтва досяг високого рівня завдяки розподілу праці та спеціалізації, що призвело до виникнення ремесл, цехів та мануфактур у XVII – XVIII ст., а потім фабричного виробництва у другій половині XIX ст. Такий прогресивний шлях дозволив ткацтву зосередитися на масовому виробництві, але воно ще не могло повністю задовольнити попит. До середини XIX ст. ткацтво продовжувало відігравати ключову роль в економіці, як на рівні держави, так і на рівні окремих господарств.

Цехові організації ткачів на західних землях України (у тому числі й Волині та Поділлі сучасної Хмельниччини) почали з'являтися вже в XIV ст. Цехи, що були засновані, сприяли розвитку та розповсюдженню ткацької справи, обумовленої потребами населення в якісних тканинах для одягу та обладнання житла.

Таким чином, виникнення ткацького промислу на землях України було обумовлене не лише економічними потребами, але й наявністю відповідної сировини в господарствах, а також самостійністю та можливістю кожної родини задовольнити свої потреби в текстильних виробках.

Проте з розвитком текстильної промисловості, особливо в другій половині XIX ст., льон і конопля стали конкурувати з бавовною, яка імпортувалася з південних та східних країн. Це призвело до зменшення посівних площ льону і конопель.

У дорядянські часи, в умовах розпорошеного дрібноселянського господарства, технічні культури для вирощування волокна не отримували достатньої уваги. Недостатній підбір насіння, малі посівні площі, невідповідність умов збору та переробки ткацької сировини, примітивні методи вирощування та обробки – всі ці фактори негативно впливали на якість продукції.

Вивчення розповсюдження ткацької сировини на землях сучасної Хмельниччини вказує, що для північних районів був характерний льон, тоді як для південних – конопля. Проте чіткого розмежування використання льону та коноплі не існувало, і обидва види волокон використовувалися, але в різній кількості і для різних цілей.

Льон і конопля, що вирощувалися на територіях Південно-Східної Волині та Західного Поділля (як і в інших регіонах), були важливими сировинними ресурсами для ткацтва. Ці культури можна було зустріти майже на кожному селянському городі. Рослинне волокно і вовна слугували сировиною для прядіння, з якої творили різні елементи одягу або виготовляли тканину, що потім використовувалася для шиття самого одягу.

Саморобні тканини стали основним матеріалом для селянського вбрання на території України від XIX до початку XX ст. В колекції Хмельницького обласного краєзнавчого музею зберігаються чудові основні різновидності одягу та побутового текстилю (сорочки, намітки, фартушки, гаші, пояси, зразки полотна, рушники, скатертини, верети тощо) нашого регіону кін. XIX – поч. XX ст., про що мова піде нижче.

У наших предків ткацтво відіграло ключову роль серед традиційних ремесел. Використовуючи лляне, конопляне та вовняне прядиво, вони активно виробляли різні види тканин. Такі терміни, як «полотно», «сукно», «шерсть» та «тканина», були загальнослов'янськими термінами та відображали багатий асортимент матеріалів.

Традиційні ткацькі верстати та інструменти були поширені майже в кожній селянській сім'ї. Виготовлення домашніх тканин було основною справою жінок у вільний від сільськогосподарських робіт час.

Продукція саморобного ткацтва включала в себе не лише тканини, але й окремі елементи одягу, такі як запаски, обгортки, пояси, крайки, хустки тощо. Тканини для натільного та поясного одягу спочатку виготовлялися для сім'ї, а потім й для продажу. Ткацтво, що було зорієнтоване на збут, стало особливо виразним в районах, що знаходились близько до торговельних центрів та шляхів сполучення. Це призвело до більшої різноманітності ткацьких виробів, технік та художнього оформлення тканин.

Саморобні тканини виготовляли з різної якості ниток, варіюючи товщину, щільність, фактуру, колір та малюнок в залежності від способу ткання. Вони зберігали природний колір сировини або були фарбованими. Ширина тканини була важливою характеристикою, що впливала на крій одягу. Якість волокна, його обробка, методи прядіння, вибір способу переплетення та остаточна обробка визначали всі характеристики готової тканини.

Склад тканини міг бути різним: чисто лляна, наполовину лляна та наполовину конопляна, пізніше – з додаванням бавовни, і навіть тканини із сумішшю льону, конопель і бавовни. Вдалий баланс льону та конопель створював особливий колорит, де світлі та м'які волокна льону гармонійно поєднувалися з сіруватими та твердими волокнами конопель.

На Поділлі та Волині (сучасна Хмельниччина) первинна обробка ткацьких сировин для домашнього виготовлення виробів з льону і конопель для особистого використання включала кілька послідовних етапів, а процес, коротко кажучи, включав в себе вибирання, сушіння, мочіння, м'яття, тіпання і чесання.

Але насправді цикл виготовлення нитки з льону чи коноплі тривав приблизно рік. Тобто, якщо у квітні селяни сіяли льон, коноплю, то в одяг з нього могли вбратися, напевне, не раніше Великодня наступного року.

Перший етап – засівання рослин та догляд за ними.

Другий етап – коли приходив час, рослини вижинали, зв'язували у снопи і залишали в полі, щоб підсохли на сонці.

Потім вибивали насіння, а готові стебла залишали просто неба на кілька тижнів. А далі стебла відбивали і виминали на спеціальному верстаті – терниці. Потім вичисували гребінням, щоб повністю відділити тверду оболонку стебла і залишити тільки м'які волокна.

Готові вичесані пасма лляного волокна – куделі – перетворювали у нитку звичайним веретеном. Сідаючи на лаву, підвішували куделю до жердини. Однією рукою жінка формувала з волокон куделі нитку, а іншою – майстерно намотувала її на веретено.

У деяких заможних родинах процес прядіння нитки був більш автоматизованим. Замість веретена жінки використовували прядки, що дуже полегшувало працю.

Прядіння, як правило, відбувалось взимку, коли вже не було польових робіт. Часто жінки працювали ночами при свічках чи газових лампах. Опісля починалась робота з ткацьким верстатом.

У першій половині XIX ст. для святкових головних уборів та рукавів жіночих сорочок використовувалося найтонше прядиво, відоме як серпанкове полотно. В фондовій групі «Тканини» зберігається всього 2 намітки з неймовірно легкої й ніжної тканини – серпанку (значення слова «серпанок» трактується як легка поволока, прозорий туман). Її використовували виключно жінки, які вбирали одяг з нього на великі релігійні чи світські свята, під час пологів, на початку жнив. Мати речі, виготовлені із серпанкової тканини, мріяла майже кожна дівчина, та от тільки по кишені вони були далеко не кожній. Тут обов'язково враховувалося наявність сировини (відповідний сорт льону), володіння особливими знаннями, «таємницями» та вмінням, а, головне, його виготовлення потребувало надто багато часу. Створювали полотно виключно з особливого льону, який називали «лущик». Цей сорт мав волокно білого кольору і легко піддавався прядінню. Якщо для виготовлення звичайних грубих домотканих тканин льон повністю дозрівав, то для серпанку його збирали, не даючи коробочці з насінням почати луштитись. Тільки в цьому разі з цієї корисної для людського організму рослини, без жодної домішки, міг вийти справжній серпанок.

У продовження теми головних уборів зупинимося на хустках (квадратних головних уборах), які особливо любляли українські жінки. Їх дбайливо зберігали в скринях, як родинну цінність, і передавали з покоління в покоління. Надзвичайний інтерес для дослідження мають домоткані хустки ручної роботи, домашнього фарбування, з геометричним орнаментом з льняної та конопляної тканини кін. XIX – поч. XX ст. У фондах нашого музею зберігається 4 таких зразки.

У фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею 90 одиниць складають колекцію конопляних та льняних рушників.

Домотканий рушник завжди посідав почесне місце в будинку: біля образів, на столах, на вікнах, старовинних скринях. Він був символом щасливої долі, злагоди, найщиріших побажань. Відповідно до призначення, рушники поділялися за технікою виготовлення полотна та за вишивкою. В нашій колекції є обрядові вишиті рушники, утирачі (для витирання рук) та рушники для витирання посуду. З таких 8 одиниць льняних та 82 – конопляних.

Справжньою окрасою збірки тканин є також скатертини з льону та конопель у кількості 31 предмет. Виготовлені вони на Волині та Поділлі (в межах сучасної Хмельниччини) та датовані кін. XIX – поч. XX ст.

Скатертини наділялися також широким спектром знакових властивостей, а саме слугували не тільки для прикрасення й утеплення житла (завішування стіни, покривання скрині, столу), а й виконували обрядові й ритуальні функції – використовувалися у святкових, урочистих весільних або похоронних обрядах. Але з джерел нам відомо, що, до прикладу, за непокритий стіл могли сісти лише бідні люди, люди ж заможні під час трапези накривали стіл красивою скатертиною і це було ознакою гідного матеріального становища.

Розповідаючи про побутовий текстиль кін. XIX – поч. XX ст. Південно-Східної Волині та Західного Поділля, не можливо не згадати також про домоткані доріжки, верети, рядна, покривала, налавники – загалом їх у нас 32 предмети. А саме: домоткані доріжки – 3 од., верета – 15 од., рядна – 13 од., покривала – 1 од, налавник – 1 од. Традиційно вони були прикметою майнового стану родини, свідчили про працелюбність, вправність, уміння господині. Упродовж тривалого періоду це було, в основному, саме для задоволення домашніх потреб, однак згодом воно трансформувалось в ремесло.

Основним компонентом народного жіночого та чоловічого костюму є вишиванка. За формою – це біла вишита сорочка, виготовлена з лляного чи конопляного полотна домашнього виробництва. В

фондах нашого музею зберігається 87 таких предметів. З них жіночих – 71 сорочка, чоловічих – 16. Мотиви вишивки, які склалися протягом століть, були віддзеркаленням оточуючого світу, наділялися магічними властивостями і визначалися як обереги дому, сім'ї, духовності, продовження роду. У декоруванні одягу виділялася вишивка «низю», яка була досить складною, виконувалася здебільшого одним або двома кольорами: червоним і чорним, орнамент переважно геометричний. А також прадавніми мотивами вишивки були хрестик, настилування (лиштва), стебнівка, гладь, які часто могли поєднуватись в одному виробі.

Українська вишиванка є абсолютно унікальним, автентичним символом України, який характеризує не лише темперамент нації, але й є її візитівкою, її унікальним кодом та зв'язком між поколіннями.

Особливо важливими елементами чоловічого костюму є штани (у фондівській збірці 6 предметів) та пояс (у нас 2 предмети), адже перший – одягали досягаючи підліткового віку, а без другого – чоловік не виходив навіть з хати.

Штани були своєрідною ознакою зрілості, шилися з грубого білого полотна широкими, але звуженими до низу. Літні штани були довшими, ніж зимові, оскільки використовувалися й як спідня білизна.

Необхідною деталлю, прикрасою та доповненням до комплексу чоловічого одягу були пояси. Підперізуючись ними, чоловіки та парубки обвивали ними навколо свого стану декілька разів, а краї з китицями звисали донизу з одного або з обох боків.

Узагальнюючи, історичний огляд визначає внесок жінок у цей складний процес виробництва тканини, а також підкреслює важливість льону та коноплі для виготовлення народного одягу, господарських потреб та декоративного оздоблення хатнього інтер'єру. Про це засвідчують оригінальні та неперевершені у мистецькому відношенні зразки, що зберігаються у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею й постійно демонструються на стаціонарних, тимчасових та пересувних виставках.

Джерела:

1. Березовський Ю.В. Технічні рішення процесу переробки лляної сировини. Наука та інновації. 2017. Т. 13. №3. С. 25-37.
2. Богданов Г.Г. Захожай З.В. Еволюція матеріалів для одягу: навчальний посібник. К., 2019. 280 с.
3. Бойко В. М. Українські народні традиції в сучасному одязі. Київ, 2020.
4. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Київ, 2021.
5. Дудар О. Художнє ткацтво Полісся // Народні художні промисли України. Київ, 2019.
6. Кабанець В. Наукові розробки – у виробництво. Народна трибуна. 2019. (№36). С.5
7. Тищенко К. За дотриманням технологій – високі врожаї: Науково-практична конференція на базі Інституту луб'яних культур. Глухівщина. 2019. (№ 62). С.2.
8. Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею. – Група зберігання «Тканини».

*Ярослав Штиркало
м. Івано-Франківськ*

ПРИРОДА В ЕКСПОЗИЦІЯХ

У статті подано перелік музеїв області в яких представлено природні особливості краю. Охарактеризовано музейні експозиції. Звернуто увагу на унікальні фауністичні експонати. Розкрито візії природничих експозицій та їх значення для формування об'єктивного ставлення до природи.

Ключові слова: Експозиція, фондові колекції, чучела птахів і звірів, діорами, вітрини.

В експозиції **відділу природи Івано-Франківського краєзнавчого музею**, яка складається з восьми розділів, подано фізико-географічну характеристику області, представлено схематичні карти (геологічна, тектонічна, палеонтологічна), геологічні профілі, стратиграфічні колонки, зразки порід та мінералів різних епох (пісковики, мергелі, вапняки, доломіти, аргіліти, алевроліти, глини, гравеліти, конгломерати).

В експозиції можна побачити скам'янілості та відбитки різноманітних тварин, що жили в давні геологічні часи: губок, коралів, поліпів, брахіопод, молюсків, морських їжаків, риб. Тут є скам'янілі кістки великих ссавців: кита, мамонта, носорога, бізона, гігантського оленя та інші.

У вітринах експонуються зразки корисних копалин: залізна руда, каїніт, карналіт, сильвініт, кальцит, фосфорит, гіпс, сірка, нафта, буре вугілля, озокерит, торф та інші. Особливості рельєфу області розкрито за допомогою гіпсометричної карти і різноманітних світлин. До уваги відвідувачів – кліматична карта, графіки, рози вітрів, мапа ґрунтів області і рисунки окремих монолітів, діорами “Пори року”. Схематична карта “Гідрологічна сітка річок та водойм області” і світлини озер, ставків, водоспадів знайомлять відвідувачів з особливостями водної мережі нашого краю.

Понад 30% території області займають ліси. В експозиції представлено зразки зрізів різних видів дерев, зокрема тиса ягідного і сосни кедрової карпатської, які занесені до Червоної книги України.

Тваринний світ області дуже різноманітний. В експозиції – опудала риб, плазунів, птахів, ссавців. Особливу увагу привертають ті види, які занесені до Червоної книги України – це лелека чорний, журавель сірий, беркут, гриф, орлан-білохвіст, пугач, глухар, рись.

У вищих навчальних закладах, для повноцінного виконання навчального процесу, діють відомчі музеї.

Геологічний музей Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу розташований в головному корпусі у залі площею 550 м². Фондові колекції музею поповнювались завдяки придбанню експонатів на виставках, у музеях, в експедиціях і в приватних осіб. За 140-річний час існування музею було зібрано багато зривків з усього світу. Робота геологічного музею тісно пов'язана з навчальним процесом, максимально сприяє підготовці висококваліфікованих фахів-

ців. Цій меті служить і структура музею, відділи якого представлені систематичними колекціями: мінералогії; петрографії; корисних копалин; історичної геології; палеонтології. В геологічному музеї постійно проводяться заняття з студентами та екскурсії для школярів та ліцеїстів міста та області, гостей і делегацій з України та зарубіжних країн. Ведеться і наукова робота. Складаються систематичні каталоги на електронних носіях по всіх відділах експозиції.

У Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника після відкриття факультету природничих наук створено **музей зоології**. Його колекції поповнювались під час проведення студентських польових практик та при виконанні бакалаврських і магістерських дипломних проєктів. Основу експозиції становлять ентомологічні колекції та чучела птахів і звірів фауни області.

Для формування у відвідувачів позитивного екологічного мислення і становлення гармонійних стосунків людини з навколишнім природним середовищем у Національних парках та заказниках створюються відомчі музеї природи.

Музей «Природа Галицької землі» створений у Національному природному парку «Галицький». Історія функціонування музею сягає 2004 р. В цьому році в музеї «Історії Галицької землі» відкрилась експозиція «Природа Галицької землі». 2006 р. музей переміщений до головної садиби парку. У травні 2009 р. роботи по створенню нової експозиції завершилися. Сьогодні експозиція представлена у трьох залах загальною площею 80 м².

В першому залі відвідувачі музею знайомляться із степами, які в Івано-Франківській області є рідкісними екосистемами, поширеними лише на сході Франківщини. Увагу привертає діорама «урочища Камінь», що на околиці села Межигірці. Майстерно виконані опудала степових птахів і ссавців, фотографії та гербарії степових рослин. Тут також розміщена палеонтологічна й мінералогічна колекції.

Далі відвідувачі потрапляють в ентомологічну галерею, де є чотири великі вітрини з комахами, які розповсюджені на території Галицького НПП.

У залі водно-болотних екосистем відвідувачі музею знайомляться з багатою фауною та флорою річища Дністер, Бурштинського водосховища, риборозплідних ставків та стариць. Цікавою для відвідувачів є діорама з видом на Дністер, велика колекція опудал водних і болотних птахів, а також їхні гнізда та кладки яєць.

Лісова екосистема відтворена у трьох діорамах. Тут стоїть величезний старий дуб з багатьма дуплами – багатоповерхове помешкання лісових звірів (білок, сонь, куниць, кажанів), птахів (жовн, сов, дятлів), комах (диких бджіл, жуків). У центрі діорами Блюдниківського урочища – дитинча найбільшого хижака України – бурого ведмедя. Поруч, на дереві, – рідкісний для краю дикий кіт.

Еко-туристичний візит-центр Карпатського національного природного парку у м. Яремче сприяє розвитку привабливого еколого-туристичного іміджу території Карпатського НПП. Він репрезентує не тільки місцевість, а і сучасні концепції охорони довкілля у привабливому та цікавому для відвідувачів форматі. Тут відвідувач зможе отримати доступ до інформації про край, природоохоронні території, багатство флори та фауни, культуру та побут місцевих жителів.

Експозиція **візит-центру Ільці Національного природного парку «Верховинський»** відображає частину природних процесів, явищ та фактів, які можна пізнати за короткий час перебування у ньому. Вона створена із дотриманням усіх сучасних етичних вимог щодо бережного ставлення до природи.

Експозиційні зали поділені на сегменти: «Інформаційна зона», «Лісова абетка», «Від найменшого до найбільшого», «Загрози та перспективи».

Зал «Від найменшого до найбільшого» дає змогу поринути в процес міграції сонячної енергії по ланцюгах живлення, що утворюють відкриті збалансовані структури – екосистеми.

В цьому залі глядач може роздивитися і мікросвіт (трухляве дерево), і знайти інформацію про трав'яні та хижаків Карпат, а також познайомитись з найбільшим представником ссавців, що живе на території Національного парку – бурим ведмедем.

В залі «Лісова абетка» глядач має можливість пройти інтерактивними стежками Національного парку «Верховинський», почерпнути інформацію про рослини з лікарськими властивостями тощо.

Зал «Загрози та перспективи» дає можливість побачити масштаби впливу людської діяльності на природу, а також – позитивні тенденції відновлення біоти чи її охорони – основна роль у цьому якраз належить Національним паркам та іншим заповідним територіям.

На другому поверсі Візит центру глядачі мають змогу почути звуки птахів, що проживають на території Національного природного парку «Верховинський», відчутти себе посеред лісу, за допомогою 3D окулярів.

У Центрі еколого-освітньої роботи **Національного природного парку «ГУЦУЛЬЩИНА»** ді-

ють кімнати-музеї: лікарських рослин; геології; мікології; дендрології; гербарна кімната; ентомології; зоології; фітотерапії; вазонарій. А також дві лабораторії: мікологічна та екологічного моніторингу.

Музей флори і фауни Карпат розташований на території Княздвірського ботанічного заказника. Тут можна ознайомитись з історією краю, породами рідкісних і зникаючих тварин, птахів, рослин Прикарпаття. Є цікаві і різноманітні колекції рідкісних комах, зразків деревно-чагарникових порід, корисних копалин.

Музей Ведмеда створений громадською організацією "Наш Дім – Манява" у 2006 р. Його мета – освітньо-екологічна, а діяльність спрямована на збереження бурого ведмеда у Карпатах. Музей розміщений в центрі села, в будинку сільської ради.

У селищі Вигода Долинського району діє унікальний музей "Центр спадщини Вигодської вузькоколійки". Відвідувачів тут знайомлять з історією краю, зокрема лісопереробного тартаку, розповідають про життя етнічних бойків, їх культуру і традиції. Інтерактивна експозиція демонструє природні особливості Карпатського регіону, екосистему гір. Інтерпретаційний центр розпочав свою роботу з квітня 2016 р. та розмістився у найстарішій будівлі – колишньому маєтку Леопольда Поппера фон Подграгі.

Біля Івано-Франківська, у селі Підгір'я, у **Парку історії землі відкрили «Музей Цивілізації»**, серед експонатів – копія волохатого носорога. «Ми відкрили нову унікальну локацію в Парку Історії Землі – «Музей Цивілізації» від неоліту до історії майбутнього. Основним експонатом музею є ексклюзивна, єдина копія в Україні волохатого носорога, який жив на теренах передгір'я Карпат більше 40 000 років тому та якого було віднайдено в с. Старуня, поблизу нашого парку», – йдеться у повідомленні Парку історії землі.

Як розповіла представниця Парку історії Землі Юлія Поясик, волохатого носорога знайшли науковці в 1929 році у селі Старуня, що неподалік. Оскільки тоді Україна була під владою Польщі, його забрали до Кракова, у Природничий музей. Там він зберігається донині. Унікальність цього волохатого носорога у тому, що археологи знайшли не кістки, а цілу тушу. Вона законсервувалася у нафті та інших речовинах. Копію волохатого носорога часів льодовикового періоду презентували у тій же формі, в якій його знайшли науковці – догори ногами.

Джерела:

1. URL: <https://geomuseum.nung.edu.ua/>
2. URL: <http://museum.if.ua/museums/r5/120.html>
3. URL: <https://www.karpaty.info/ua/uk/if/fr/halych/museums/nature/>
4. URL: <https://karpatskyi-park.in.ua/location/ekoturystychnyy-vizyt-tsentr-karpatskoho-npp/>
5. URL: <https://hutsulshchyna-park.in.ua/location/naukovo-prosvitnytsky-tsentr/>
6. URL: <https://karpaty.rocks/muzey-centr-spadshchini-vigodskoyi-vuzkokolyiki-vigoda>
7. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3709345-u-muzei-civilizacii-bila-ivanofrankivska-pokazali-kopiu-volohatogo-nosoroga.html>

Олеся Ярмолюк
м.Рівне

НОВІ МЕТОДИ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ НА ПРИКЛАДІ РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

В останні роки велику роль в екологічній освітньо-виховній роботі та популяризації природничих знань відіграють музеї природи. Їх діяльність має бути спрямована на формування у відвідувачів екологічної свідомості та культури. В статті наведені приклади нових методів музейної роботи та музейної комунікації, які допомагають у поширенні природоохоронних ідей та розумінні дбайливого ставлення до навколишнього середовища.

Ключові слова: екологічна освіта, музейна педагогіка, музейна комунікація.

Важливим чинником соціально-економічного розвитку в сучасному глобалізованому світі є сфера культури, котра сьогодні є невід'ємною складовою у процесі вирішення світових проблем людства: соціальних, економічних, політичних. В європейських країнах важливу роль у реалізації таких завдань відіграють музеї, які за допомогою своєї соціокультурної функції, через демонстрацію уніка-

льних матеріальних пам'яток сприяють правильному розумінню необхідності збереження культурно-історичних та науково-природничих цінностей [5]. Таке поняття як «музейна педагогіка» сьогодні набуло нового, більш розширеного і функціонально значущого розуміння, оскільки музеї стають тим місцем, де створенні сприятливі умови для розвитку освіченої та творчої особистості [3].

В умовах глобальної екологічної кризи формування фундаментальних знань в підростаючого покоління повинно базуватися на засадах екологічної свідомості та культури. Розумне ставлення до природи, як до безцінного надбання людства сприяє розвитку національно-свідомого та екологічно-обізнаного громадянського суспільства. У передмові до Концепції екологічної освіти зазначено, що в останні десятиріччя в міжнародних документах, присвячених проблемам навколишнього середовища, велика увага приділяється екологічній культурі і свідомості, а шлях до високої екологічної культури лежить через ефективну екологічну освіту.

У Концепції сказано, що сама екологічна освіта в процесі навчання, виховання, розвитку особистості має спрямовуватися на формування екологічної культури всіх вікових, соціальних та професійних груп населення України [2]. Фундаменталізації та розвитку екологічних знань, а в результаті – екологічної свідомості, мають сприяти всі заклади освіти, а також культурно-освітні установи такі, як музеї природи і відділи природи краєзнавчих музеїв. Саме природничі музеї є важливими ланками екологічної освіти, які допомагають сформуванню та розвинути основні засади екологічного мислення та гуманістичного ставлення до живої природи.

Реалізація освітньо-виховної функції природничих музеїв забезпечується не тільки фондовою, експозиційною чи екскурсійно-лекційною діяльністю, а й тісним зв'язком з різними історичними, науковими та, головне, природоохоронними організаціями, що сприяє обміну інформації, значно поповнює і урізноманітнює фондову колекцію, а також дає можливість своєчасного представлення актуальних даних для відвідувачів.

Ефективним способом поширення екологічних знань у музеях є проведення еколого-освітніх заходів, природоохоронних та краєзнавчих акцій, організація конференцій, «круглих столів», лекцій з природничої тематики.

Крім традиційної екскурсії широко використовуються і інші форми роботи з відвідувачами, зокрема школярами та студентами: майстер-класи, квести, ігри, інтерактивні екскурсії та ін. Останнім часом популярними стають гібридні форми науково-пізнавальних заходів, як наприклад, демонстрація (стандартна екскурсія) + квест або демонстрація + майстер-клас, екскурсія з використанням мультимедійних засобів [3]. Застосування різних методів активного спілкування дає набагато ефективніший результат у популяризації природоохоронних знань і формуванні екологічної свідомості підростаючого покоління.

Сьогодні музейний відвідувач розглядається як повноправний учасник процесу музейної комунікації. Через це перед музеєм стоїть завдання глибокого розуміння аудиторії та врахування індивідуальних потреб кожної групи [3, 116]. Важливо брати до уваги такі ознаки, як вік, рівень освіти, мову, походження, зацікавлення та мотивацію [1].

Найчастішими відвідувачами відділу природи Рівненського обласного краєзнавчого музею (РОКМ) є діти шкільного віку та студентська аудиторія. В сучасній освіті переважає вербальний спосіб передачі знань, де візуальний канал задіяний мало, а в основному йде сприймання усної інформації. Саме тому, разом із стандартними формами роботи з відвідувачами (лекції, екскурсії, квести, зустрічі) ми застосовуємо їх різноманітне поєднання. В тематичних екскурсіях відділу природи РОКМ використовуємо мультимедійні засоби з показом слайдів та відеоряду методом демонстрування-прослуховування, поєднаним із синхронним коментуванням. Це дозволяє підвищити якість подачі інформації і, як результат, покращити освітньо-виховну функцію музею.

Екскурсія «Птахи Рівненської області» завершується грою «Вгадай, чия це пісня» з використанням аудіо записів (голосами птахів). Гра перешкоджає психічному перевантаженню, допомагаючи реалізувати мету і завдання поставлену перед екскурсиводом, адже через гру діти швидше знайомляться з оточуючим середовищем, вивчають культуру та норми поведінки в природі. До Дня зустрічі птахів у відділі природи РОКМ проводяться екскурсії з майстер-класом для дітей молодшого шкільного віку (розпис імбирного печива у формі жайворонка). В ході такої роботи кожен учень отримує можливість виразити свої творчі здібності чи фантазії, а відчуття причетності до спільної справи активізує навіть сором'язливих дітей (*фото 1*).

Під час екскурсії «Тварини з Червоної книги» ми пропонуємо виготовити власноруч з паперу (техніка оригамі) метелика, якого можна розфарбувати, взявши за взірць представника з Червоної

книги (махаона, подалірія, аполлона, сатурнію та ін.). Це дає дитині змогу накопичити більше вражень про навколишнє середовище та унікальність кожного виду живої природи.

Великою популярністю серед школярів користується краєзнавчий квест, який проходить на подвір'ї і в парку Рівненського обласного краєзнавчого музею. Квест поєднує в собі активну частину з умовно-пасивною (учасники у формі підказок одержують інформацію про історичні та природні рідзинки нашого краю). Під час виконання різноманітних завдань діти в ігровій формі знайомляться з музейним простором, а також отримують ряд позитивних вражень та емоцій. Крім того, динамічний характер заходу дає змогу зробити більш яскравішим процес подачі інформації (фото 2).

Для популяризації природничих знань у відділі природи РОКМ влаштовуються зустрічі з представниками різних природоохоронних організацій, вченими-біологами, травознавцями, закладами позашкільної освіти та ін. Так, під час зустрічі з представниками Рівненського зоологічного парку, відвідувачі мали можливість ближче познайомитися з екзотичними тваринами, відчутти їх на дотик і почути цікаві розповіді про особливості їхньої поведінки (фото 3, 4). Тактильне спілкування з тваринами сприяє кращому розумінню дбайливого ставлення до навколишнього середовища та покращує засвоєння отриманих знань.

Фото 1. Майстер-клас з розпису імбирного печива

Фото 2. Краєзнавчий квест РОКМ до Дня зустрічі птахів

Фото 3. Зустріч з представниками Рівненського зоопарку

Фото 4. Тактильне спілкування з тваринами Рівненського зоопарку під час зустрічі в РОКМ

Неодноразові спільні заходи та постійна співпраця з головою орнітологічного товариства Рівненської області, членом Західноукраїнського орнітологічного товариства Василем Ільчуком вже давно дає позитивні результати: розроблені за його проектом пластикові шпаківні набули широкої популярності не лише в місті, а й поза його межами. Крім шпаків такі «будиночки» заселяють і інші види птахів, а також ссавці і комахи.

Прикладом багатостороннього обміну інформацією була зустріч з доцентом кафедри географії й туризму Міжнародного економіко-гуманітарного університету, відомим мандрівником, інструктором з виживання в дикій природі Ростиславом Шиколою, який приймав участь у телевізійному проєкті «Мандруй Україною. Майстер-клас із виживання в диких болотах».

Для дітей з особливим потребами у відділі природи діє інклюзивна екскурсія «Який музей на дотик», де діти з вадами зору можуть зануритись у музейний простір і познайомитись з недоступними у повсякденному житті речами. Проблему соціалізації школярів з особливими освітніми потребами потрібно розглядати більш детально, оскільки сучасні можливості людства дозволяють встановити той без бар'єрний простір, про який так часто говорять, а музеї – це те місце, де можна реалізувати такі програми.

Сьогодні музей – це громадський простір, який повинен бути доступним для всіх верств населення. Це не тільки культурно-освітній чи науково-дослідний заклад, а й місце, яке повинне надихати людину, розвивати в неї почуття гордості та відповідальності за національно-культурну спадщину свого народу.

Джерела:

1. Климишин О. С. Основи природничої музеології. 2017. 177 с.
2. Концепція екологічної освіти України. Затверджена рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України №13/6-19 від 20.12.2001 року.
3. Музейна педагогіка в науковій освіті : монографія / ред. кол.: С.О. Довгий, О.М., Топузов, В.А. Бітаєв та ін. Київ : Національний центр «Мала академія наук України», 2020. 334 с.
4. Природничі музеї: роль в освіті та науці : Матеріали IV Міжнародної наукової конференції / Національний науково-природничий музей НАН України ; за ред. І. Загороднюка. Київ, 2015. Ч. 2. 184 с.
5. Роль музеїв у культурному та соціально-економічному розвитку країни: зарубіжний досвід. Аналітична записка. 26.01.2010. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/rol-muzeiv-u-kulturnomu-ta-socialnoekonomichnomu-rozvitku>

ПРО АВТОРІВ

Атаман Людмила Василівна, кандидат географічних наук, заступник декана з профорієнтаційної роботи природничо-географічного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Баран Антоніна Олександрівна, завідувачка відділу природи Тернопільського обласного краєзнавчого музею

Богун Ольга Михайлівна, старший науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Босюк Галина Альбінівна, завідувач відділом виробничої літератури Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки

Бочарова Людмила Венедиктівна, старший науковий співробітник відділу природи Тернопільського обласного краєзнавчого музею

Брицька Олена Миколаївна, директор Хмельницького обласного краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України

Будяй Тетяна Володимирівна, науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Весельський Микола Францович, провідний науковий працівник відділу «Житомирський обласний літературний музей» КЗ «Житомирський обласний краєзнавчий музей»

Вихованець Тарас Васильович, заступник директора з наукової роботи Нетішинського міського краєзнавчого музею, орнітолог-любитель

Горанська Марина Анатоліївна, головний зберігач фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Грідіна Альона Анатоліївна, директор Дунаєвського історико-краєзнавчого музею

Данилова Катерина Володимирівна, старший науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Дашкевич Світлана Леонидівна, провідний бібліотекар відділу краєзнавства Хмельницької обласної бібліотеки для молоді

Денисик Григорій Іванович, доктор географічних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України, завідувач кафедри фізичної географії природничо-географічного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, учений секретар Хмельницького обласного краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України

Завальнюк Костянтин Вікторович, кандидат історичних наук, головний спеціаліст Державного архіву Вінницької області, Почесний краєзнавець України

Зелінський Руслан Мар'янович, головний спеціаліст Літинської селищної ради, Почесний краєзнавець України

Копаничук Тамара Вікторівна, завідувача відділом забезпечення інформаційних та бібліографічних потреб користувачів Хмельницької обласної бібліотеки для дітей імені Т.Г.Шевченка

Корчевна Ірина Володимирівна, старший науковий співробітник відділу природи Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Крижановська Світлана Петрівна, науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Лазаренко Володимир Іванович, завідувач відділом українознавства КЗ вищої освіти «Вінницька академія неперервної освіти»

Мальована Неллі Євгенівна, завідувач відділу природи Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Мельничук Оксана Анатоліївна, завідувач відділу інформації та маркетингу Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Мовчан Наталія Олександрівна, заступник директора Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Нечепорук Ніна Василівна (1945-2023), завідувач відділу природи Хмельницького обласного краєзнавчого музею у 1986-2003 роках

Орловська Марина Олександрівна, молодший науковий співробітник відділу природи Житомирського обласного краєзнавчого музею

Печенюк Петро Петрович, завідувач відділу природи Житомирського обласного краєзнавчого музею

Поберезька Наталія Олександрівна, науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Стрижак Ніна Петрівна, завідувач відділу історії Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Тунцева Зоя Петрівна, старший науковий співробітник Нетішинського міського краєзнавчого музею

Шаварська Олена Володимирівна, науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Штиркало Ярослав Євгенович, завідувач науково-методичного відділу Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею

Ярмолюк Олеся Василівна, старший науковий співробітник відділу природи КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей»

МАТЕРІАЛИ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ
НАУКОВО-ПРИРОДНИЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

**"ПРИРОДА І ЛЮДИНА:
ШЛЯХИ МОЖЛИВОЇ ГАРМОНІЇ"**

Ред.кол.: Брицька О.М. (голова, відповід. редактор);
Єсюнін С.М. (співголова, відповід. секретар) та ін.

Обкладинка: Стрихарчук С.В.

Формат
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк цифровий. Наклад 50 прим.

Видруковано з готового оригінал-макету

Друк: ФОП Стрихар А.М.
м. Хмельницький, вул. Чорновола, 37
тел. 096 7091110